GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Quarterly

March – 2015 | Issue – I | Volume – II

ISSN No. 2394-8426

Managing Editor	Chief Editor
Dr. Prakash N. Somalkar	**Mr. Mohan Hanumantrao Gitte**
Principal, Gurukul Mahavidhyalaya, Nanda. At. Nanda, Tah. Korpana, Dist. Chandrapur. Pin – 442917 Mob. No.: +91 94 22 13 7816	At. Dattapur, Post. Ghatnandur, Tah. Ambajogai, Dist. Beed. Pin – 431519 Mob. No.: +91 92 73 75 9904

Email ID's	Website
info@gurukuljournal.com help@gurukuljournal.com	http://gurukuljournal.com/

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

Index

Paper No.	Title	Author	Page No.
01	Indian Banking System Challenges & Changes	Dr. Pravin M. Chandragiriwar	1 to 5
02	औरंगाबाद-जालना परिसरातील मध्ययुगीन जलसाठे	डॉ. पठाण झेड. ए.	6 to 11
03	वाई येथील मध्ययुगीन महागणपती मंदिर	प्रा. गित्ते सुनिता हनुमंतराव	12 to 16
04	बाबासाहेब आणि बौद्धधम्म	डॉ.परमानंद बा.बावनकुळे	17 to 21
05	आदिवासी समाज आणि जादू	डॉ. आनंद के. भोयर	22 to 26
06	Translation : The Recreation	Prof. Prakash Khade, Arundhati Mali	27 to 29
07	Struggling Against the Stereotypical Images - The Role of Social Activism and Literature in Maharashtra	Siddharth Shrihari Maske	30 to 37
08	वाणिज्य शिक्षणात पुन:संशोधन व पुनर्रचनेची गरज–एक वास्तव	डॉ. प्रशांत म. पुराणीक	38 to 43
09	अन्नसुरक्षा कायदा : भारतातील समस्या व उपाय	प्रा. आरती डी. महेशकर	44 to 49
10	Priestly Conflict In Ekamraka-Lingaraja	Dr Kailash Chandra Dash	50 to 59
11	जिवती तालुक्यातील आदिवासींच्या चळवळी	प्रा.चतुरदास जानबा तेलंग	60 to 63
12	जिवती तालुक्यातील आदिवासींचे सांस्कृतीक व शैक्षणिक जीवन	प्रा.गंगाधर वी.लांडगे	64 to 67
13	An intuitional Repository (IR) is a digital archive	Sable Mahendra Shantaram	68 to 71
14	Towards A Casteless Society	Prof. Shrikant D. Panghate	72 to 75
15	Watershed Development : The Need of Era	Prof. S. M. Kolhapure Dr. S.S. Ambhore	76 to 83
16	औरंगाबाद जिल्हयातील पर्जन्यमानाचा भूमिउपयोजनावरील परिणाम,एक अभ्यास	जाधव जालु कन्हैयालाल, मेंजर डॉ.अनिगुंटे व्ही.एस.	84 to 88
17	जागतिक व भारतीय विद्यापीठे : एक तुलना	डॉ. विद्याधर बन्सोड	89 to 96
18	B2B For Competitive Market place	Prof. Rajesh S. Dongare	97 to 101
19	महाराष्ट्र राज्यातील काही निवडक फळांबाबतचे संशोधन	प्रा.डॉ. सौ. शरयु मनिष पोतनुरवार	102 to 105
20	डॉ. आंबेडकरांची राज्यसमाजवादाची संकल्पना आणि भारतीय संविधान	प्रा. संजय के. लाटेलवार	106 to 109
21	The Life And Vision Of Dr. Babasaheb Ambedkar	Dr. Pandharinath L.Dhengle Ravindra D. Hajare	110 to 116
22	चंद्रपुर जिल्ह्यातील सोयाबीन पिकविनाऱ्या शेतकऱ्यांचा उत्पादनविषयक स्थितीचा-एक अभ्यास	डॉ. सुधीर न. बोढे	117 to 123
23	पर्यावरण आणि आर्थिक विकास	डॉ.एस.एस.कावळे	124 to 126
24	डॉ.आंबेडकर विश्व चेतना के सन्दर्भ में	डॉ. रमेशकुमार गवळी	127 to 130
25	Physiochemical analysis of some commonly used Edible and Hair oil preparations	Kurve M.B.	131 to 140
26	यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी स्त्रियांचे निर्णय प्रक्रियेतील स्थान	शुभांगी अ. भोयर & डॉ.सौ. अपर्णा ढोबळे	141 to 144
27	नव्या माणसाचे आगमन : शैली विचार	प्रा. मिलिंद साठे	145 to 149
28	गडचिरोली जिल्हयातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांनी केलेल्या विकास षीर्श – कृशी व संलग्न सेवा अंतर्गत योजनांचे अध्ययन	डॉ.तात्याजी काशीनाथ गेडाम	150 to 158
29	Social Work Research in India	Mr.Raju V.Kasare	159 to 164

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

INDIAN BANKING SYSTEM CHALLENGES & CHANGES

Dr. Pravin M. Chandragiriwar
Bhavbhuti Mahavidyalaya,
Amgaon Dist. Gondia

ABSTRACT

The Liberalization Process initiated by the Government of India nearly one-a half decades ago has brought tremendous changes in the financial services sector. The banking sector in particular, is undergoing a rapid change to face the challenges posed by new developments due to the entry of private banks and foreign banks into India. Within the world of banking, needs have changed and so has the basic nature of banking services that they require. The way banks meet these needs and the framework within which they are delivered have, as a result, changed tremendously. Accordingly, the banks have had a adapt to a host of new phenomena ranging from regulatory issue, risk management and new technology to globalization, consolidation and branding. Banks in India, in the new era of global competition, have to concentrate on three important areas for sustained development viz., Technology, the Customer and Consolidation.

Until 1980s, banks in India had only one delivery channel which is branch presence. Suddenly, technology has opened up option for various delivery channels. Technology aided products like ATMs , point of sale devices , anywhere Banking , Smart Cards Internet Banking , WAP Banking , etc. have given the customer to choose his channel-based strategy to serve the customer Over the years , technology has brought a sea-change in the functioning.

INTRODUCTION

Banking sector plays in as important role in the development of country. Prior to nationalization, the functions of bank were limited. The Indian banking registered tremendous in post-nationalization era.

Since the beginning of 1991, there has been a sea change in the role, organization, scope and activity level of the Indian financial sector . The Indian banking industry has witnessed a rapid growth after economic reforms from regulated to deregulated market economic and defined a new role for banks. Narasimham Committee (1991) had recommended several reforms in banking sector as reduction of reserve requirement, de-regulation of interest rates , introduction

of prudential norms , allowing entry of private sector banks etc . The winds of changes gained momentum in the last few years such as globalization and opening up of financial services under World Trade Organization (WTO). It is expected that the banking sector will undergo mergers and acquisition, globalization, of operation , development of new technology and universalization.

CHALLENGES BEFORE THE BANKING SYSTEM

In the early phase of reforms the planer decided to improve the financial system by emphasizing the following 5 core areas.

1. Correct and improve the macroeconomic policy setting within which banks operate.
2. Introduction of prudential norms relating to income recognition and capital adequacy.
3. To improve the financial health of the system.
4. To eliminate the element of competition so as to cultivate competitive spirit in the banking system. This will help for functioning of public and private sector banks.
5. To establish a sound financial infrastructure by Building dynamic financial institution to assist the banking system by improving the quality of supervision audit, technology and legal framework.
6. To improve the general level of management competencies in the banking system for which efforts are made to cultivate quality human resources and develop effective OD policies.

THE CHALLENGES AHEAD

The bank in India are facing certain challenges their destiny and survival in the years to come. The prudent approach of bank in India has always prevailed and which is the real reason of their success and survival. Banks have always shown a high level of flexibility and willingness to cope up with change in spite of a sea change in the financial environment. Indian bank have survived and have grown basically because of their strong understanding of Indian market and positive towards change mechanism. There are certain challenges which banks are facing and shall face in the competitive market oriented environment.

THE CHALLENGES ARE

Organizational transformation though appropriate change mechanism.

The liberalization policy is not an unmixed blessing . There are banes and booms when a policy offers certain advantages to any segments it automatically throws some challenges the capacity to accept the challenge will decide the extent to which the organization can avail the benefits. The new age banking is more competitive and dynamic in nature the entire approach is focused at retailing existing markets at one level and acquiring new at the other. The concept of relationship banking is becoming extremely popular one way in which competition is manifesting itself is in the nature of bank customer relationship. The on slot of competitive forces has generated a new trend away from traditional banking relationships forward the transactions banking. It is necessary for banks to develop a mechanism which will help them to retain and acquire new customers. The task is enormous and cannot be done within a single yardstick measure.

The principle measure to bring in the banking system is organizational transformation. The old approach on administering the organization needs to be changed; banks have to adopt a more employee friendly and more positive outlook. They should show keenness in cultivating proactive managerial philosophy staff at all levels has to be encouraged to acquire new skills and willing to use new techniques and technology. No war is won with old weapons. Hence organization transformation should result using technology to improve organizational efficiency policy formulation and developing a right mindset.

Competitive advantage is the key.

There is no mercy and philanthropic consideration in the competitive market. Everyone wants to win but in the ware there are select winners. No one can win without having a competitive advantage. Banks needs to build superior strategies and skills systems and structures in relation to their competitors. As rightly said by porter" competitive advantage grows fundamentally out of the value if firm is able to create for its buyers that exceeds the cost of creating it. Balue is what buyers are willing to pay and superior values stems from offering lower prices than competitors for equivalent benefits of providing unique benefits. Competitive advantage gives cost leadership and differentiation. Banks will have to understand their customers in the light of the competition they are to face they must realize the changed phase of market so as to meet the levels of competition. No two customers are ideal and identical. Hence developing suitable competitive strategies for each segment happens to be the key for success.

Without gaining a competitive advantage banks won't be able to survive. The real challenge is therefore not merely improving profitability but cultivating a spirit of competition and element of organizational excellence, which is the core aspect of competitive advantage.

CONCLUSION

A broad over view of the progress achieved by the Indian banking sector in the post-reform era over past two decades or so reveals or so reveals that there is no doubt regarding significant progress on several front in the banking arena , the enduring challenge of ensuring much greater financial inclusion , is the mightiest one facing the banking industry and so the RLB, as the regulator and supervisor of the banking industry . The functions have changed according to changing polices of the bank during reform period . It is necessary to educate customer properly while selling products to ensure that the customer knows what is the getting into . Thus Banks need to engage in responsible banking and lending which together with credit counseling and customer education would prevent over-leveraging of customers the most powerful means of increasing inclusiveness, or of democratizing finance, is to increase competition. This means not only increasing the number of providers of services, but also improving the information and capabilities of the users. The fact that many new mortgage borrowers in the US did not understand the contracts they were signing was a contributor to the subprime crisis . Thus , Dr. Reddy is absolutely correct that improving financial literacy is important though this must be seen in a context where even basic literacy is often missing . An overhaul of regulation is sorely needed ,however , so that regulation is aimed at increasing disclosure , and allowing for appropriate escape clauses , rather than controlling suppliers of financial services so heavily that competition is stifled , along with all other incentives for efficiency .

BOOKS AND REFERENCES

1. Indian Banking Moving Towards Information Technology –R.K. Uppal
2. E-Banking In India –Challenges And Opportunities R.K Uppal And Rimpi Jalana
3. Modern Banking In India –O.P.Agarwal
4. Banking Theory And Practices –K.C. Shekhar And Lekshmy Shekhar
5. Basis Of Banking And Finance-Dr.K.M.Bhattacharya And O.P.Agarwal
6. Changing Scenario Of India Banking - R.K. Uppal
7. Transformation through Information Technology

8. www.google.com
9. www.infai.com
10. www.yahoo.com
11. India Today
12. The Financial Express
13. The Economic Times

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

औरंगाबाद-जालना परिसरातील मध्ययुगीन जलसाठे

डॉ. पठाण झेड. ए.
(उपप्राचार्य तथा संशोधन मार्गदर्शक)
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
बदनापूर, जि. जालना. (महाराष्ट्र)

मोसमी हवामानाच्या प्रदेशात राहणाऱ्या महाराष्ट्रीतन लोकांचे जीवनमान शेतीवर अवलंबून असून सततचा दुष्काळ आणि जलसिंचनाचे साठे कमी असल्यामुळे जेमतेम व्यवसाय करून आपली उपजिविका भागवावी लागत होती. म्हणून प्राचीन काळापासून विहीरी, कालवे, कुंडे बारवे खोदले जात. डोंगराचे पाणी वाहून जाऊ नये म्हणून नाल्यावर नद्यांवर बांध टाकून ‘तलाव बांधली गेली.तलाव निर्मितीत भारतातील आदिवासी जमातीचे योगदान महत्त्वाचे आहे. गोंड,ढिमर,भिछ,पारधी, प्रधान,भोई, माळी, कोळी या जातींनी अनेक तलाव बांधल्याचे पुरावे इतिहासात आहेत. बुऱ्हाणपूर येथील ‘जलव्यवस्था’ सातपुडा पर्वत रांगीतून भूमिगत पाणी आणून वस्तीला पाणीपुरवठा करण्याची पद्धत पारधी या जातीने केला व त्यानंतर मोगल काळात त्यात सुधारणा होऊन मध्ययुगातील पाण्याची उत्तम व्यवस्था म्हणून त्यांची प्रचिती झाली.[१]

१३ व्या शतकात मुस्लिम सुफी संतांनी दौलताबाद ते गुलबर्गा या भागात अनेक तलाव, विहिरी बारवे बांधल्याचा उल्लेख दिसतो त्याचे जीर्ण शीर्ण अवशेष आजही दौलताबाद परिसरात दिसतात.[२] पर्यावरण व पाण्याची समस्या सुफी संतांनाही जाणविलेली दिसते. त्यांनी आपल्या आश्रमात दर्गाहभोवती मोठमोठी विहिरी, तलाव व बारव खोदलीत. विहिरी पक्क्या विटांनी बांधून खालून पाणी आणेपर्यंतच्या पायऱ्या त्या विहिरींना आहेत. पायऱ्या प्रत्येक विहिरीला असून, जागोजागी विशिष्ट अंतरावर कमानीचा आकार देण्यात आलेला आहे. स्थानिक भाषेत त्याला ‘बारव’ म्हणतात.[३] अशा बारवा दौलताबाद, खुलताबाद, औरंगाबाद येथे आढळतात. दौलताबादच्या पूर्वेला एक बारव अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आढळते. तिच्यावर आजही बागायती शेती केली जाते व शेजारील वस्तीला पाणी पुरवठा होतो. तिला खाली उतरण्यासाठी गोलाकार पायऱ्या बांधून जागोजागी ‘कमानी’ आहेत. शिवाय त्या बारवच्या पूर्व दिशेला आतून छोटीशी मशिद तयार करण्यात आलेली दिसते.[४]याशिवाय खुलताबाद व औरंगाबाद येथे कागजीपूरा, लेबर कॉलनी, एस. टी. कॉलनी, शहागजं, चौराह, खाराकुंआ, किलेअर्क

याठिकाणी आजही त्या बारवा आहेत.[५] याशिवाय काही दर्गाहजवळ तलाव, धरणे दिसतात. त्या तलावात उतरण्यासाठी लांब पायऱ्या बांधलेल्या दिसतात. डोंगराचे पाणी बांध टाकून अडविले जाई व त्याचा फायदा शेती व पिण्याच्या पाण्यासाठी केला जात असे. अशी तलावे बनीबेगम का तालाब, फतियाबाद तालाब, कागजीपुरा तालाब, मालिवाडा तालाब, इदगाह तालाब, छत्री तालाब, परियों का तालाब इ. आजही खुलताबाद , दौलताबाद या परिसरात आहेत.[६] औरंगाबाद येथील बाबा पलंगपोष यांनी हर्सूल डोंगरातून भूमिगत पाणी आणले व जागोजागी त्याला हवेसाठी ‘बम्बे’ बनविले. हे भूमीगत पाणी एका भिंतीवरून खाली हौदात सोडले. पाण्याच्या धारेसमोर लोखंडी पाते लावलेली पाट्यांची चक्की ठेवण्यात आली. धारेसमोर ठेवताच पाते फिरू लागली व आतील चक्कीचे पाते फिरू लागली. अशा पद्धतीने पिठ दळण्याची पाणचक्की निर्माण करून दीनदलितांना, उपेक्षित घटकांना, प्रवाशांना पिठ व अन्न मिळू लागले. त्यावर अन्न छत्रालये चालू लागली. त्यांची आजही अवशेष पाणचक्कीत दिसतात.[७] ही कल्पना अ.नगरच्या मलिक अंबरने वापरली आहेत, जटवाडा, डोंगररांगेतून भूमिगत पाणी आणून शहराचा पाणीपुरवठा केला. त्यामुळे त्याला ‘नहेर अंबरी’ नाव आजही आढळते. अशा नहरी औरंगाबाद शहरात जागोजागी पहावयास मिळतात.[८] यावरून मध्य युगात सुलतान बादशहापेक्षा लोकसेवा, उपेक्षितांच्या सुख-दु:खात सहभागी होऊन लोकोपयोगी कामे सुफी संतांनी केलेली दिसतात व त्यांच्या समाजप्रबोधन कार्यामुळे, जनसेवेमुळे स्थानिक भाषेत साहित्य रचल्यामुळे ते लोकोपयोगी संत बनले. म्हणूनच आजही सर्व जाती-धर्मातील लोक त्यांना पुजतात. त्यांच्या यात्रा, उत्सव उरुस भरवितात. तलाव, विहीरी, बारवे मुख्य कथन मंदिराच्या शेजारी नदीच्या काठावर बांधलेली दिसतात. अशा विहिरी सातवाहन, राष्ट्रकुट यादवाच्या काळात भरपूर प्रमाणात झाल्या.[९] असाच एक तलाव ‘मोती तलाव म्हणून जालन्यात प्रसिद्ध आहे. अहमदनगरच्या निजामशाहीचा वजीर मलिक अंबरने जालन्यापासून ६ कि.मी. अंतरावरील घाणेवाडी येथे कुंडलिकानदीवर एक तलाव बांधून तेथील पाणी भूमिगत स्वरूपाने मोती तलावात आणला व मोती तलावातील पाण्याचा उपयोग नगरातील पेयजल पुरवठा म्हणून केला. याचे जिर्णशीर्ष अवशेष आजही जालना शहरात आढळतात.[१०]

मोठी विहिर म्हणजेच बारव होय. या बारवांना पायऱ्या असतात. जनतेने पेयजल पायऱ्या उतरून घ्यावयाचे असते. बहुतांश मंदिराच्या बाजूला बारव बांधल्या जात होत्या. त्यामुळे वसाहतीच्या पाणीपुरवठ्यांची समस्या दूर होत असे. मध्ययुगात यादव, मुस्लिम काळात बारवे, विहिरी बांधल्या गेलीत. त्या राजकीय आश्रयातून जनकल्याणासाठी व सुफी संतांनी आपल्या परिने लोककल्याण

करण्यासाठी विहिरी खोदल्या. या दोन्ही प्रकारातून वस्तीतील लोकांचा पाणीप्रश्न सुटावा हा मुख्य हेतू व सर्वसामान्यांची सेवा करण्याची संधी त्यांना मिळत असे.[११] या विहिरी खोदण्यापूर्वी त्या परिसरातील भूजल स्त्रोतांचा अभ्यास केला जाई. बारवातील किंवा विहिरीतील जलसाठा कायम राहावा, त्याला बाराही महिने प्रतिकूल परिस्थितीत पाणी राहावे अशी रचना केली जात होती.[१२] अशा बारवा जालना जिल्ह्यात अंबड, हिरवली, इंडोली परिसरात आढळतात. साधारणत: बारव बांधण्याची रचना सर्वसामान्यपणे ‘बारवांच्या भिंतीवर जमिनीतील पाण्याचा दाब पडू नये म्हणून भिंतीमध्ये ठराविक अंतरावर लहान लहान छिद्रे ठेवीत असत किंवा बऱ्याच बारवांच्या दगडाच्या सांध्यात पक्का चुना भरत त्यामुळे यातून पाण्याचा झिरपा होऊन पाण्याचा दाब वाढत नसे. बारवेच्या बांधकामाचा भार पेलू शकेल अशी पायाची रचना केली जात असे. एका थरावर दुसऱ्या थराची रचना करताना वरच्या थरातील दगड खालच्या थरातील दगडापेक्षा साधारणत: २ से.मी. मागे रचत असत. बांधकाम करत जसजसे वर येऊ तसतसा बारवेचा घेर वाढत जात असे. बांधकामाच्या वजनामुळे पडणारा दाब विस्तारित भागावर पसरत असे. सर्वसामान्य भूकंपाच्या धक्क्यामुळे या रचनेला धक्का बसत नसे. कारण खालच्या थरातील बाहेर आलेले दगड वरच्या थरातील दगडास घरण्यास प्रतिबंध करतात. अशा जोडणीस अटकाव (उटंगळ) म्हणतात. काही बांधकामांमध्ये वरच्या दगडाचे टोक खालच्या दगडाच्या खाचेत बसविलेले असते किंवा दोन समांतर दगडांमध्ये उभी खाच करून त्यात शिसे किंवा तांबे वितळवून भरत. कोपऱ्यावरील दगड पडू नये म्हणून तो काटकोनात घडविलेला असतो. ऑफसेट जोडणीपद्धतीमुळे बारवेच्या प्रवेशाची रुंदी ही तिच्या तळाच्या पायरीच्या रुंदीपेक्षा जास्त असते. बारवेच्या दोन सोपानांमधील उंची एक ते दीड मिटरपेक्षा जास्त नसते. या तंत्रामुळे बारवाचे बांधकाम शतकानुशतके टिकून आहे.[१३] अशा दिसणाऱ्या बांधकामातील जालना जिल्ह्यातील बारवे म्हणजे रेणूका आईची बावी, महाद्वारी बारव, इंडोली बारव आणि अंबड येथील काही बारवांचा समावेश होतो. त्यांची खालीलप्रमाणे माहित सांगता येईल.

रेणुकाआईची बावी

जालना शहरापासून हिवरली या परिसरात श्री चक्रधर स्वामी आले. तेथे त्यांनी मुक्काम केला तेव्हा विहिरीतील देवता त्यांना येऊन भेटल्याची नोंद लिळाचरित्रात पूर्वार्ध ४८४ मध्ये नमूद आहे. या बारवेबद्दलची अख्यायिका म्हणजे देवी आसरा नवसाला पावणाऱ्या असल्याविषयीचे समज या परिसरात आहेत. नागवेशीजवळील ही बारव तीन प्रवेश असलेली १३×१३ मी. आकाराची आहे. तीन मुख्य

सोपान व कुंड अशी बारवेची रचना आहे. दक्षीण बाजूस प्रवेश ठेवलेला नाही. तेथे असलेल्या पहिल्या सोपानाच्यावर एक आयाताकार ओटा ठेवला आहे.[१४]

इंडोली येथील बारव

जालन्यापासून ६६ कि. मी. अंतरावर परतूर तालुक्यात इंडोलीची बारव आहे. ती चौरस आकाराची आहे. ३१×३१ मीटर असून चार प्रवेशद्वार व पाच सोपान असलेली बारव आहे. मुख्य सोपानावर असलेली संरक्षकभिंत २.२५ मीटर उंचीची आहे. यात स्वतंत्र अशा विविध देवळ्यांची निर्मिती केली असून, बारवेचे एकूण बांधकाम ८.९० मीटर उंचीचे आहे. संरक्षक भिंतीतून असलेला प्रवेश उत्तर व पश्चिम बाजूस सात पायऱ्यांचा आणि पूर्व-दक्षिण बाजूस आठ पायऱ्यांचा आहे. देवतांसाठी बांधलेले लहान मंदिर यांची रचना गर्भगृह (१.३०×१.३०मी.) त्यामुळे मुख्य मंडप (१.५०×१.५०मी.) अशी चारही बाजूंनी प्रत्येकी चार मंदिर व दोन देवकोष्ठ आहेत. यात एकूण १६ मंदिरे व १० देवकोष्ठ आहेत. यात एकूण १६ मंदिरे व १० देवकोष्ठ आहेत. यात एकूण १६ मंदिरे व १० देवकोष्ठे आहेत. येथील कुंड ३.३० × ३.३० मीटर आकाराचे आहे. बारव स्थापत्याच्या दृष्टीने रचना उत्कृष्ठ आहे.[१५]

अंबड येथील बारवे

सातवाहन कालापासून प्रसिद्ध असलेले अंबड शहर विविध वास्तूशिल्पाने, मंदिरांनी गजबजलेले आहे. मत्स्योदरीचे मंदिर आजही संपूर्ण जालना जिल्ह्यातील आराध्यदेवतेचे ठिकाण आहे. अंबड येथे एकूण ५ बारवा आहेत. त्यापैकी पुष्करणेश्वर मंदिराजवळील बारव, समशेर मशिदीच्य बाजूला असलेली बारव व मत्स्योदरी मंदिरासमोरील काबदी बारव आज चांगल्या प्रकारे अस्तित्वात आढळतात. अंबडच्या एकूण बारव प्रकारात चार प्रवेश असलेली, तीन प्रवेश असलेली, दोन मंडप असलेली व पोखरणी स्वरूपाची बारवे आहेत. अंबड शहरातील बारवेचा आकार पूर्व-पश्चिम २३.४० मी व उत्तर-दक्षिण१९.८० मी. आहे. ही बारव तीन टप्प्यात पूर्ण केलेली आहे. बारवेत पूर्व-पश्चिम बाजूला मुख्य प्रवेशद्वार आहे. १० पायऱ्या उतरल्यावर आपण मुख्य सोपानवर येतो. या ठिकाणी दक्षिण भिंतीस पूर्व-पश्चिम असा १५×३ मीटर आकाराचा मंडप आहे. हा आयाती मंडप सोळा स्तंभावर उभा आहे. बाहेरून तिन्ही बाजूने हा मंडप बंद असून, आतील बाजूने देवकोष्ठ आहे. या बारवेला स्थानिक लोक 'कावंदी' बारव म्हणतात. येथे आसरांची पूजा केली जाते. जावळाचे विसर्जन, चांदवा बांधने, पाळणा

सोडणे इ. धार्मिक कार्यक्रम येथे चालतात.[१६] येथील एका बारवाचे 'महाद्वारी' या नावाने ओळखली जाणारी चार प्रवेश असलेली चौरस बारव आहे. ही चार सोपान असलेली बारव आहे. या बारवेचा आकार पूर्व-पश्चिम २४.५० मीटरव व उत्तर-दक्षिण २६.६० मी. आहे. प्रवेशाची रूंदी २.५ मिटर आहे. प्रत्येक पायरी २० से. मी. रुंद व २५ से. मी. उंचीची आहे. एकूण प्रवेशाची रुंदी प्रारंभापेक्षा खालील टप्प्यात ४० से. मी. कमी होते. तसेच बारव स्थापत्यातील महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे सर्व बाजूंनी होत जाणारा समान विस्तार पहावयास मिळतो हे विशेष.[१७]

अंबडच्या पोखरणीत पूर्व-पश्चिम ५४ मीटर, उत्तर-दक्षिण ४८ मीटर असलेल्या विहिरीत पश्चिम बाजूस मंडप व लहान मंदिर आहे. तिला चारही बाजूस प्रवेश आहे.ती यादव काळात बांधली गेली असून, तीचा जिर्णोद्धार अहिल्याबाई होळकरांनी केला आहे. या बांधकामाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे बारवेपेक्षा कमी रुंदीचे बांधकाम यात असून ती कमी खोलीवर असते. तळाशी जास्तीत जास्त मोठा ठेऊन कमी कमी टप्प्यात बांधकाम पूर्ण केलेले आहे. म्हणून तिला पोखरणी म्हणतात.[१८]

अशाच प्रकारच्या बारवा भोकरदन तालुक्यातही काही प्रमाणात आढळतात. या बारवा दोन प्रवेशद्वार असलेल्या आहेत. मात्र त्या शेजारील सिल्लोड तालुक्यातील बारवे एकच प्रवेशद्वार असलेल्या आहेत. अजिंठा गावातील गंगा, जमूना बारव आजही पिण्याच्या पाण्यासाठी प्रचलित बारव आहेत.

निष्कर्ष

१. आज जसे पर्यावरणातून जलव्यवस्थेला महत्त्व प्राप्त झाले आहे तसे तीन-चारशे वर्षांपासून संतांनी, भारतीय समाजाने या संस्कृतीत याचा पाया घातला होता. म्हणूनच विहिरी, बारवे, तलाव निर्मिती झाली व जलसिंचनाचा उपयोग जनहितासाठी झाला.

२. १२ ते १४ व्या शतकातील या विहिरी व बारवाच्या स्थापत्य शिल्पावर देशीय, सुलतानी, तुर्की, इराणी, मोगली शैलिचा प्रभाव जाणवतो. त्यामुळे बारव स्थापत्याला महत्त्व प्राप्त झाले.

३. जालना जिल्ह्यातील बारवा चौरस तर अष्टकोनी व दोन प्रवेशद्वार असलेल्या स्थापत्यशिल्पे आहेत. त्यावर मोटेची व्यवस्था करून किंवा रहाट बसवून मर्यादित जलसिंचनाद्वारे पुष्पवाटिका व शेतीचा विकास केल्याचे दिसते.

४. अशी जलस्त्रोते समाजाने, सरकारने जतन करावीत. ज्यामुळे पाण्याचा प्रश्न थोड्याफार प्रमाणात मिटेल व प्राचीन वास्तूचे संरक्षण होऊन त्याचे जतन करण्यासाठीच्या उपाययोजना होतील.

संदर्भसूची

१. 'बुऱ्हाणपूर का ऐतिहासिक महत्त्व व पर्यटन के आयाम', डॉ. पठाण झेड. ए. लेख, मध्यप्रदेश सरकार व भारतीय पर्यटन खात्याअंतर्गत झालेला बुऱ्हाणपूर येथील सेमिनार, ११ जानेवारी २००७.

२. दक्षिणेतील सुफी संतांनी केलेली समाजप्रबोधनाची मुख्य साधने, डॉ. पठाण झेड. ए. यांचा लेख.

३. डॉ. अरुणचंद्र पाठक, महाराष्ट्रातील बारव विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, पृष्ठ- ७

४. शेख मुबारक, मासुलिकल अबसार (फारसी), हैद्राबाद-१९६७, पृष्ठ- ३९-४०

५. औरंगाबाद डिस्ट्रिक्ट गॅझिटिअर १९८५, पृष्ठ-१४३

६. शेख मुबारक, मासुलिकल अबसार, हैद्राबाद-१९६७, पृष्ठ-४१

७. महमंद अब्दुल हई, तारिखे खुजिस्ता, औरंगाबाद, सबेरा प्रिंटिंग प्रेस, औरंगाबाद-२००४, पृष्ठ १०४-०७

८. डॉ. रमजान शेख, औरंगाबाद की जलव्यवस्था अर्थात मलिक अंबर का स्थापत्येशिल्प, नहरे अंबरी, शोधप्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, पृष्ठ -७१-७९

९. भारतीय जलसंस्कृती, डॉ. रा. श्री. मोरवंचीकर, पृष्ठ १७२-१७३

१०. औरंगाबाद डिस्ट्रीक्ट गॅझेटिअर १८८५, म. शा. पृष्ठ -१३३

११. सुफीसंत

१२. भारतीय जलसंस्कृती, डॉ. मोरवंचीकर, पृष्ठ १९०

१३. कित्ता, पृष्ठ १९१

१४. कित्ता

१५. भारतीय शोधमुद्रा, डॉ. ब्रह्मानंद देशपांडे, पृष्ठ १२८

१६. प्रवेशयुक्त बारव, डॉ. अरुणचंद्र पाठक यांचा लेख

१७. दोन मंडप असलेली बारव, डॉ. अरुणचंद्र पाठक

१८. तीन प्रवेशयुक्त बारव, डॉ. अरुणचंद्र पाठक

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

वाई येथील मध्ययुगीन महागणपती मंदिर

प्रा. गित्ते सुनिता हनुमंतराव
इतिहास विभाग प्रमुख (स.प्रा.)
रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय, उस्मानाबाद
ई—मेल- **sunitagitte@gmail.com**

पश्चिम भारत विशेषत: महाराष्ट्र हा उत्तर भारत व दक्षिण भारत यांच्या दरम्यान प्रदेश असल्याने प्राचीनकाळापासून सर्वसमावेशक राहीलेला आहे. त्यामुळे येथील राजकिय, सामाजिक, आर्थिक तसेच सांस्कृतिक प्रागणांमध्ये हा प्रभाव खोलवर जाणवतो. मंदिर स्थात्याबाबतीत उत्तर भारतातील नागर शैली व दक्षिण भारतातील द्रविड शैलीचा समन्वय असलेली वेसर शैलीतील अनेक मंदिरे या परिसरामध्ये निर्माण झाली. हाच समन्वयाचा वारसा पुढे मध्ययुगामध्येही चालू राहिला. त्याचीच एक वैशिष्ट्यपूर्ण अभिव्यक्ती म्हणजे महाराष्ट्राच्या सातारा जिल्ह्यातील वाई येथील महागणपतीचे मध्ययुगीन मंदिर होय. हे मंदिर म्हणजे इस्लामी वास्तुशैलीत स्थानिक साहित्याच्या वापरातून निर्माण झालेली उत्कृष्ट कलाकृती होय.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये वाई येथील मध्ययुगीन महागणपती मंदिराचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यासाठी पुरातत्वीय व साहित्यिक तथ्यांसह जास्तीतजास्त प्रत्यक्ष स्थलदर्शन आणि मौखिक माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. ही या शोधनिबंधाची मर्यादा आहे.

मराठ्यांना जेंव्हा शस्त्र चालविण्याची शक्ती कळून आली आणि 'शहा' आपले बाहूले आहेत हे दिसून आले तेंव्हा त्यांची अस्मिता जागृत झाली. शहाजीराजांनी तलवारीच्या जोरावर स्वत:चे वैशिष्ट्य टिकविल्याच्या पार्श्वभूमीवर छत्रपती शिवरायांचा जन्म झाला. त्यांनी मराठी स्वराज्याची स्थापना केली. त्यांच्याच धाडसी सूनबाई येसूबाई यांचा पुत्र छत्रपती शाहू (१७०७—१७४९) महाराजांच्या वेळी वाईवर सुरूवातीला मुघल व मराठे असा दुतर्फा अंमल होता.

साताऱ्यातील सावकार शामजीचा मुलगा भिकाजी रास्ते (नाईक) यांनी बाळाजी बाजीरावास (नानासाहेब पेशवे) आपली मुलगी गोपीकाबाई दिली आणि रास्तु घराण्याचे पेशवे दरबारी वजन वाढले. परिणामत: पेशव्यांनी रास्त्यांना १५ लाखांचा सरंजाम दिला. त्यामुळे रास्ते हे उत्तर पेशवाईत (१७६१—१८१८) वाईत स्थायिक झाले आणि जवळजवळ तेथील अनभिषिक्त राजे बनले. त्यांनी वाईचा सर्वांगीण विकास केला. आनंदराव भिकाजी रास्ते यांनी शक्कर बिबीचा बाग खरेदी केला व

गणपतराव भिकाजी रास्तु यांनी महागणपतीचे मंदिर (इ.स. १७६२) मध्ये कृष्णा नदीच्या पात्रातच बांधले आहे.

मंदिर बांधण्यासाठी पाषाणाला खाचा पाडून खोबणीत दुसऱ्या दगडाचे कुसू अडकवून तयार करीत आणि त्यांना घोटलेल्या चुन्याने सांधीत. या चुन्यामध्ये बरेच चिकट पदार्थ जसे डिंक, गोदणाचा पाला मिसळले जात होते. तसेच मेंढीचे केस सुध्दा मिसळत. कारण मेंढीचे केस कुजत नाहीत आणि त्यामुळे पाणी निसटून जाते. त्याचबरोबर शिशाचा वापर सुध्दा झाला होता. त्यामुळे छतातील फरशा खोबणीच्या सहाय्याने एममेकींच्या अटणीत घट्ट अडकविल्यामुळे त्या चिकटल्यासारख्या भासतात.

शिवाय त्यांना लोखंडी पट्टीचा मागे आधार दिलेला आहे.

या पूर्वभिमुख मंदिराचे विधान चतुरस्त्र असून वारंवार येणाऱ्या पुरांपासून संरक्षण व्हावे म्हणून गर्भागृहाच्या पश्चिमेकडील मागील भिंतीची रचना मधोमध त्रिकोणी आकार (बी पध्दतीची) देऊन नावेच्या टोकासारखी म्हणजे मत्स्याकार केली आहे. त्यामुळे पुराच्या वेळी पाणी दुभंगले (कापले) जाऊन पाण्याचा दाब कमी होतो व मंदिर सुरक्षित राहते.

गर्भगृहाचे क्षेत्रफळ ९ मीटर X ९ मीटर आहे. गर्भगृहास पूर्वभिमुख तीन दरवाजे व दक्षिण व उत्तर दोन मिळून एकुण पाच दरवाजे आहेत. पूर्वभिमुख मुख्य दरवाजा सर्वात मोठा म्हणजे पावनेतीन मिटर उंच व सव्वादोन मिटर रूंद एवढा आहे. गर्भगृहाची मधोमध उंची सु.७.५ मीटर भरेल. अर्धामीटर उंचीच्या चार मीटर लांब व ३.६० मीटर रूंद अशा चौथऱ्यावर काळ्या पाषाणातील भव्य गणपतीची बैठ्या आसणातील मुर्ती असून त्यांचे वाहन उंदीर प्रतिकात्मक आहे.

महागणपतीची ही मुर्ती जागीच कोरण्यात आली आहे. म्हणजे अगोदर मुर्तीसाठीचा पाषाण योग्य ठिकाणी ठेवला व नंतर गर्भगृह बांधले व मूर्ती कोरण्यात आली. गर्भगृहात अर्धामीटर उंच चौथऱ्यावर गजाननाची रेखीव बैठी एक मीटर व ८० सेंमी उंच व दोन मीटर रूंद डाव्या सोंडेची भव्य

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

मूर्ती आहे. तिची स्थापना शके १६९१ वैशाख शु. १३ रोजी करण्यात आली. मुर्तीचे स्वरूप बाळसेदार असल्यामुळे याला कदाचित ढोल्या गणती हे नामभिधान प्राप्त झाले असावे. ती एकसंध काळ्या पत्थरात (ब्लॅक साल्ट) खोदली असून हा दगड कर्नाटकातून आणला असून प्रथम तो थोडा मऊ असावा व पुढे हळूहळू कठीण झाला असावा. मात्र स्थानिक भाविकांचे मत आहे की, ज्या दगडाची मुर्ती कोरलेली आहे ती महाभारत काळामध्ये जेव्हा पांडव येथे राहण्यास होते तेव्हा भिमाने हा दगड डोंगरामधून काढला होता. भिमाने डोंगराला फावडे मारून डोंगरावरून काढला. तसेच सुरूवातीस मुर्ती फार मोठी होती. त्याच्या दर्शनासाठी ९ ते १० पायऱ्यांची शिडी होती तो दरवर्षी गव्हाच्या आकराएवढा कमी—कमी होतो. या मुर्तीचे वैशिष्ट्य म्हणजे गणाधिपती म्हणजेच गणांचा अधिपती सेनापती अर्थात लढण्यासाठी सिध्द असल्याच्या अवस्थेत आहे. दोन्ही मांड्या पसरून पाय रोवून उकिडवा बसला आहे. यज्ञोपवितासह मोजके अलंकार घातलेले आहेत. त्यांत गळ्यातील हार, बाजूबंद व पायातील तोडे स्पष्ट दिसतात. मुर्तीची मागील अर्धचंद्राकृती प्रभावळ ३ मीटर ६३ सेंमी. उंचीची आहे. चारी हातात (डावीकडून) मोदक, परशु, पळी आणि दात ही आयुधे आहेत.

मंदिराच्या शिखराची पायथ्यापासून कळसापर्यंतची उंची तीन मीटर आहे. गर्भगृहाच्यावर एका पेटीसदृश सुमारे तीन मीटर उंचीच्या चौथऱ्यावर हे शिखर पक्या विटा व चुना यात बांधले असून ते समोच्यतादर्शक रेषांनी ज्या ज्या ठिकाणी चौथऱ्यावर टेकते त्याच्याखाली एक उमललेले सोळा पाकळ्यांचे भव्य कमळ आहे. किंबहूना या कमळातूनच हे शिखर वर आल्यासारखे लांबुन वाटते. या शिखराच्या चारी कोपऱ्यात मुळ शिखराच्या लहान प्रतिकृती आहेत. मुळ शिखर पिरॅमिड प्रमाणे काहीसे अणकुचीदार सुळक्यासारखे आकाशाकडे झेपावले आहे. त्यावर नलिकासदृश पागोळ्याप्रमाणे वर निमुळत्या होत जाणाऱ्या जाड चुने गच्चीतील कामट्या आहेत. या नलिका सदृश

चुनेगच्ची बांधकामावर एक भव्य उपडे कमळ आहे. कमळावर पाणी थोपवले जाते. त्यावर डमरी असून वर बदामी आकाराच्या कळसाऐवजी त्रिकोणी आकाराच्या खाचा पाडलेला आहे. त्यामुळे पुराचे पाणी ओसरून जाते.

गर्भगृहासमोर सुमारे १८.३३ मीटर लांब व सुमारे १२ मीटर रूंद क्षेत्रफळाच्या सभामंडप आहे. त्याच्या छताची उंची सु. ४.५ मीटर आहे. सभामंडपास दक्षिणोत्तर प्रत्येकी पाच कमाणी असून पुर्वेस मुख्य दरवाजाला लागून तीन कमाणी आहेत. तेरा कमणींचे दहा मच्छ अर्धस्तंभ व आठ मुख्य स्तंभ यांवर समतल छत आधारित आहे. देवालयाचे शिखर सु. २४ मीटर उंच आहे. हे बांधण्यासाठी सुमारे १,६०,०००/— रूपये खर्च झाले आहेत. सभामंडपाच्या कमानींवर इस्लामी वास्तुशैलीचा स्पष्ट प्रभाव दिसतो.

थोडक्यात प्रत्यक्ष पाहणी व उपलब्ध स्त्रोत साधनांच्या आधारे असे म्हणता येते की, वाई येथील मध्ययुगीन महागणपती मंदिर हे स्थानक बांधकाम साहित्यामधून इस्लामी वास्तुशैलीच्या प्रभावातून अवतरलेली समन्वित दृश्य अभिव्यक्ती आहे.

निष्कर्ष :—

१. वाई येथील मध्ययुगीन महागणपतीचे मंदिर कृष्णा नदीच्या पात्रामध्ये बांधले असल्यामुळे ते दिर्घकाळपर्यंत पाण्याचा मारा सहन करत सुरक्षित राहील याची दक्षता घेतली गेली होती.
२. या मंदिरातील महागणपतीची मूर्ती घडवलेला पाषाण कर्नाटकातून आणलेला नसून तो वाईनजीकचा असावा याबद्दल मौखिक पुरावे प्राप्त होतात.
३. हे मंदिर इस्लामी वास्तुशैली आणि स्थानिय वास्तुशैली यांच्या समन्वयाचे दर्शन घडविले.

संदर्भ :—

१. प्रा. द.ता.जोशी, डॉ. उषा जोशी, **'समग्र संतु माधवराव पगडी, खंड—२'** (इतिहास विभाग—अ), मराठी साहित्य परिषद, (आ.५) हैद्राबाद २०१० पृ. २५३.
२. सातारा जिल्हा **'महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर,'** दाशैनिक विभाग, महाराष्ट्र शासन, १९९९, मुंबई प्र.
३. तत्रैव.
४. डॉ. देशपांडे सु.र., **'कला व संस्कृती वाई'** आस्था, पर्यावरणप्रेमी संस्था, वाई, २०११ पृ. ३७.
५. कित्ता पृ. ५९.
६. मौखिक माहिती, मुलाखत, **'श्री बबनराव गोखले,'** रास्ते यांचे वंशज व मंदिराचे विश्वस्त.

७. डॉ. देशपांडे सु.र. **'कला व संस्कृती वाई,'** आस्था, पर्यावरणप्रेमी संस्था वाई, २०११ पृ.३७.

८. कित्ता पृ. ३८.

९. कित्ता, पृ. ४१ व प्रत्यक्ष स्थलदर्शन.

१०.मौखिक माहिती, मुलाखत, **'श्री बबन गोखले,'** रास्ते यांचे वंशज व मंदिराचे विश्वस्त.

११. डॉ. देशपांडे सु.र., **'कला व संस्कृती वाई,'** आस्था, पर्यावरणप्रेमी संस्था, वाई, २०११ पृ. ४१.

१२. मौखिक माहिती, **'पी.एस.सुतार,'** भाविक स्थानिक, वाई.

१३. प्रत्यक्ष निरीक्षण.

१४. डॉ. देशपांडे सु.र., **'कला व संस्कृती वाई,'** आस्था, पर्यावरणप्रेमी संस्था, वाई,२०११ पृ. ६१.

१५. कित्ता, पृ. ५९ आणि प्रत्यक्ष निरीक्षण

१६. प्रत्यक्ष निरीक्षण

१७. डॉ. देशपांडे सु.र., **'कला व संस्कृती वाई,'** आस्था, पर्यावरणप्रेमी संस्था, वाई, २०११ पृ. ४१.

१८. कित्ता, पृ. ५९ आणि प्रत्यक्ष निरीक्षण.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

"बाबासाहेब आणि बौद्धधम्म"

डॉ.परमानंद बा.बावनकुळे
चिंतामणी महा.पोंभुर्णा,जि.चंद्रपूर
bparmanand@rediffmail.com

प्रस्तावना:—

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी पिडीत शोषित समाजाला मुक्तीचा महामंत्र दिला. अखंड संग्रामातून शोषकांच्या हृदयात धडकी भरली. हा शोषित समाज मग दलितांच्या रुपात असो वा स्त्रीरुपात. त्यांना जिथे जिथे अंन्याय दिसला तिथे तिथे ते स्वयंभूपणे धावून गेले. त्या समस्येवर समूळ घाव घातला. त्याच बाबासाहेबांनी शेवटी बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला. खरे तर शोषितवर्गाच्या समस्यांवर बौद्ध धम्मात काही उपाय आहे का? याचा विचार करता याचे उत्तर नाही असे दिसेल. या समस्सेवर इलाज आहे तो आंबेडकरवादात. आंबेडकरांनी आजीवन संघर्ष केला. आणि शेवटी बौद्धाच्या शांतीच्या मार्गाचा अवलंब केला. 'संघर्ष' आणि 'शांती' हे दोन्ही परस्पर विरोधी तत्वे दिसतात. संघर्षाचे दुसरे नाव म्हणजेच बाबासाहेब. असे असताना त्यांनी शांतीच्या मार्गाला शरण जाण्यामागच्या कारणांचा विचार या निबंधातून घेतलेला आहे.

डॉ.भिमराव रामजी आंबेडकर भारताच्या सांस्कृतिक जीवनाच्या इतिहासातील वडवानलाचे एक नाव होय. सनातनी संस्कृतीच्या हृदयात केवळ नामोल्लेखानेचधडकी भरावी एवढे बेधडक असलेले हे नाव मानवतावादाचे पुरस्कर्ते तर धर्मवादाचे तेवढेच कट्टर पुरस्कर्ते आहेत. हे विसरता येत नाही.

बाबासाहेबांनुसार त्यांचे वडील रामजी आंबेडकर एक धार्मिक प्रवृत्तीचे व्यक्ती होते. घरात सात्विक वातावरण ठेवण्याचा वडिलांचा कसोसने प्रयत्न असायचा. घरात भजन, आरती, श्लोक, कबिराचे दोहे म्हणणे तसेच मुलांकडून म्हणवून घेणे. आदी गोष्टी मुलांकडून ते करून घेत. भिमरावांनाही लहानपणी हे वातावरण खूप आवडायचे. ते म्हणतात "आमचे कुटूंब गरिबीचे असले तरी त्यामधले वातावरण पुढारलेल्या सुशिक्षीत कुटुंबाला शोभेल असे होते. आम्हांमध्ये विद्येची अभिरूची उत्पन्न व्हावी, आमचे चारित्र्य सोज्वळ बनावे यासाठी आमचे वडील दक्ष असत. जेवायला बसायच्या आधी ते आम्हाला देवघरात बसवून भजने, अभंग, दोहे म्हणू लागत, त्यावेळी अतिशय गंभीर आणि पवित्र वातावरण निर्माण होत असे... त्याचप्रमाणे माझ्या बहिणीसुद्धा गोड गळ्यांनी जेव्हा अभंग म्हणत, त्यावेळी धर्म व धार्मिक शिक्षण मनुष्याच्या जीवनात अत्यंत आवश्यक आहे. असे मला सुद्धा पटत असे"[१] बाबासाहेब जेव्हा आपल्या गतआयुष्याकडे पाहतात तेव्हा त्यांना त्यांच्या बालपणीचे धार्मिक वातावरण भुरळ पाडणारे वाटते. कारण त्या बालवायात त्यांना आवडणारेच वातावरण त्यांचे घरी होते. सामान्य मुलांप्रमाणेच त्यांचेही बालपण अगदी सामान्य होते. सनातनत्वाच्या रुढींना खतपाणी घालणारे घरातील वातावरण आणि त्या वातावरणातच रममाण होणारे भीमरावांचे सर्वसामान्य बालमण असल्याचे उघड होते.

हळूहळू बालपण ओसरून भीमराव मोठे होऊ लागले. त्यासोबत समाजात त्यांना वेगळाले अमानुष अनुभव येऊ लागले. या अनुभवांची संगती लावण्यात त्यांची दमछाक व्हायची. माणसासारखी आपणही

माणसेच. परंतु आपणास प्राण्यांपेक्षाही हीन दर्जाची वागणूक का मिळावी? याची उकल त्यांना सापडत नव्हती. शाळा असो वा सार्वजनिक ठिकाणे. सर्वत्रच अस्पृश्यतेचे पिशाच्च सारखे त्यांच्या पाठीशी लागलेले होते. सार्वजनिक जीवनात येणारे अनुभव त्यांचे अंगांग पोळून कढत होते. हिंदू संस्कृतीत रुजलेले त्यांचे बालमन ह्या संस्कृतीपासून दुरावत चालले होते. संस्कृती आणि धर्माच्या नावावर जर माणसांची अवहेलना होत असेल तर असे धर्म काय कामाचे? हा प्रश्न त्यांच्या मनात कायम निर्माण व्हायचा. अशा धर्मात ज्यांना शूद्र मानले जाते. त्यांनी त्या धर्मात राहून काय उपयोग? हा विचार त्यांना भेडसवायचा कारण ही संस्कृती या शूद्र समाजाचा विकास होऊ देणार नाही. त्याला कायम गुलाम बनवून ठेवील. त्याचे पलिकडे जाऊ देणार नाही. म्हणून या माणसांनी हा धर्म सोडला पाहिजे. या धर्माची शूद्रांना गरज नाही. आपण धर्म सोडू म्हणून त्यांनी ३०जून १९३६ च्या मुंबईच्या अनुयायांसमोरच्या जाहीर भाषणात धर्म सोडून देण्याचा निर्धार व्यक्त केला. ''मी माझा निश्चय करून टाकला आहेमी धर्मांतर करणार हे निश्चित आहे... हिंदू धर्म माझ्या बुद्धिला पटू शकत नाही. हिंदू धर्म माझ्या स्वाभिमानाला रुचू शकत नाही.''चातुर्वर्ण्याधिष्ठीत हिंदू समाजात पावलोपावली होणारा अपमान, अस्पृश्यतेची वागणूक त्यांना या समाजापासून दूर ओढत होती. त्यांना या संस्कृतील पशूंपेक्षाही हीनपणाची वागणूकया समाजापासून दूर ओढत होती. ज्या समाजात पशूपक्ष्यांची पूजा केली जाते त्याच संस्कृतीत माणसांना मात्र पशूंपेक्षाही हीन वागणूक मिळते. हे त्यांच्या सारख्या स्वाभिमानी मनाला असहनीय अशीच बाब होती. अनादी काळाची ही ह्या समाजाची मानसिक गुलामगिरी बदलली पाहिजे ह्या दिशेने त्यांचे विचारचक्र सुरू झाले. हा अन्याय दूर करायचा असेल तर समाजमनावर असलेले मानसिक गुलामगिरीचे पिशाच्च हाकलने फारच गरजेचे होते. ही गोष्ट बाबासाहेब जाणून होते. विदेशातील शैक्षणिक काळात त्यांनी अनुभवलेली तेथिल सामाजिक स्थिती. त्यांना भारतीय संस्कृतीतील विषमतावादी समाजरचनेविरोधात विद्रोह करण्यसास प्रेरीत करीत होती. माणसांना किमान माणूस म्हणूनतरी सन्मानाची वागणूक मिळावी हा त्यांचा अट्टाहास होता.

आपल्या समाजाच्या ह्या स्थितीगतीला कारणीभूत हिंदू धर्म आणि ही सनातन संस्कृतीच आहे. हा विचार त्यांचा पक्का झालेला होता आणि ह्या विरोधात त्यांनी विद्रोहाचा पवित्रा घेतलेला होता. या व्यसस्थेत राहून आपल्या समाजाचे हित साधता येणार नाही. हे ते जाणून होते. ह्या बाबत त्यांच्या डोक्यात अनेक विचार येत होते.

बाबासाहेबांच्या विचारांवर कॉर्ल मॉर्क्सच्या विचारांचा मोठा प्रभाव होता. कारण मार्क्स हा सुद्धा श्रमजीवी लोकांच्या राज्याचे स्वप्न बघत होता साम्यवाद आणू पाहत होता आणि बाबासाहेबही श्रमजीवींचेच प्रतिनिधित्व करीत होते. हक्काची लढाई लढाताना मार्क्स धर्माला समाज जीवनातून बाद करतो. मानवाला सुखसाधनांची निर्मिती साधत असताना धर्माची आवश्यकता नाही. त्यामुळे मानवाने 'निधर्मी' बनावे असे मार्क्सचे विचार होते. परंतु मानवातील समाजमनाच्या संवर्धनासाठी धर्म आवश्यक असल्याचे बाबासाहेबांचे मत आहे. याचे कारण कदाचित बाबासाहेबांनी बालपणी आपल्या घरात अनुभवलेले संस्कारही असावेत. परंतु मानवी मनाच्या विकासात धर्माची भूमिका त्यांना महत्त्वाची वाटते. या त्यांच्या विचाराची दुसरी बाजूपण असू शकेलकी त्यांच्या सारखा बुद्धिवादी माणूस विचारांच्या भरवशावर आपले जीवन समृद्ध करू शकेल पण बहुसंख्य असलेला त्यांचा पददलित समाज, अज्ञानी समाज ह्या समाजातील प्रत्येक व्यक्ती शिक्षण आणि विचाराने

आपला विकास साधू शकणार नाही. हे सुद्धा त्यांच्यासारखा द्रष्टा माणूस जाणून होता. सामान्य माणसाला धर्माच्या नावाने सांगितलेले तत्वज्ञान लवकर पचनी पडते. शेवटी धर्म ही अफूची गोळी आहे. असा उल्लेख केवळ नाममात्र नाही. त्यात बरीच व्यावहारिक सत्यता आढळून येते. याच साठी त्यांना गवसलेले यशस्वी जीवनाचे आणि जीवनसाफल्याचे तत्वज्ञान धर्माच्या अंगाने मांडण्याचा विचार त्यांनी केला असावा.

मानवी दु:खाचे मूळ शोधण्यासाठी सिद्धार्थ गौतमाने ६—७ वर्ष अखंड तपोवास केला. वडाच्या झाडाखाली ४९ दिवसांचा कडकडीत उपवास केला. हाडांच्या काड्या झाल्या. शरीर अस्थिपंजर झाले. सिद्धार्थ मृतावस्थेला पोहचला. परंतु त्याचे प्रश्न सुटलेले नव्हते. संसारी मानवाच्या दु:खाचे कारण त्याला सापडले नव्हते. शेवटी गया येथे पिंपळाच्या झाडाखाली सलग चार आठवडे एकाग्र, एकसंघ आणि चिकित्सक चिंतनातून त्यांचे मन प्रकाशाने उजाळून निघाले. या चिंतनातून मानवी दु:खाचे विश्लेषण सिद्धार्थाला गवसले आणि सिद्धार्थ बुद्ध झाला.

मानवाच्या सामान्य दु:खाचे विश्लेषण करणारा बुद्ध जगप्रशिद्ध झाला तर अनादी काळापासून एका विशिष्ट प्रकारच्या अमानवीय दु:खांच्या खोल गर्तेत बुडालेल्या समाजाला शिक्षण आणि विचारांचे जालीम औषध देऊन या पिडीत पिढ्यांचा हमखास उद्धार करणारे बाबासाहेब त्या बुद्धापेक्षाही अधिक सरस नाहीत का? बुद्धाला अपेक्षीत असलेल्या दु:खांचा पोत हा वेगळा होता. तो सर्व सामान्य होता. परंतु दलितांच्या दु:खांचा पोत हा आत्यंतिक अमानविय होता. तो सामान्य पातळीच्या कितीतरी पलिकडचा आणि मानवतेला काळीमा फासणारा होता. बुद्धाने सामान्य माणसाच्याउद्धाराचा मार्ग सांगितला तर बाबासाहेबांनी ज्यांच्या अस्तित्वाचा आणि अस्मितेचा प्रश्न आवासून उभा होता. त्यांचेसाठी उद्धाराचा मार्ग मोकळा करून दिला. असा विचार दिला की, ज्यातून अखिल मानवतेचा उद्धार सहज होईल. अनेक पिढ्यांना तारूण नेण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या विचारांत आहे. मानवाच्या नैतिक शुद्धिकरणाची ताकद बुद्धाच्या विचारात असले तरी पददलितांच्या उद्धाराचे सामर्थ्य बाबासाहेबांच्या तत्वज्ञानात आहे. त्यांच्या द्रष्टया विचारांत आहे. एखादया जादूच्या कांडीप्रमाणे बाबासाहेबांनी आपल्या विचारांनी हजानो पीढ्यांपासून खितपत पडलेल्या पिडीतांचा उद्धार केला. ही ताकद बाबासाहेबांची आहे. बुद्धाने जगाला शांतीचा मार्ग दिला तर बाबासाहेबांनी जगभरतील शोषितांना मुक्तीचा मार्ग दिला आणिमुक्ती ही शांतीपेक्षा खचीत श्रेष्ठ असते. बुद्धाने सांगितलेल्या मार्गाने किती लोकांना वास्तवात शांती आणि सुख मिळविता आले सांगणे कठीण आहे. परंतु बाबासाहेबांच्या विचारांनी पीढ्यान् पीढ्यांचा उद्धार करण्याचे सामर्थ्य, ते बळ शोषितांच्या पंखांत भरले आहे. हे सा—यास जगाने अनुभवले. बाबासाहेबांना त्यांच्या विकसित जीवनाला पूर्णत्व देण्यासाठी बौद्ध विचारांची निकड भासली. सामान्य माणसालाही त्यांच्या जीवनशुद्धीसाठी या विचारांची निकड आहे. परंतु शोषित —पिडीत समाजाला बाबासाहेब नावाच्या वडवानलाचीच निकड अधिक आहे. हे आवर्जून सांगितले पाहिजे.

बौद्ध धम्म हा साधारणत: तीन हजार वर्षांपूर्वीचा विचार आहे. सम्राट अशोकाने ह्या विचारांचा प्रचार प्रसार केला ती परिस्थिती विचारात घेणे अधिक महत्त्वाचे ठरते. ती स्थिती युद्धजन्य अशी होती. लहान—लहान राज्य आपसात भांडून रक्तपात घडविण्यात मशगूल झाली होती. तत्कालीन परिस्थितीत वर्णवादापेक्षा

राज्यवाद, साम्राज्यवाद अधिक प्रभावी होता. शस्त्राच्या बळावर आणि तलवारीच्या धारेवर सामान्य माणसांचे रक्त सांडविले जायचे. हा रक्तपात थांबावा यासाठी अशोकाने सारे प्रयत्न केले. बौद्धाने त्याच्या जीवनाचे जे चिंतन मांडले त्या चिंतनाच्या आधीची म्हणजे बुद्धाच्या समकालीन स्थिती आणि त्यावरील उपाय हे समजून घेतले पाहिजे.

वयाच्या २८व्या वर्षी सिद्धार्थाच्या जीवनात पेच प्रसंग निर्माण झाला. शाक्यसंघ आणि कोलियांमध्ये रोहिणी नदीच्या पाण्यावरून वाद निर्माण झाला. यावर उपाय म्हणून युद्धाचा निर्णय घेण्यात आला. जो शांतीप्रिय सिद्धार्थाला अमान्य होता. यासाठी सिद्धार्थाने राजाचा विरोध केला. सैन्यभरतीत अनेक अडथळे निर्माण केले. आणि याची शिक्षा म्हणून सिद्धार्थाला परिव्राजक स्वीकारून संसाराचा त्याग करावा लागला. पुढे मनुष्य युद्धास का प्रवृत्त होतो? त्याच्या दु:खांची कारणे काय? हयाचा शोध घेण्यासाठी सिद्धार्थाने सारे प्रयत्न केले. परंतु शेवटी वैचारिक चिंतनातूनच त्यांना मानवी दु:खाचे विश्लेषण करता आले आणि मानवाला सत्मार्गाने चालून त्याला त्याचे आणि त्याच्या अवतीभवतीच्या जीवसृष्टीचेही कल्याण करता येते. हा विचार पुढे आला.

बाबासाहेबांनी त्यांच्या आयुष्यभर जो संघर्ष केला. त्या संघर्षाचा पट या परिस्थितीपेक्षा वेगळा आहे. 'शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा' हा मूलगामी विचार बाबासाहेबांनी दिला. आणि हयाच विचारांनी दलित–वंचितांचा उद्धार झाला. बाबासाहेबांचा 'संघर्ष' आणि बुद्धांची 'शांती' हे दोन्ही विचार परस्पर विरोधी वाटतात. हे दोन्ही महामानव ज्या काळात आणि ज्या परिस्थितीत लढलेत. तो काळ आणि परिस्थिती एकमेकांहून मूलत: भिन्न आहे. दोघेही मानवहीतासाठी झटले असले तरी या संघर्षात बाबासाहेब हे श्रेष्ठ ठरतात. असे असले तरी प्रज्ञावानबाबासाहेबांनी बुद्धधम्माचा मार्ग का अनुसरला याबाबत डॉ.यशवंत मनोहर म्हणतात, ''धम्माची नीती ऐहिक आहे. ती माणसामाणसातील नाती अधिक विशुद्ध, अधिक बंधुतापूर्ण करणारी नीती आहे. माणसांमधील माणुसकीची प्रतिष्ठा जपणारी ही नीती आहे. ही नीती जाती, वर्ण असे कोणतेही भेद माणसांमध्ये करीत नाही. ही नीती माणसाला कोणतीही जात मानत नाही. वर्ण मानत नाही.ही नीती माणसाला माणूस माणते. ही नीती स्त्रिला स्त्री म्हणून पुरुषापेक्षा दुय्यम मानीत नाही. ही नीती देशातील सर्वच उपेक्षितांना सामाजिक न्याय देईल असे बाबासाहेबांना वाटले. म्हणून बाबासाहेबांनी बुद्ध धम्माचा स्वीकार केला.'' बुद्धांचा समतावाद समाजात निर्माण करायचा होता हे यातून स्पष्ट होते.

बाबासाहेबांच्या जीवनात बुद्धाला महत्व आहे तसा मार्क्ससुद्धा महत्वाचा आहे. मार्क्सचाविचार करताना त्याचा रक्तपात बाबासाहेबांना मान्य नव्हता. तो त्यांनी स्वीकारला नाही. त्याचे 'निधर्मी' विचार बाबासाहेबांना मान्य नव्हते. बाबासाहेबांनी शांतीप्रियअसा बौद्ध धम्म स्वीकारला असला तरी त्यांचा पिंड हा एका क्रांतिकारकाचा होता. हे त्यांच्या जीवन संघर्षातून उघड आहे. धम्म म्हणजे विचार असेल तर शांतिप्रिय विचाराचा स्वीकार करणारा माणूस हा क्रांती करू शकत नाही. संघर्ष करू शकत नाही. कारण सिद्धार्थ संघर्षाच्या, युद्धाच्या विरोधातूनच बौद्ध बनला होता. मग बाबासाहेबांसारखा तार्किक बुद्धिवादी विचारवंत बौद्धाचा स्वीकार करतो याचा अर्थ त्यांनी बौद्धापासून काहीतरी अवश्य स्वीकारले, त्यांना कोणतेतरी तत्त्व आपल्याकडे आकर्षित करीत होते. मग काय असावे ते तत्त्व? तर मानवाच्या नैतिक शुद्धिकरणासाठीत्यांना बुद्धाने दिलेला विचार हा

अधिक खुणावत होता. बाबासाहेब स्वत: चारित्र्य संपन्न असेच होते. त्यांच्या शुद्ध चारित्र्यामुळेच ते त्यांच्या संघर्षाला एका वेगळ्या उंचीपर्यंत नेऊ शकले. जीवहानी न करणे, आर्थिक फसवणूक न करणे, खोटे न बोलणे, कामवासनेवर नियंत्रण करणे, मद्यपान न करणे. हे तत्त्व तर त्यांच्या जीवनाचे अविभाज्य अंग होते. बौद्धाच्या पंचशीलाच्या तत्वाला आपल्या सात्विकचारित्र्याची जोड देऊनहया विचारांना मूर्त रूप देण्याचे सामर्थ्य त्यांनी आपल्या आचरणातून निर्माण केले होते.

बौद्धाचा शुद्ध चारित्र्याचा तसेच मार्क्सचा मजूर कामगार म्हणजे तळागळातील व्यक्तींसाठीचा संघर्षाचा स्वीकार त्यांनी केला आणि या दोन्हींच्या संकरातून त्यांच्या आंबेडकरवादाचा उगम होतो. या आंबेडकरीझमच्या नव्या बाजूने विचार करून एका नव्यातत्वाचा विचार करण्याची गरज आहे. दलित पिडीत समाजाचा उद्धार हा बौद्ध विचाराने नव्हे तर आंबेडकरी विचाराने झाला आहे. दलित समाजाने बाबासाहेबांच्या पावलांवर पाऊल टाकीत बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला. परंतु या ऐवजी बाबासाहेबांच्या विचारांना सूत्रबद्ध पद्धतीने मांडणी करून एका नव्या विचाराची मांडणी होणे गरजेचे आहे. जो विचार केवळ भारतवर्षातीलच नव्हे तर जागतिक शोषित समाजाच्या उद्धाराची ताकद ठेवणारा एक नवा दिशादर्शी विचार निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही.

निष्कर्ष:–

१.बाबासाहेबांचा जीवनसंघर्ष स्वत: एका वेगळ्या विचारतत्वाची ताकदीने मांडणी करतो.
२.अस्पृश्योद्धाराच्या कार्यातून बाबासाहेबांना ह्या नव्या बाजूने विचार करायला वेळ मिळाला नसावा.
३.हिंदूधर्मातील सनातनत्वाच्या निषेधातून त्यांनी धर्मांतर केले.
४.अस्पृश्यांना त्यांच्या हक्कप्राप्तीसाठी शांतीप्रिय बौद्ध धम्मविचारांसोबतच बाबासाहेबांच्या संघर्षशील विचारांची निकड अधिक आहे.
५. बाबासाहेबांना बौद्ध विचारांतून त्यांच्या समाजबांधवांकडून अधिक शुद्ध चारित्र्यांची अपेक्षा आहे.

संदर्भ:–

१. डॉ.बाबासाहेब आंबेकडकर 'बुद्ध की कार्ल मार्क्स'
२. डॉ.यशवंत मनोहर 'धम्मदीक्षेचा सुवर्णमहोत्सव तुम्हाला काय मागतो?'
३. डॉ.यशवंतमनोहर 'रमाई, मी सावित्री, मी यशोधरा!'
४. डॉ.ज्ञानराज का.गायकवाड 'महामानव'

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

आदिवासी समाज आणि जादू

डॉ. आनंद के. भोयर
इतिहास विभाग प्रमुख
भगवंतराव कला महाविद्यालय,
सिरोंचा

प्रस्तावना :—

सांस्कृतीक दृष्टया प्राथमिक अवस्थेत अथवा प्रगत असूनही अडचणीत किंवा संकटात सापडलेला मानव आपल्या ऐहिक आकांक्षा पूर्ण करून घेण्याच्या उद्देशाने निसर्गशक्तींना वश करण्यासाठी, चुकीच्या कार्यकारण भावावर श्रध्दा ठेवून, जे गुढ किंवा रहस्यात्मक विधिविधान आचरतो, त्याल यातू अथवा जादू अशी संज्ञा आहे.

जादू हा शब्द यातू या संस्कृत शब्दापासून बनलेला आहे. यातुविधा आणि ती जाणणारे मांत्रिक यांचे शेकडो उल्लेख वेदवाङ्‌मयात आणि वेदसमकालीन अवेस्ता ग्रंथात आढळतात. जादू हे आदिम मानवाच्या सांस्कृतीक जीवनाचे प्रधान अंग होते. सर्व प्रगत मानवसमुहांच्या प्रारंभीक काळात जादूचे प्राबल्य दिसून आले आहे. आजही सुसंस्कृत समाजांच्या विशिष्ट स्तरांतून जादूचा वापर चालू आहे आणि सुविकसीत अशा संस्कृतींच्या अंगोपांगांत जादूचे कितीतरी अवशेष वेगवेगळी रूपे घेऊन वावरत आहेत. सध्या जगाच्या पाठीवर नांदणा—या सर्व आदिवसी जमातींतील धार्मिक जीवन जादूने व्यापलेले आहे एवढेच नव्हे ; तर अश्या कित्येक जमाती आहेत, की ज्यांना धर्म नावाची वस्तूच माहीत नाही. त्यांना फक्त माहीत असतो, तो जादूटोना.

जादूचे स्वरूप :—

फ्रेझर हयांचे मते जादू हे असे आभासी विज्ञान आहे की, जे कार्यकारण संबंधांच्या अटळ नियमानुसार निसर्गावर दबाव आणते. मॅलिनॉस्की हयांचे मते हेतू सिध्दी साठी साधन म्हणून वापरल्या जाणा—या क्रियांचे एकत्रिकरण म्हणजे जादू होय. तसेच त्यांनी पांढरी जादू व कृष्ण जादू असे दोन प्रकार सांगितले आहेत. पहिलीत विश्वकल्याण, आत्मकल्याण व सर्व जमातीचे कल्याण, संकट निवारणासाठी हिचा उपयोग केला जातो म्हणूनही संरक्षक प्रकारची जादू होय. कृष्ण जादूत दूसरा पराभूत व्हावा, आजारी पडावा अशा अपेक्षा असते. डॉ. दुबे हयांनी संवर्धक जादू हा तिसरा प्रकारही सांगितला आहे. शिकार चांगली मिळावी, पीक भरपूर यावे इत्यादी साठी हिचा वापर होतो. फ्रेंझरने जादूचे समानतेचा नियम आणि सहानुभावात्मक संपर्कात्मक नियम असे दोन प्रकार सांगितले आहेत. किंवा पुजारी जादूचा प्रयोग करतात. परंतु काही जमातीमध्ये पुरोहितापेक्षा भिन्न अशा व्यक्ती जादूच्या कार्यासाठी असतात. जसे कोरकूंमध्ये 'पडियाल' गुन्हयाचा शोध घेण्यासाठी काही आदिवासींमध्ये जादूचा वापर करतात.

जादूविद्या आणि रोगनिवारण :—

शारिरिक आणि मानसिक रोगांचा उद्‌भव काही अतिमानवी शक्तींच्या वा भुताखेतांच्या अवकृपेमुळे होतो, अशी प्राथमिक अवस्थेतील मानवांची श्रध्दा होती. आजही खेडयापाडयातील लोक आणि आदिवासी लोक यांच्यामध्ये अशाच समजुती प्रचलित आहेत. झोपेत अथवा कित्येकदा जागृतीतही माणसाचा आत्मा बाहेर संचार करायला जातो आणि शरीरात त्याची

अनुपस्थिती असतांना रोगाचा प्रवेश होतो, अशी ही समजून अनेक आदिवासी जमातीत रूढ आहे. मांत्रिक आणि चेटकीनी यांच्या विनाषक जादू प्रयोगातही रोग निर्माण करण्याचे सामर्थ्य असते असे ते मानतात.

रोगांच्या उद्‌भवा संबंधी अशी धारणा असल्यामुळे रोग निवारणाचे उपायही त्याच स्वरूपाचे असतात. रोग निर्माण करणा—या अतिमानवी शक्तीला अथवा भुताखेतांना संतुष्ट करणे, बाहेर संचार करायला गेलेलया आत्माला मांत्रिका करवी परत आणणे एखाद्या मांत्रिकाच्या किंवा चेटकीनीच्या प्रयोगामुळे रोग उद्‌भवल्यास दुस—या मांत्रिकांकडून प्रतिप्रयोग कराविणे इ. उपाय आदिवासी आणि अशिक्षित लोक करतात.

१) आजार बरा करण्यासाठी :—

एखादा आजार झाल्यास व्यक्तीला प्रथम गावातील मांत्रिकांकडे घेऊन जातात. मांत्रिक त्यावर उपचार करतो मांत्रिकाचा उपचार बहुदा कोंबडे, बोकड कापणे हा असतो. सोबत दारू ही घेतली जाते. आजारी व्यक्तीला एखाद्या वस्तूचा धूर देणे, अंगारा देणे, औषधी पेटी दंडाल बांधणे, मंत्र भारीत पाणी शिंपडणे , क्वचित जवळच्या चाबकाचे फटकारे आजारी व्यक्तीस मारणे, त्याच्या शरीरातील भानामती बाहेर काढणे इत्यादी प्रकार प्रचलित आहेत. चाबकाचे फटकारे मारण्याचा उद्देश हा असतो की, मारलेला फटका त्या व्यक्तीला लागत नसून ज्याने बाधा केली असेल त्याला तो लागतो.

२) साप किंवा विंचू उतरवणे :—

या जादू प्रकारात मंत्राचा वापर करून साप किंवा विंचू उतरवण्याचा प्रयत्न केला जातो. विशिष्ट पध्दतीने चावलेल्या ठिकाणी मंत्राच्या साहयाने बांधणे, मंत्राच्या सामथ्याने शरिरातील विष परत पाठवणे, प्रसंगी व्यक्तील थंड पाण्यात बुडवणे अशा प्रकारचे उपचार करतात यातून अनेक व्यक्ती दगावण्याचाही संभव असतो.

त्याच बरोबर मंत्रांच्या साहाय्याने घर बांधणे, शेतीच्या परिसराची बांधणी करणे, आपल्या गावच्या शिवापासून चोहोबाजूंनी मंत्रांच्या सहाय्याने सीमारेषा आखणे अशा प्रकारे जादू केली जाते.

३) भानामतीचा प्रकार :—

आदिवासींमध्ये भानामतीचा प्रकारही मोठया प्रमाणावर आढळून येतो. जादूटोण्याच्या सहाय्याने स्त्रियांवर भानामती करणे. या प्रकारात स्त्रीला जीवे मारण्याचा उद्देश नसतो. परंतु त्रास देणे, मानसिक संतुलन बिघडवून टाकणे, ज्या स्त्रीस भानामती झाली असेल त्या स्त्रीमध्ये ओरडणे, जमिनीवर लोळणे, शरिरावरची वस्त्रे फेकून देऊन नग्न पळणे, केस मोकळ सोडून बसणे अशी वेगवेगळी लक्षणे दिसून येतात, असा लोकांचा समज आहे.

४) करणी करणे :—

हा भानामती सारखाच एक प्रकार असतो. करणी ही कोणावरही करण्यात येते. करणी करणारी व्यक्ती उदा. अमावस्या/पौर्णिमा अशा विशिष्ट वेळी जादू करते. त्यात शरीर वाकवणे, वेडा बनविणे, मारून टाकणे, या पध्दती आहेत. करणी ही कोणत्याही औषधाने बरी होत नाही. तर त्यासाठी मंत्रातंत्राचाच वापर करावा लागतो असा आदिवासींचा समज आहे.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

५) पाळीव प्राण्यावरिल करणी :–

गावातील पाळीव व पशूंवर देखील करणी होते असा लोकांचा समज आहे. उदा. एखादी गाय, म्हैस, बोकड, बैल अशा प्राण्यांना आपल्या जादूटोण्याच्या साहाय्याने करणी करून जेरबंद करतात. त्यात त्यांचे अन्नपाणी बंद करणे, दूध देणे कमी करणे – बंद करणे, जन्माला आलेली पिल्ले मारणे, मलमुत्र बंद करणे, त्यांचा करणीच्या मा–याणे मृत्यू घडवून आणला जातो असा आदिवासींचा समज आहे. त्यामुळे जादू करणा–या विषयी लोक भिती बाळगून असतात. हे जादू करणारे प्रत्येक गावात नसले तरी गावातील एखादया व्यक्तीला जादूविद्या येते असा लोकांचा वहीम असतो अशा व्यक्तीकडून गावातील लोकांना त्रास होण्याची जाणीव झाली तर त्या व्यक्तीला गावातून हाकलून देण्यात त्याची परिणमी होते.

६) जादूवर विश्वास :–

आदिवासी लोकांचा जादू विधेवर विश्वास आहे. शकुन. अपशकुनही ते मानतात. मुलाला दृष्ट लगण्यास किंवा आजारी पडल्यास चांभारा कडून कातडी कमावतांना वापरलेले पाणी आणून त्या मुलाला पाजतात. एखाद्याला भूत बाधा झाली असल्यास त्याच्या डोक्याभोवती रूपयाचे नाणे फिरवितात आणि ते इतर एकट जागी जमिनीत पुरतात आणि वर एकदोन नाणी टाकतात. वरचे नाणे एखाद्याने उचलले की भूत त्या व्यक्तीच्या मागे लागते असा समज आहे. शत्रुची प्रतिमा करून तिला दुखापत केल्यास शत्रू आजारी पडतो असा समज आहे. त्या व्यक्तींच्या पाऊल खुणांच्या खालची माती घेऊन तिची प्रतिमा करतात. त्या प्रतिमेला समोर भूत देवांची प्रार्थना करतात आणि लिव्हरच्या जवळ तिला सुरीने जखम करतात. तसे केल्याने शत्रू मरतो असा समज आहे. गुरांना रोग आल्यास तीन खांबाची कमान करून आंब्याची पाने लावतात व त्या खालून सगळी जनावरे जाताच रोग दूर होतो.

७) भगत :–

धार्मिक विधीचे ज्ञान असणारे व जादू विद्येत पारंगत असणारे धर्मव्यवसायी प्रत्येक आदिम समाजात आढळून येतात. भगत व पुरोहित हे त्यातील अध्वर्यू आहेत. जादू विद्येमध्ये पारंगत असल्याने जादू विद्येच्या बळावर अलौकीक शक्तीवर ताबा मिळविण्याची पात्रता असणा–या अधिकारी व्यक्तीला भगत म्हणतात. जमातींची व व्यक्तीची संकट दूर करण्यासाठी भगत आपल्या जादू विद्येचा वापर करित असतो. अति मानवी शक्तींच्या इच्छेवरच व्यक्ती व जमात यांच्या आयुष्यातील सुख दु:ख ठरत असल्याने व्यक्ती आपत्काली भगताच्या आश्रयाला जात असतात.

अलौकीक शक्तीला आपलेसे करण्याचे कसब भगताला असते. जादूविद्या व धार्मिक विधी यामध्ये तो पारंगत असतो. जादू करित असतांना मंत्रोच्चार कसे करावेत हे त्याला पूणपणे ठाऊक असते प्रत्यक्ष अलौकीक शक्तीचे स्थान, त्या शक्तींचा स्वभाव व त्याच्या लकबी, भगत चांगलाच जाणत असतो. त्याला सर्व त–हेचे मंत्र येत असतात. मोहनी मंत्र, रोग निवारक मंत्र, हवापाण्यावर ताबा मिळविण्याचे मंत्र, पिके उत्तम येण्याचे मंत्र, जनावरांचा बंदोबस्त करण्याचे मंत्र त्याला येत असतात. [६]

८) पुरोहीत :–

आदिवासी समाजात भगता प्रमाणेच पुरोहीत देखील खूपच महत्वाचा धर्म संबंधीत घटक असतो. पुरोहीताचे काम जमातीच्या लोकांचे धार्मिक विधी यथा सांग पार पाडण्याचे असते. या कामाच्या मोबदल्यात त्याला जमातीकडून मोबदला मिळत

असतो, ज्यावर तो आपला उदर निर्वाह करित असतो. भगत आणि पुरोहीत या दोघांच्या कामात तसा खुपच फरक असतो. विविध धार्मिक विधी करण्यामागची पुरोहिताची युक्ती भगतापेक्षा खुपच वेगळी असते. भगत आपले यातु विद्येतील ज्ञान व कौशल्य यांच्या म्हणजेच अलौकीक विश्वातील दिव्य शक्तीवर प्रभाव पाडून त्यांच्या कडून इष्ट हेतू साध्य करून घेत असतो. त्याच्या कामामध्ये निग्रहणाचा भाग अधिक असतो. या उलट पुरोहीताची भुमिका असते. अलौंकीक विश्वातील दिव्य शक्तींना प्रसन्न करून त्यांच्या कृपाशीर्वादाने अपेक्षीत फलप्राप्ती करून घेण्याचा प्रयत्न भगत करित असतो. त्याच्या कामामध्ये देव – देवतांच्या कृपेची याचना करण्याचा भाग अधिक असतो अपेक्षीत फलप्राप्तीसाठी पुरोहीत देवदेवतांची पूजाअर्चा करणे, आराधना स्तुती करणे, भजन – पुजन आणि होम– हवन करणे या सारखी धर्ममाण्य कामे पुरोहिताला अगदी सुव्यवस्थितपणे पार पाडावी लागतात. पुरोहीताच्या धार्मिक कामाचे स्वरूप जसे वैयक्तिक – कौटुंबिक पातळीवरचे असते तसेच सामाजिकही असते. धर्म विषयक पूजा अर्चा संबंधित जी कामे पुरोहीत करतो त्यासाठी त्याला ज्ञान व कौशल्या प्राप्त करावे लागते, जे की सामान्यत: लोकांना शक्य नसते. जमात संबंधीत सामुहिक धार्मिक सणाचे व उत्सवाचे संचालन करण्याची जबाबदारी पुरोहीताला पार पाडावी लागत असते. जमातीतील लोकांचे जन्म, विवाह, मृत्यू या सारखे जे काही महत्वाचे प्रसंग असतात ते पुरोहीता शिवाय पार पडत नसतात. म्हणजे विविध प्रसंगी करावे लागणारे धार्मिक संस्कार आणि त्याच बरोबर औपचारीक विधी यथासांग पार पाडण्याचे काम पुरोहिता शिवाय इतर कोणासही करणे शक्य नसते.

आदिवासी जमातीत पुरोहिताची जी धर्म विषयक कामे असतात ती अत्यंत पवित्र पातळीवरची असतात. म्हणून पुरोहीत देखील कमालीची आदरनिय व्यक्ती समजले जाते. जमातीतील लोक त्यांचा वंदनीय व्यक्ती म्हणून आदर करीत असतात.

सारांश :–

आदिवासी समाजात जादू टोण्याचे पूर्वी पासून प्रस्थ असल्याचे दिसून येते. सद्य: स्थितीत आदिवासींचा जादू विद्येवर किती विश्वास आहे याचा मागोवा घेतांना असे दिसून आले की, चेटूक विद्या खरी आहे असे ६७ % निवेदकांना वाटते याचा अर्थ अजूनही आदिवासींमध्ये जादू व चेटूक विद्येवर विश्वास असणा–यांचे प्रमाण मोठया प्रमाणावर आहे. परंतु १७ % निवेदक हे जादू विद्या खोटी असल्याचे मत नोंदवतात. याचाच अर्थ या लोकांमध्ये अंधश्रध्दे विषयी जाणीव – जागृती झालेली आहे असे म्हणता येईल. तसेच या लोकांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण जस जसे वाढत जाईल तस तसे या प्रमाणात जाणीव – जागृती घेऊन हा समाज जादू – अंधश्रध्दा यापासून परावृत्त होऊ लागेल. जादू – चेटक या विषयी ठाम मत न सांगणारे १५ % निवेदक आहेत याचाच अर्थ यांच्या मनात शंका आहे की, जादू खरी असते की खोटी त्यामुळे यांनी तटस्थ मत नोंदवलेले दिसते.

संदर्भ ग्रंथ :–

१) जोशी पं. महादेवशास्त्री – भारतीय संस्कृती कोस –खंड–३–अनमोल प्रकाशन, पुणे – १९९९ प्र.क्र.५९३

२) प्रा. डॉ. देवगांवकर शं.गो. राजकीय मानवशास्त्र – श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९९१प्र.क्र. ९९

३) जोशी पं. महादेवशास्त्री – कित्ता – प्र.क्र. ६०१

४) डॉ. साळुके संजय भा– गोंड – संवेदन प्रकाशन, औरंगाबाद – २००२ प्र. क्र. १३५,१३६.

५) सौ.डॉ. देवगांवकर शैलजा शं. – वैदर्भिय आदिवासी जीवन आणि संस्कृती – श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर .१९८९ प्र.कृ. १४९, १५०.

६) नाडगोंडे गुरूनाथ – भारतीय आदिवासी – कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे – १९८६ प्र.कृ. ३१०.

७) डॉ. काचोळे दा.धो. आदिवासी समाजशास्त्र – कैलाश पब्लीकेशन्स, औरंगाबाद – २००९ प्र.कृ. १८७.

८) डॉ. सालुके संजय भा. कित्ता प्र. कृ. १३६.

Translation : The Recreation

1st Author : **Prof. Prakash Khade**
Designation : HOD, Dept. of English
Institute : S.M. Dr. Bapuji Salunkhe College, Miraj.
Email. : prakashkhade1970@gmail.com

2nd Author : **Arundhati Mali**
Institute : S.M. Dr. Bapuji Salunkhe College, Miraj.

Abstract

Today, importance of translation is at the highest peak. In world, many languages have been spoken. But if a person have ability to understand each & every language, every dialect? No. That's why translation is important. it has become the crucial need of time. It is the only medium through which we can glimpse the various literatures, traditions, thoughts & cultures without any efforts. Our mind should have the journey round the globe happily. It gives us a type of contentment to know much & more about those are unknown to us. Though translation has immense power, it have to face many problems regarding the words, content, grammar & core of the text while translation, translator should be aware of all these things.

Key words

Translation, Literatures, Recreation, Language, Culture, Traditions.

Introduction:

Translation is like a bridge for the people who are unfamiliar with each other. It abides the people into an unbreakable bond. Translation is like a lubricant in machine. If the reader feels it hard to understand the original text, he used to prefer the translated series which becomes the simpler & convenient way for him. It works like catalyst having the desired effects. It has an immense power to break down the slackest of the region & dialect. It has the kinetic energy to unite the multilingual people.

What is the translation?

Translation is art to translate one language into another without loosing the original sense. It needs creativity. It is a skill to convert the source language into the largest language. It aims to minimize the distance & gap between the two languages. Translation is like a shady tree where the people from all the world take refuge & it's shade helps to forget discrimination & difference between many languages. Julian House say's, "Translation is the replacement of text in the

source language by semantically & programmatically equivalent text in the target language." While translation, the original sense should be maintained throughout. Matthew Arnold, says, "A translation should affect in same way as the original may supposed to have affected it's first hearers." It means that the sweetness of the language should be preserved thought giving complete satisfaction, pleasure & contentment to the readers & hearers.

View of translation:

Many more interpretations have been made regarding the translation. It works like an internet aiming to connect each & every corner of the world. It has converted the globe into a smaller village. Catford says, "Translation is the replacement of the textual material in tone language by equivalent textual material in another language." Dastent says, "Meaning our view is property of language. An SL text has an SL meaning & a TL text has TL meaning." It means that though translation is the inseparable part of our life, it has its own limitations.

Many writers have made parody of translation. Dante days, "Nothing which is harmonised by the bond of muses can be changed from the language to another without destroying its sweetness." H. De forest smith says, "Translation of literary works is as tasteless as a stewed strawberry." While translation some queries remained. Mostly, the original ripeness of the language disappears from the content in a little extent. While Sidney says, "Ideas can be translated but not words & their associations." All these views explain that through translations is important; it has its own limitations, its own restrictions & its demerits.

Limitations of Translation:

Though it appears an easy & simpler one, it is the hard task. It is the very lengthy & complex process. The translator have to face many problems while translation. If the translator can't understand the meaning of the source language the core of the content disappears. The translated material would become pale one. Karandikar has written the poem 'Gold Chariot' describing the contemporary kings & rulers. But while translation Chitre made the mistake that it was chariot of the God, which completely spoiled the essence of the poem.

In the autobiography written by Gandhiji, the writer said that his father married for four times because every time Karamachand's wife died. But in the translation the death of Karamanchad's wife has not been explained causing confusion & doubt in mind.

In our day to day life also, if we want to translate English into Marathi, it produces the humour. Suppose I want to translate the line, ‘Your cheque has been passed.’ The question arises in our mind if the cheque is going to face the exam> No. Then what will be the translation of this line into Marathi? Suppose if we want to translate the example like – ‘Ram goes’ & ‘Seeta goes’. The verb ‘goes’ is acceptable for both genders in English. But while translating, the translator should be careful regarding the genders otherwise it will be humorous one.

Recently, I have read the news paper ‘Sakal’ on 20th January 2015, that nearly 240 words from Indian languages have been included in the Oxford Dictionary, as they are. It includes the words like ‘Khima’, ‘Papad’, ‘Unfriend’, ‘Selfy’, etc Mr. Patrick white (the head of grammar department) said that as English is the global language , we have to accept nearly 240 words as they can’t be translated. It means that the translation of each & every word into another language is quiet impossible. In some regional words. It proves that the process of translation is complex and complicated one. So the objectives of translation that is rich in vocabulary, idiomatic in phrase, correct in construction, smooth in its own flow of thought, clear in meaning & elegant in style, so that it doesn’t appear to be a translation & same time to transmit the message of the original.

Conclusion :

The translator has to face many problems regarding the core the style, the content, the thought, the grammar etc. If the translator is creative well-reserved & skilful, the translation would be apt one. The future of the translation is bright one because it includes both literary & non-literary fields. And at last, if literature is a creation then the translation is the re-creation.

References :

Theory & Practice of translation – Dr. Y. C. Bhatnagar

Internet

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

Struggling Against the Stereotypical Images - The Role of Social Activism and Literature in Maharashtra

Name : **Siddharth Shrihari Maske**
Designation : Research Student (Ph. D)
Centre : Comparative Literature & Translation Studies,
School : Language Literature & Culture Studies,
Central University of Gujarat, Sect-30,
Gandhinagar - 382030.
Email : Siddharth_maske@rediffmail.com
Mobile No. : 7383096520.

Abstract

The notion of caste and its hegemonic structure has questioned since Buddha to the present and it has dominant role in everyday life. The notion of caste becomes more and more criticalin these days. Social activist and writers tried to aware the society about the evils of caste system through the literature and activism. The hegemonic society tries to maintain its dominance by forcing traditional jobs to the Dalit. After the formation of Dalit Panthers Movement a large number of Dalit writer expresses their own experiences in the caste based society. Dalit have rejected that identity and they are in search of their own identity by leaving the traditional jobs and creating counter discourse to the well-established literary canons in Maharashtra.

Key Words

Caste, Hegemony, Identity, Dalit Writings.

The questions of caste have always been implicated in an upper-caste politics and the hegemony that they try to maintain. The concept of hegemony has long historical roots before Gramsci, it was taken from “Hegemon” means leader and its Greek root “hegemonia” signifies the combination of authority, leadership and domination (Ives 63). Dalits have been traditionally hegemonised by a caste based society and forced to do traditional duties. Gramsci used the most important notion of Consent and Coercion that gives the sense to the notion of hegemony. To express about the consent and coercion Gramsci gave the example of Machiavelli’s *The Prince* (1513) in which Machiavelli tells how the Prince maintain the dominance on his subjects. Machiavelli used the mythological figure of the Centaur, the image of “Half Man and Half Beast” for maintaining the dominance over the people. A ruler, he writes, “must know well how to imitate beasts as well as employing properly human means” (Machiavelli 61). This is how the

oppressor persuades to the Dalit that they are the well-wishers and at the same time they forcefully stopped the Dalit voice. Under the name of traditional duties they were made victims and forbid them from education.

Caste has a historical dimension and one needs to understand that while religion might be changed but caste continues. The word caste is first used by the Spanish and next it was used by the Portuguese. It is taken from the Latin word "Castus," which means pure. The Spanish used it first, but the Portuguese used this word in Indian context. The Spanish word "Casta" used for the mixed breed for European, Indians and Afro-Americans. (Ketkar 1: 12). The definition of caste may give the complete sense. Mr. Nesfield defines caste as "a class of the community which disowns any connection with any other class and can neither intermarry nor eat nor drink with any but person of their own community" (ibid).

The caste system was challenged first by Buddha, Jaina and Lokayata by questioning the orthodoxy of Brahmins (Kumar 124-125). Later it was challenged by The Bhakti poets Bhakti Movement started in South India where the focus has been on the achievement of equality. Alwar and Naynar were the prominent Bhakti Poets in South India (Burchett 115). One of the prominent things is that many of the Bhakti Poets belonged to the lower sections of the society. Namdev belonged to a Tailor caste; Chokhalmela belonged to Mahar, Kabir a Weaver, Raidas a Cobbler, Sena a Barber, Tukaram a Peasant (Kumar 126).Saint Chokhamela, who was Mahar by birth and composed Abhangas that signifies the caste system, mentions condition of a follower of God when he was forbidden to enter the temple and the impact of the caste system in day to day life. Abhanga number 76 indicates the Untouchability, for example:

O God, my caste is low; how can I serve you?
Everyone tells me to go away; how can I see you?
When I touch anyone, they offense.
Chokhamela wants your mercy (qtd. in Zelliot 5).

After the Bhakti Movement social reformers like Jotiba Phule started "Satya Shodhak Samaj" (Truth -Seeking Society) in Pune in 1873 and it was the first Non-Brahmin Movement in Maharashtra (Kumar 137). Jotiba Phule also underwent humiliation, when he attended one of his friends marriage procession in 1848 (Mani 258). He revolted against the caste system and the supremacy of Brahmins through the Satya Shodhak Samaj. Satya Shodhak Samaj used common people's language for a marriage ceremony without intervention of a priest and his

supremacy(263). Jotiba Phule tried to make lower-caste and women who were victims of the caste system aware of the patriarchal society. He tried to uplift the lives of women and lower caste people through his writing and work. His well-known book *Gulamgiri* expresses the history of lower caste people, Aryan invasion and suppression of Shudras (Rao 12). His struggle to educate women and lower sections of society is a kind of message that stresses education as the best medium for the awareness and upliftment of lower caste.

Jotiba Phule argues that people became mental slaves because of illiteracy. Those who have knowledge can easily maintain their own supremacy. For instance if a Shudra person wants to be educated, the society doesn't permit him because he is Shudra by caste, it means he doesn't have the right to get education by birth. At the time of Jotiba Phule and earlier in his life Brahmanism became an institution and had complete control over the knowledge system. Phule's play *Tritiya Ratna* (Third Eye) draws attention to knowledge and power nexus (Rege 93).

After Jotiba Phule, Dr. B.R. Ambedkar worked to eradicate the caste system by launching the Temple Entry Movement in 1930 (Kumar 141). He organized Mahard Satyagraha and burned the Manusmiriti (Jafferlot 106). Both the incidents is a revolt against the caste based system. Dr. B. R. Ambedkar insisted for separate electorate in 1932. He says:

> Separate electoral are communal electorates. They are designed to give representation to specified communities namely Muslim, Indian Christians, Europeans and Anglo Indians. The voters of each of these communities in a given area are grouped into one electorate, separate from the rest. They elect a voter of their community as their representative exclusively by their own votes (9: 150).

As a result of it every community would be able to send its own representative in the parliament and become a part of power. However, Dr. B. R. Ambedkar did not succeed to give the separate electorate to lower-caste people. In 1936 He founded the Independent Labour Party with having the radical socio-economic ideas (Mani 400). In 1956 Dr. B.R. Ambedkar converted into Buddhism due to the Hindu religion which is based on the discrimination of the society (354). But it still continues in a more and more critical form till date. In these days cases like Khairlanji are still happening in Maharashtra. This incident shows that if Dalit tried to uplift themselves from slavery to freedom then they become the victims of upper caste people. Upper caste people became angry because Dalit once lived as like slaves and now they are living a better life. That's why the villagers of Khairlanji raped Surekha and Priyank. Two sons of SurekhaBohtmange

named Roshan and Sudhir were killed brutally (Rao 607). In Ahmadnagar district a village named Javkhede where a Dalit family named Jadhav was brutally killed due to caste hatred on 20th October 2014. Police department also trying to divert this case by saying that one of the members of Jadhav family Sunil Jadhav has an affair with the upper caste woman from WaghVasti (More 5).A dalit student named Nitin Age was killed by the villagers in Kharda in Ahmednagar district because he was talking with an upper caste girl during the class. Before this, Nitin informed to his parents that the girl was trying to talk with him and asked his number because she has one sided love with him. Nitin was blamed that he has an affair with that girl and killed by the upper caste villagers (Lahade 1-9). This is not only condition of Maharashtra the other states also affected by the caste issues. In Madurai a village named Thiruvalluvar in Tamilnadu, where a Dalit student named P. Rameshwar was attacked by the upper caste student because he wears the wrist watch (Sivarajah n. pag).

It was this notion of the caste that was carried forward in most traditional societies of India. Those have the same caste can maintain the relation within the caste. Here we see the endogamy is most important to show the existence of a particular caste. Endogamy helps to maintain the caste system which has deep roots in the Indian society because of the occupation of the forefathers (Ketkar 1: 20).Each and every person of the society gets his/her own caste by birth. No one can change their caste in India. Each and every caste has its own identity, culture, occupation, language, etc. The lower caste people have no choice of work. No one has permission to change occupations and that is why the problem of unemployment occurred according to Ambedkar (24). Caste maintains the social status of a person and those who are higher than other tried maintaining the power over the lower sections of the society.

One of the prominent things is that according to religious scriptures lower caste people do not have the right to take education that is why they remained illiterate and the upper-caste people takes the advantage of their illiteracy. So the roots of hegemony can be traced back to these social practices that were codified over a period of time. For instance women were considered inferior to men by the religious scriptures like Manusmriti and if she belongs to the lower caste, she has the burden of religion, her father, brother and husband. Section IX, point 2nd indicates that, day and night woman must be kept in dependence by the males and kept her under control (Buhler 327-28).

Everyone wanted to maintain the existence his/her own religion, caste and class. However, Dr. B. R. Ambedkar questioned this hegemony by suggesting that caste can be annihilated through material means like inter-caste marriages which he supports in his *Annihilation of Caste* (43). Caste becomes barrier in day to day life, because of the caste people do not want to inter-marry or mingle with each other without hesitation. The above discussion can help to aware the people about the notion of caste and how it operates in our society. One can know how this question becomes more and more critical from centuries to centuries.

Dalits have a stereotypical image and they are still struggling to erase this image. Dalit are identified as backwards because of their socio-economic, religious status is different from others. Socially they are outcaste, economically they are backward and from religious point of view they are lower caste. The traditional jobs have given them a specific identity. For instance Mahar gives the messages of death, throws the dead animals from the village, protect the village as watchman. Mang have different duties like to make the ropes, give the messages of birth, play the music in various village festivals etc. The word 'identity' is taken from the 16th century word 'identitas' itself a derivative of the Latin idiom, meaning 'same' so Jerkins points out, however, implicit to the idea of 'sameness' is that of 'distinctiveness' (qtd. in Blackshaw 113). The notion of identity shows difference and similarities between two or more groups or an individual person. Identity refers to the ways, "in which individuals and collectivities are distinguished in their social relations with other individuals and collectivities" (Jenkins 18). The literature of Dalit indicates that they are in search of identity.

Dalit literature and activism has helped to change the minds of Dalits and Non-Dalits. Dalit literature gave the space to the oppressed to share and interact with the community through the medium writing.Baburao Bagul's *Jevha Mi Jaat Chorli Hoti* is an example of the stereotypical image of a lower caste people. The protagonist is worried about his caste and he always tried to hide his caste but in the end his caste has exposed and he was badly beaten by the colleagues. In the late 1960s Dalit writers became the part of the Little Magazine Movement through that they challenged the hegemonic society and its age old laws. The prominent magazines of that time are *Vodroha*, *Magova*, and *Aamhi*. With the formation of Dalit Panthers Movement in 1972 Dalit get a platform to express about themselves and the social reality (Contursi 325). Literature of Dalits is a revolt against the canonical writings. Dalit Panthers Movement shaped the thoughts of the Dalit youths at that time. Dhasal's collection of poetry

"Golpitha" expresses how the Dalits suffer and how they spent their lives in slum areas in Mumbai.

Daya Pawar's *Baluta* (1978) first Dalit autobiography, story of Dagdu or Daya's life in poverty, atrocity, helplessness and evils of caste system (Pawar183). Laxman Mane's *Upra*(1980), story of a wandering tribe Kaikadi and the oppression by the villagers (Mane Eight). RustumAchalkhamb's*Gavki* (1983) is the critic on traditional works of lower caste people (Achalkhamb n. pag). Laxman Gaikwad's *Uchlya*(1987) story of a tribe who doesn't have source of income except theft (Gaikwad n. pag).Sharankumar Limbale's *Akkarmashi* (1984) is a critic on the caste system and the problems of illegitimate child who born from the Patil and search for identity (Bhoomkar XI). Kishor Shantabai Kale's *Kolhatyacha Por* (1994) is the life narrative of an illegitimate boy who born from the upper caste man and the lives of the Kolhati women (Kale n. pag).

Women writer also started writings about the caste and patriarchy through the life narrarives. Baby Kamble's*Jina Amucha* Amucha's (1986) unit of narration is the attack on the patriarchy within Mahar and Upper caste. This is the witness story of Dalit women who are away from the education, those have not voice to express, the role of women in the Ambedkarite movement (Kamble IX).Shantabai Dani's *Ratrandin Amha* (1990) is the story of Dalit women's activism. In her testimony the major issues are education, caste discrimination, exploitation of Dalit women and Dalit women's participation in politics (Rege 93). Kumud Pawde's *Antasphot* (1981) is the story of a woman who gave preference to women's liberation, education and inter-caste marriage (227).

Janabai Girhe's *Marankala* (1992) is the story of first women teacher from Gopal a wandering community. Through her testimony she raised the question of women in her community, Gopal community's misconceptions about the education, poverty, caste system, celebration of various customs and role of Jat Panchayat in Dalit's life (Girhe n. pag).Vimal More's *Teen Dagdachi Chul* (2000) is an account of the wandering tribe that is Gondhali community. After taking education she becomes an activist like her husband Dadasaheb More who inspired her for activism. She says that in her community women don't dare to talk the reality of their husbands because they have fear what society will say (More 155).

The above discussion is an attempt to show how the notion of caste worked in day to day life and how the lower caste people became the victim of the hegemonic society. The sense of

awareness came with the education and the Dalit scholars got space where they express the inner feelings about their oppression. Their writing as resistance to the age old tradition, search for identity and they reject the identity that was given to them by the hegemonic society that is based on the discrimination of the people.

References

Achalkhamb, Rustum. *Gavki*. 1983. Pune: ShriVidhyaPrakashan, 1997. Print.

Ambedkar, B. R. *Writings and Speeches*.Ed. Vasant Moon. Vol.9. Mumbai: Education Department, Government of Maharashtra, 1991. Print.

---. *Annihilation of Caste with Reply to Mahatma Gandhi*. 1936. Mumbai: Higher and Technical Education Department, Government of Maharashtra, 2013. Print.

Bhoomkar, Satish. Translators Note. *Outcaste-Akkarmashi*.By SharankumarLimbale.1984. New Delhi: Oxford University Press, 2014. X-XII.Print.

Blackshaw, Tony. *Key Concepts in Community Studies*. London: Sage Publications Limited, 2010. Print.

Buhler, G.*The Laws of manu*. Oxford: Clarendon Press, 1886. *Archive*.Web. 17 Jan. 2014.

Burchett, Patton. "Bhakti Rhetoric in the Hagiography of 'Untouchable' Saints: Discerning Bhakti's Ambivalence on Caste and Brahminhood." *International Journal of Hindu Studies* 13.2 (Aug. 2009): 115-141. Web. 23 Mar. 2014.

Contursi, Janet A. "Political Theology: Text and Practice in a Dalit Panther Community." *The Journal of Asian Studies*52. 2 (May 1993):320-339. JSTOR.Web. 23 Feb. 2015.

Gaikwad, Laxman. *Uchlya*. 1987. Pune: ShriVidhyaPrakashan, 2013. Print.

Girhe, Janabai. *Marankala*. 4th ed. Aurangabad: GirhePrakashan, 2014. Print.

Jafferlot, Christophe. *Dr. Ambedkar and untouchability: Analysing and Fighting Caste*. 6th Impression. Delhi: Permanent Black, 2014. Print.

Ives, Peter. *Language and Hegemony in Gramsci*. Winnipeg: Fernwood Publishing, 2004. Print.

Jenkins, Richard. *Social Identity*.3rd ed. London: Routledge, 2008. Print.

Kale, Kishor.*Kolhatyacha Por*. 1994. Mumbai: Granthali. 2009. Print.

Kamble, Baby. *Prison We Broke-JinaAmucha*. Trans. Maya Pandit. New Delhi: Orient Black Swan, 2011.

Ketkar, Shridhar V. *The History of Caste in India*.Vol. 1. Ithaca: Taylor & Carpenter Booksellers and Publishers, 1909. *Archieve*.Web. 17 Jan. 2014.

Kumar, Raj. *Dalit Personal Narratives: Reading Caste, Nation and Identity*. New Delhi: Orient Black Swan, 2011. Print.

Lahade, Mohniraj. Bhai Maharashtra: Nagar Jhilyat Dalit Yuvaka cha HatyachiParisima. *Loksatta* 01 May 2014: 1. Print.

Machiavelli, N.*The Prince*.Ed. Quentin Skinner and Russel Price. Cambridge: Cambridge UP, 1988. *Google Books*.Web. 23 Feb. 2014.

Mane, Laxman.*Upra*. 1980. Mumbai: Granthali, 2012. Print.

Mani, B. R. *Debrahmanizing History:Dominence and Resistence in Indian Society*. New Delhi: Manohar Publishers and Distributers, 2013. Print.

More, Subodh. "JavkhedeHatyakand: PrathamiksatyashodhanAvahal." *ParivartanachaVatsaru* 14 (16-30 Nov.): 5-8. Print.

More, Vimal.*Teen DagdachiChul*. Pune: Mehta Publishing House, 2000. Print.

Pawar, Daya. *Baluta*. 1978. Mumbai: Granthali, 2010. Print.

Rao, Anupama. "Violence and Humanity: Or, Vulnerability as Political Subjectivity."*Social Research* 78.2 (SUMMER 2011): 607-632. JSTOR.Web. 03 Feb. 2015.

---. *The Caste Question: Dalits and the Politics of Modern India*. California: University of California Press, 2009. Print.

Rege, Sharmila. "Education as TrutiyaRatna: Towards Phule-Ambedkarite Feminist Pedagogical Practice."*Economic and Political Weekly* XLV.44 (30 Oct. 2010): 88-98. JSTOR.Web. 26 Feb. 2014.

---. *Writing Caste Writing Gender: Narrating Dalit Women's Testimonios*. New Delhi: Zubaan, 2006. Print.

Sharma, Arvind. "Dr. B. R. Ambedkar on the Aryan Invasion and the Emergence of the Caste System in India."*Journal of the American Academy of Religion* 73.3 (Sepring 2005): 843-870. *JSTOR*.Web. 22 Feb. 2014.

Sivarajah, Padmini. "Dalit boy's wrists cut for wearing watch to school in Tamil Nadu." *The Times of India* 4 Sept. 2014: n. pag. Web. 07. Mar. 2015. http://timesofindia.indiatimes.com/india/Dalit-boys-wrists-cut-for-wearing-watch-to-school-in-Tamil-Nadu/articleshow/41683894.cms.

Zelliot, Eleanor. *From Untouchable to Dalit: Essays on the Ambedkari Movement*. New Delhi: Manohar Publishers and Distrubuters, 2001. Print.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

वाणिज्य शिक्षणात पुन:संशोधन व पुनर्रचनेची गरज — एक वास्तव

डॉ. प्रशांत म. पुराणीक
गुरूकुल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
नांदा, ता. कोरपना, जि. चंद्रपुर

गोषवारा

२१ व्या शतकात आशिया खंडातील प्रदेश प्रामुख्याने भारत आणि चिन अतीशय उल्लेखनीय कामगीरी करीत आहेत. आज जगातील महत्तम देशातील अर्थव्यवस्था मोडकळीस आली असतांना,भारतासारखा विकसनशिल देश जागतीक अर्थव्यवस्थेच्या सर्वोच्च शिखरावर अग्रेसर होण्यासाठी प्रयत्नशिल आहे. यासाठी वाणिज्य उच्चशिक्षणाचे महत्व अनन्यसाधारण असुन या शिक्षणाचा जास्तीत जास्त विकास होणे अत्यावश्यक आहे.

प्रस्तावना

उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतीकीकरणाचे महत्व पटल्यामुळे अनेक बहुराष्ट्रीय प्रमंडळांनी आपली गुंतवणुक विकसित देशांत करण्यास प्राधान्य दिलेले आहे. परंतु असे असले तरी भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रातदेखिल बहुराष्ट्रीय प्रमंडळे शिरकाव करीत आहेत. या बहुमूल्य संधीचे सोने करण्यासाठी भारतीय प्रमंडळे अद्यापही उदासीनच आहेत. बेकारी ही भारत सरकारपुढील मोठी समस्या आहे. जेव्हा बहुराष्टीय प्रमंडळे भारतात दाखल झालीत. आपल्याला असे वाटले की आता हया बेकारीच्या प्रश्नाला कुठेतरी उत्तर मिळेल परंतु काहीही बदलले नाही. बेकारीचा प्रश्न अजुनही कायम राहीला आहे. आज आपल्या देशात भरपुर काम असतांना योग्य उमेदवार मिळत नाहीत. जगातील सर्वात अधिक तरूण मनुष्यबळ भारतात असुनदेखील आपल्याकडे जागतीकीकरणाला सामोरे जातील असे उमेदवारच नाहीत. तरी संशोधक असे मानतात की, योग्य मनुष्यबळ तयार होण्यासाठी आपल्याला अजुन सरासरी पाच वर्षाचा कालावधी लागेल समस्येची मुळे कशात आहेत? भारतीय पायाभुत सुविधेमध्ये?, संस्कृतीमध्ये?, राजकारणामध्ये?,की तत्रज्ञानामध्ये? हे सांगणे अतिशय कठीण आहे. तरी उच्च व दर्जेदार वाणिज्य शिक्षणाचा पाया रचुन आपण सर्वामध्ये समन्वय घडवुन आणु शकतो व उच्च कौशल्याधिष्ठीत मनुष्यबळाची निर्मीती करू शकतो.

वाणिज्य म्हणजे काय?

वाणिज्याचा उद्योगाशी अत्यंत जवळचा संबंध आहे. उद्योगामध्ये वस्तु आणि सेवांचे उत्पादन आणि वितरण केले जाते तर वाणिज्यामध्ये खरेदी विक्रीचे व्यवहार सुव्यवस्थीत पध्दतीने पुर्ण

करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या विविध सेवांचाही समावेश होतो. जसे विज पुरवठा,वाहतुक,विमा,साठवणुक,बॅंका, शितगृहे इत्यादी वाणिज्यामध्ये उद्योगांसोबतच उद्योगविषयक साहाय्यक सेवांचाही समावेश होतो. या अनुषंगाने वाणिज्य हि एक व्यापक प्रक्रिया आहे, हे लक्षात येते.

प्रत्येक देशाच्या अर्थव्श्वस्थेमध्ये शेतीचे क्षेत्र (Agriculture sector), औद्योगीक क्षेत्र (Industrial Sector) आणि सेवांचे क्षेत्र (Service Sector) असे तिन प्रमुख क्षेत्रे असतात. अर्थव्यवस्थेतील सेवा क्षेत्र म्हणजे 'वाणिज्य' होय. अर्थव्यवस्थेतील शेतीचे क्षेत्र,औद्योगीक क्षेत्र व वाणिज्य किंवा सेवाक्षेत्र या तिन्ही क्षेत्रामध्ये फार जवळचा संबंध आहे. या तिन्ही क्षेत्राचा विकास परस्परांवर अवलंबुन असतो. शेती आणि औद्योगीक क्षेत्राचा जलदगतीने विकास झाल्यास वाणिज्याचा विकास होतो. त्यामुळे देशातील बेकारी तसेच दारिद्र्य मोठ्या प्रमाणतात कमी होते. परिणामत: जनतेच्या दरोडोई उत्पानात वाढ होऊन सरकारला विविध कल्याणकारी योजना कार्यावित करण्यासाठी मदत होते. देशाच्या आर्थिक विकासासाठी वाणिज्य क्षेत्राचे अनन्यसाधारण आहे, हि बाब यावरून स्पष्ट होते.

वाणिज्य शिक्षणाची संकल्पना :–

वाणिज्य शिक्षणामध्ये वस्तुच्या विपणनविषयक सर्व महत्वाच्या गतीवीधिंचा समावेश होतो. जसे विक्रय अभिकर्त्याची नियुक्ती व भरती, संघटन निर्मिती, व्यवस्थापन, प्रशासन, नियोजन, निर्देशन, समन्वय, अभिप्रेरण, संदेशवहन, वित्तीय व्यवस्थापन, सांख्यिकीय तंत्राचा वापर व त्याविषयीचे सिध्दांत, अर्थशास्त्र, वस्तुच्या किमतीचे निर्धारण, बाजारपेठ संशोधन, विक्रय व्यवस्थापन, भांडारगृह व्यवस्थापन, जाहिरात व्यवस्थापन, वाहतुक, विमा इत्यादी वाणिज्य शिक्षणामधे औद्योगिकरण विकासाबाबत विविध घटक समाविष्ट असल्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये वाणिज्य शिक्षणाचे स्थान अनन्यसाधारण आहे ही बाब स्पष्ट होते

वाणिज्य शिक्षणाची सुरूवात :

वाणिज्य शिक्षणाची खऱ्या अर्थाने सुरवात सर्वप्रथम अमेरीकेत झाली. भांडवलशाही राष्ट्र असल्यामुळे १८८१ मध्ये शिक्षण क्षेत्रातील महत्वपूर्ण घेऊन पेनासिल्हानिया विद्यापीठाने जागतीक स्तरावर सर्वप्रथम प्रारंभ केला. त्यानंतर कॅलिफोर्निया आणि शिकागो या दोन्ही विद्यापीठानी १८९८ मध्ये वाणिज्य शिक्षणाचा अभ्यासक्रम महाविद्यालय स्तरावर राबविणे सुरू केले सन १९०० मध्ये न्युयॉर्कमध्ये वाणिज्य शिक्षणाचा सामान्य शिक्षणांत समावेश झाला

मद्रास येथे १८८६ मध्ये भारतात सर्वप्रथम वाणिज्य शिक्षणाचे महाविद्यालय सुरू करून वाणिज्य शिक्षणाला सुरूवात झाली १८९६ मध्ये कलकत्ता येथे वाणिज्य शिक्षणाला सुरूवात झाली. मुंबई आणि दिल्ली येथे १९०३ ते १९१२ च्या दरम्यान वाणिज्य शिक्षणाचा समावेश विद्यापिठात करण्यात आला. १९६० नंतर देशातील अनेक विद्यापीठांमध्ये वाणिज्य शिक्षण देणे सुरू झाले.

वाणिज्य शिक्षणाचे महत्व :—

१. वाणिज्य शिक्षणातुन व्यापार व व्यापारविषयक विविध सेवांचे ज्ञान प्राप्त होते.

२. वाणिज्याचा संबंध अर्थशास्त्र, सहकार क्षेत्र, समाजशास्त्र, भौगोलीक क्षेत्र, गणित, पर्यटन, माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्र, व विधी सेवा क्षेत्रांशी येत असतो.

३. सामान्य माणसांच्या दैनंदिन जिवनात देखील वाणिज्य अनिवार्यपणे कार्य करते.

४. वाणिज्याचा संबंध परिवहन, अधिकोषण, विमा, दुरसंचार, भांडारपालन व इतर सेवा क्षेत्राशी येतो.

५. वाणिज्य शिक्षणाचा संबंध देशाच्या आर्थिक विकासासाठी येतो

६. नैसर्गीक साधनसंपत्तीची माहिती,विनीयोग व प्रत्यक्ष आवश्यकता वाणिज्यामधे माहित होते व ज्यामुळे या साधनसंपत्तीचा आवश्यक तेवढाच उपयोग करणे शक्य होते.

७. इंटरनेट,इ—कॉमर्स, संगणक,इ—बॅकींग,एम.बॅकींग,विपणनविषयक विविध कार्ये,इ—गव्हर्नन्स,इ—बिझनेस इत्यादी संबंधी सर्व अद्यावत माहिती वाणिज्य शिक्षणात मिळते.

८. वाणिज्य शिक्षणामुळे वाणिज्य समव्यवसाय जसे व्यापार,आयात,निर्यात,वाहतुक,बॅक,विमा ,साठवणुक इत्यादी मुळे पुरवठा करणारे व्यापारी आणि ग्राहक यांच्यात संपर्क साधता येतो.

९. वाणिज्य शिक्षणामुळे लघु व कुटीर उद्योगांना चालना मिळते आणि बेरोजगारीला आळा बसुन जनतेचे जिवनमान सुधारते.

१०.देशाचा सर्वांगीण विकास वाणिज्य शिक्षणामुळे साधता येतो.

वाणिज्य शिक्षण आणि जागतिक अर्थव्यवस्था :—

जागतीक अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास किती प्रमाणात झाला आहे? याचा विचार करावयाची आज आवश्यकता निर्माण झालेली आहे. कारण जागतीक स्पर्धेमध्ये निभाव लागणे हे एक आव्हान ठरते आणि यासाठी वाणिज्याचा सुक्ष्म रितीने विकास करणे आवश्यक ठरते. कारण वाणिज्य हा उद्योग व व्यवसायाचा कणा समजला जातो. विविध सेवाक्षेत्रेदेखील विकासाला चालना देणारी ठरतात. या अनुषंगाने वाणिज्य उच्च शिक्षणामध्ये अद्यावत तंत्रज्ञानाच्या अभ्यासाचा समावेश करणे गरजेचे आहे.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

वाणिज्य शिक्षणाच्या वाढत्या विकासाचा विचार केल्यास आपल्याला एक बाब प्रकाशाने जाणवेल आणि ती म्हणजे या क्षेत्रासाठी तज्ञांचा तुटवडा भासु लागला आहे. येत्या काही काळात जागतीक अर्थव्यवस्थेचा विचार केल्यास आर्थिकदृष्ट्या सुदृढ अर्थव्यवस्था असलेल्या देशांमध्ये प्रचंड प्रमाणात रोजगार निर्मीती देखील होऊ शकते. परंतु भारतात उच्चशिक्षण घेउन बाहेरील देशांत रोजगार प्राप्तीसाठी जाणाऱ्या भारतातील तरणांची अफाट संख्या ही एक गंभीर समस्या देशात निर्माण झाली आहे. यासाठी वाणिज्य शिक्षणांतील अभ्यासक्रमात सतत संशोधनाची आवश्यकता आहे. तसेच वाणिज्य शिक्षण हे रोजगाराभिमुख होण्याची आज जास्त गरज आहे.

भारत हा जगातील एकमेव देश आहे कि जो सर्वाधिक तरूण मनुष्यबळाच्या आधारावर जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या शिखरावर पोहचण्यासाठी अत्यंत प्रयत्नशील आहे. परंतु असे असले तरी या देशासमोर अनेक आव्हाने आहेत. ज्यांना पुर्ण करणे आज अत्यावश्यक झाले आहे. यातीलच एक आव्हान म्हणजे आपल्या देशातील वस्तुंना विदेशात मागणी निर्माण करणे होय आज चिन सारख्या प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या देशाने भारतीय बाजारपेठा काबिज करण्याचा जो प्रयत्न चालविला आहे, ते सर्व बघुन या उद्योजकांना आणि सरकारला विदेशी बाजारपेठांमध्ये व्यापार करायचा विचारही येऊ नये हि खरीच एक चिंतनिय बाब आहे. याला उत्तर म्हणजे वाणिज्य शिक्षण केवळ रोजगाराभिमुख राहायला नको तर व्यवसायाभिमुख आणि उद्योगाभिमुखदेखील झाले पाहिजे ज्यामुळे देशात तरूण उद्योजक निर्माण होतील व परिणामत: आपल्यालादेखील विदेशी बाजारपेठा काबिज करता येतील.

विशेष आर्थिक क्षेत्र (Special Economic Zone) हि भारत सरकारने विदेशी कपंन्यांना आपल्या देशात उद्योग सुरू करण्यासाठी दिलेली एक पर्वणीच आहे. ज्यामुळे अनेक बहुराष्ट्रीय प्रमंडळे आपल्या देशात उत्पादनविषयक कार्ये करीत आहेत व प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे आपले सरकार त्याला पाठींबाच देत आहेत. यासाठीसुद्धा वाणिज्य शिक्षणाचे महत्व लक्षात घेण्यासारखे आहेत. योग्य वाणिज्य शिक्षणाव्दारे आपल्याच देशातील संसाधनाचा योग्य वापर करून उत्पादन कार्यास सुरवात केली जाऊ शकते. परंतु यासाठी वाणिज्य शिक्षणात पुन्हापुन्हा संशोधन करण्याची आणि अभ्यासक्रमात अद्यावत तंत्रप्रणाली आणण्याची आज गरज निर्माण झालेली आहे.

जगातील सर्वाधीक तरूण लोकसंख्या असलेल्या भारत देशात विदेशी प्रमंडळे यशस्वीपणे उद्योग करीत आहेत. येवढेच नव्हे तर उत्कृष्ठ आणि काटेकोर व्यवस्थापनाव्दारे विपणनविषयक विभिन्न सेवासुद्धा ग्राहकांना देत आहेत. वाणिज्य शिक्षणात वाढते औद्योगीकरण, शास्त्रीय व्यवस्थापन व यशस्वी विपणन कसे करावे? इत्यादीसंबंधी अद्यावत शिक्षण दिल्यास तरूण उद्योजक निर्माण होतील, उत्पादनात वाढ झाल्यामुळे उत्पादनाच्या क्षेत्रामध्ये विविध रोजगाराच्या संधी प्राप्त होतील आणि विशेष

आर्थिक क्षेत्राच्या नावाखाली विदेशी प्रमंडळांना भारतात उत्पादन व विपणन विषयक कार्ये करण्यापासुन थांबवता येईल.

वाणिज्य शिक्षण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था :—

योग्य वाणिज्य शिक्षण घेतलेल्या उमेदवारांच्या टंचाईमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत नविन विकासात्मक प्रयोगांची अत्यंत कमतरता जाणवते. परिणामत: अर्थव्यवस्थेसमोर औद्योगीक विकासाचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला आहे.

कौशल्याच्या कमतरतेमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासावर विपरीत परिणाम झाला आहे. जे मनुष्यबळ भारतात उपलब्ध आह, त्यातील बहुतांश अकुशल असल्यामुळे आजपर्यंत आपल्या देशात औद्योगीकरणाचा पाहिजे तेवढा विकास झाला नाही. वाणिज्य शिक्षणाचे महत्व विद्यार्थ्यांना कळल्यास वाणिज्य पारंगत विद्यार्थ्यांमुळे नविन उद्योजक व व्यवस्थापक निर्माण होतील, नवनविन प्रयोग होतील आणि कुशल मनुष्यबळाची निर्मीती होऊन भारतीय अर्थव्यवस्था आणखी प्रबळ होण्यास निश्चितच मदत होईल.

आज भारतातील बहुसंख्या जनता सुशिक्षित बेरोजगार असले तरी त्याच्या या बेरोजगारीला ते स्वत:च जबाबदार आहेत, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. कारण 'पारंगतपर्यंत शिक्षण घेतले कि नोकरी मिळते' हा अत्यंत चुकिचा गैरसमज आजच्या तरूण पिढीमध्ये निर्माण झाला आहे. म्हणुन भारतीय अर्थव्यवस्थमध्ये त्सुनामीसारखा सतत वाढतच जाणारा प्रश्न म्हणजे भारतातील बेरोजगारी होय. वाणिज्य शिक्षणाचे महत्व आजच्या तरूण पिढीला पटवुन दिल्यास लघु आणि कुटीर उद्योगाकडे ते आपसुकच वळतिल आणि बेरोजगारीच्या या त्सुनामिला मोठ्या प्रमाणात थोपवता येईल.

निष्कर्ष / सारांश

राष्ट्रीय तसेच जागतीक अर्थव्यवस्थेत उद्योग,व्यापार,उत्पादन व उत्पादनविषयक विविध सेवा यांचा अंर्तभाव असतो. या सर्वच घटकांचा अभ्यास वाणिज्यशास्त्रात केल्या जातो.

वाणिज्यशास्त्र हे एक अत्यंत व्यापक स्वरूपाचे शास्त्र असुन त्यात विविध घटकांचा अभ्यास केल्या जातो. यामुळे ते एक सर्वव्यापक शास्त्र आहे. या शास्त्रामध्ये अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक सुक्ष्म घटकांचा अभ्यास केला जातो. राष्ट्रहित व देशाच्या प्रगतीचा विचार केल्यास वाणिज्य उच्चशिक्षणाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. वाणिज्य उच्चशिक्षणाचा विकास झाल्यास कुशल उद्योजक व व्यवस्थापक निर्माण होतील,उत्पादनात वाढ होईल, विपणनाशी संबंधीत विविध रोजगार प्राप्त होतील आणि बेरोजगारीलासुध्दा मोठ्या प्रमाणात आळा बसेल. परिणामत: आपला देश जागतीक अर्थव्यवस्थेच्या पातळीवर जागतीक संघटन, जागतीक व्यापार व मुक्त अर्थव्यवस्थेत इतर राष्ट्रांसोबत प्रतिस्पर्धकाच्या

रूपात समर्थपणे उभा राहु शकतो. या अनुषंगाने वाणिज्य शिक्षणात पुन्हापुन्हा संशोधन करणे व अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :—

अ.क्र.	लेखक	ग्रंथाचे नाव	प्रकाशन वर्ष	प्रकाशक
१	…….	शिक्षण संक्रमण	२००७	…….
२	गाजरे ल.व. मानकर म.ल.	वाणिज्य व्यापार	१९९२	नुतन प्रकाशन,पुणे
३	……	अर्थमंथन	२००२	……..
४	कानडे एस.एस.	व्यापारशास्त्र	१९८५	……..
५	खान एम.एस.	Commerce Education	१९८२	स्टर्लिंग पब्लिकेशन, दिल्ली

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

अन्नसुरक्षा कायदा : भारतातील समस्या व उपाय

प्रा. आरती डी महेशकर
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
भगंवतराव कला महाविद्यालय,
सिरोंचा, जि. गडचिरोली

प्रस्तावना

16 ऑक्टोबर 1945 रोजी दुसरे महायुध्द संपल्यानंतर अन्न व कृषी संघटनेची स्थापना करण्यात आली. त्यामुळे 16 ऑक्टोबर हा दिवस जागतीक अन्न दिन म्हणून साजरा केला जातो. भारत स्थापने पासूनच या संघटनेचा सदस्य आहे. शेतीतील उत्पादन कसे वाढवावे, अन्नधान्य सगळयांना कसे उपल्बध करून दयावे, उपासमारी होणा–या लोकांची भूक कशी भागवावी या संमधीचा संपूर्ण जगाचा विचार करणारी ही संस्था आहे. जगातल्या सगळया देशामध्ये अन्नधान्य लोकांना मिळते त्याचे प्रमाण काय असते यासंबधीची यादी या फुड अॅन्ड अॅग्रीकल्चर (एफ.ए.ओ.) या संघटनेनी प्रसिध्द केली. त्यात भारताचा 83 वा कमांक होता. उपाशी आणि अर्धपोटी राहणा–यांची व धान्य खरेदी करण्याची क्षमता नाही म्हणून एकवेळ पाणी पीऊन झोपणा–यांची संख्या भारतात खूप आधिक आहे.

संयुक्त राष्ट्रचा अहवालानुसार भारतात जगातील कुपोषीत जनतेच्या एक चतृतांश जनता राहत आहे ही संख्या 20 कोटीच्या घरात आहे. जगातील कमी वजनाच्या बालकापैकी 41 टक्के बालक भारतात आहेत. संयुक्त राष्ट्राचा हंगर कृतीदलानेच ही माहीती दिली आहे. या पार्श्वभुमीवर अन्न सुरक्षा कायदा हा भारतातील अत्यंत कांतीकार व पुरोगामी आलेली योजना आहे.

ही योजना सर्वप्रथम राबविणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य आहे. ही योजना हळूहळू संपूर्ण देशभर राबविली जाणार आहे. जगाच्या इतिहासात सर्वात मोठी आणि सर्वाधिक व्याप्ती असलेली 'अन्नसुरक्षा' ही योजना आहे. राज्यातील गरिब दुर्बल कुटूंबातील प्रत्येक व्यक्तीला दोन वेळा पोटभर जेवण देणारी व सन्मानाने जगण्याचा अधिकार देणारी कांतीकारी योजना म्हणून या योजनेकडे बधितले होते. ही योजना सातत्याने चालू राहण्यासाठी अधिकाधिक धान्य देशात पिकविले पाहिजे त्याच बरोबर धान्यउत्पादनाचा उत्पादन खर्च कमीत कमी राहणे गरजेचे आहे.

व्याख्या :– जागतीक विकास अहवाल (1986)

''सर्व लोकांना सर्व वेळी कार्यक्षमता टिकविण्यासाठी आणि आरोग्यदायी जीवन प्राप्त होईल इतपत पुरेसे अन्नधान्य उपलब्ध होईल अशी स्थिती म्हणजे अन्न सुरक्षितता होय.''

अन्न आणि कृषी संघटना

" सर्व लोकांना सर्व काळी भौतिक आणि आर्थीक दृष्टीकोनातुन आवश्यक असलेले महत्वाचे अन्न उपलब्ध होण्याविषयीची हमी म्हणजे अन्न सुरक्षितता होय."

'अन्नसुरक्षा' योजने अंतर्गत प्रत्येक महिन्याला दर व्यक्तीमागे तांदूळ, गहू आणि भरड धान्य (ज्वारी, बाजरी) असे 1 किलो धान्य अनुक्रमे तीन, दोन, व एक रूपया दराने मिळणार आहे. देशपातळीवर विचार केल्यास देशातील 2/3 जनतेला म्हणजे 82 कोटी लोकांना या स्वस्तधान्य योजनोच्या लाभ मिळणार असून ग्रामीण भागातील 75 : व शहरी भागातील 50: लोकांना या योजनेच्या लाभ मिळणार ज्याचे वार्षीक उत्पन्न शहरी भागात 59 हजार रूपये व ग्रमीण भागात 44 हजार रूपये आहे त्यांना पात्र लाभार्थी म्हणून या योजनेत सहभागी करून घेण्यात येतील.

अन्नसुरक्षा कायदा आणि भारता समोरील समस्या

1) सबसिडीत प्रचंड वाढ

विक्रमी धान्यउत्पादन हा या अन्नसुरक्षा योजनेचा कणा आहे. जो गहू 2 रू. किलो मिळणार आहे. त्या गव्हाला सरकार मधून 14 रूपये किंमत शेतक—याला मिळणारा दिली जाते. त्यांची साठवणूक, हाताळणी, वाहतुक, भाडे, व्यास हा सगळा खर्च विचारात घेतल्यास अन्नधान्य महामंडळाला तो गहू 20 रू. किलो पडतो. सरकार लोकांना 2 रूपये किलोचे विकतो म्हणजे किलो मागे 18 रू. एवढी सबसिडी दिली जाते.

तांदूळ शेतका—याकडून खरेदी करतांना सरकार शेतक—यांना 20 रू. किलो भाव देते. साठवणूक, वाहतुक व इतर खर्च धरला तर तो खर्च 26 रूपयावर जातो. लोकांना तो 3 रू. तांदूळ दिला जाते म्हणजे किलो मागे 23 रूपये सबसिडी गरिबांना देण्याची भुमीका सरकारने घेतली आहे.

2) लोंकाची कष्ट करून जगण्याची प्रवृत्ती व क्षमता कमी होण्याची शक्यता

एवढया स्वस्त दराने धान्य सरकारने उपलब्ध करून दिल्यामुळे दरवर्षी सव्वा लाख कोटी रूपयांचा भुदंड सरकार सोसावा लागणार असे असले तरी शेवटी हा पैसा सरकार जनतेच्या खिशातून काढणार आहे. या प्रश्नाची सोडवणूक सरकार किती शिताफीने करते यावरच या योजनेचे भवितव्य व यशस्वीता अवलंबून आहे.

3) नैसर्गीक आपत्ती आल्यास अंतरराष्ट्रीय बाजारातून अन्नधान्याची आयात

ही योजना यशस्वी होण्यासाठी कृषी उत्पदानात सातत्याने वाढ होणे मात्र अत्यावश्यक आहे. एखादी वर्षी नैसर्गिक आपत्ती व अन्य कारणामुळे कृषीउत्पादन वाढीत जर अडथळे आले तर मात्र गंभीर प्रश्न उदभवू शकतो मग ही योजना चालू ठेवण्यासाठी आपल्याला आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतुन अन्नधान्याची खरेदी करावी लागेल आणि आपली मागणी प्रचंड असल्यामुळे भाववाढ होउन आंतरराष्ट्रीय समतोल बिघडून इतर देशांना सुध्दा त्या भाववाढीची झळ पोहचेल.

4) अन्नधान्याचा किमान हमी किंमती कमी होण्याची धोका

अन्न सुरक्षा कायदा संपूर्ण देशात सुरू झाल्याबाबत अन्नधान्याच्या एकूण मागणीत मोठी वाढ होईल. आणि त्यासाठी मात्र मोठया प्रमाणात सबसिडी दयावी लागेले हा बोझा सरकारच्या तिजोरीवर पडल्यामुळे अन्नधान्याच्या किमान हमी किंमती कमी ठेवण्याचे धोरण आखले जाईल. कारण या आधार किंमती वाढल्या तर सरकारी तिजोरीवर भर अधिकच पडेल. हमी भाव कमी ठेवल्यास त्याचा फटका शेतकरी वर्गाला बसेल आणि मग तो शेतकरी गहू तांदळाचे उत्पादन घेण्यापेक्षा दूस–या उत्पादनाकडे वळेल तसे झाल्यास गहू व तांदळाच उत्पादन घटून आपल्याला ही योजना चालू ठेवण्यासाठी पुन्हा गहू, तांदूळ, आयात करावे लागेल.

5) वातावरणातील बदलामुळे उत्पादन घटीची शक्यता

वातावरणातील बदलही देशातील कृषी क्षेत्रावर विपरीत परिणाम करीत आहे. एक अंदाजानूसार तापमान वाढीमुळे जागतीक स्तरावर कृषी उत्पादन 20 टक्कयानी कमी होउ शकते. या जागतीक बदलाचा भारतावर सुध्दा परिणाम निश्चितच होउ शकते. भारतात नविन किडीचा प्रदूर्भाव लवकर होतो. गव्हावरील तांबडया किंवा बर्ड फल्यु सारख्या रोग ही त्याची उदाहरणे आहे. अशा अन्न सुरक्षीतेला मारक ठरणा–या घटकांचा सामना करणे कृषी क्षेत्रासामोरील मोठी आव्हान आहे.

6) भारतीय रूपयाचे अवमुल्यन होण्याचा धोका

अन्न सुरक्षा विधेयकांचे रूपांतर 'अन्न सुरक्षा' कायदयामध्ये घडून आल्यानंतर तिव्र प्रतिकिया उमरली आणि एक दिवसात अमेरिकन डॉलर बरोबरचा भारतीय रूपयाचा विनीमय दर एका डॉलरला 66 रूपया घटत 68 रू पर्यंत घसरला. रूपयांचे मुल्य झपाटयाने घटत चालले

असतांना ‘अन्न सुरक्षा ’ योजना सारखे खार्चीक कार्यक्रम राबविणे कितपत योग्य आहे असा ही प्रश्न निर्माण झालेला आहे.

भारतात अन्न सुरक्षा कायदयाची आवश्यकता :–

अन्न सुरक्षा कायदयामुळे अन्नधान्य स्वतात गरिबांना मिळेल त्यांच्यामुळे वाचलेल्या पैशातुन तो डाळी, भाजीपाला, फळ अडी खरेदी करेल त्यामुळे कुटूंबातील बालकाची वाढ चांगली होईल. इंग्लंडच्या अर्थशास्त्रज्ञ रॉबर्ट गिफेन यांनी दर्शविल्या प्रमाणे अन्न धान्य कमी किंमतीत मिळाल्यामुळे लोकांचे वास्तविक उत्पन्न वाढते. व आता पर्यंत पूर्ण न झालेल्या इच्छा लोक पुर्ण करण्यासाठी लोक चांगल्या वस्तुंचा उपभोग घेतात. बचत झालेल्या पैशातून त्यांना दुध, अंडी, बाजीपाला घेणे असे पदार्थ विकत घेणे शक्य होईल. धान्य खरेदीची क्षमता नाही म्हणून एक वेळी पाणी पिऊन झोपना–यांची संख्या भारतात खूप अधिक आहे असे एफ.ए. ओ. या युनोच्या संघटनेने आपल्या अहवालात म्हटले आहे.

या दृष्टीने अन्नसुरक्षा हे सर्वसमान्यांना सुरक्षित कवच आहे. त्यानिमीत्याने गरिबांच्या तोंडात सुखाचेदोन घास जातील.

योजना यशवस्वी होण्यासाठी उपाय :–

- शेतक–यांनी मोठया प्रमाणावर धान्यउत्पादन करणे आवश्यक
- अन्नधान्य उत्पादन वाढविण्यासाठी पाटबंधारे व योजनांवर मोठया प्रमाणत पैशाची तरतुदी करावी.
- शेतीची सरासरी उत्पादक्ता वाढवीने.
- उत्पादवाढ सातत्याने व्हावी याकरीता शेतक–यांना आकर्षक हमी भाव मिळावा.
- नव्या प्रकारचे बी.बीयाणे संधोधन करून बियाणे, किटकनाशके, खते व इतर गोष्ठी शेतक–यांना योग्य प्रमाणात पूरवावा.
- सार्वजनिक वाटप, व वितरण यंत्रणेवर देखरेख ठेवणे महत्वाचे आहे.
- गोदामे, शितगृहे यांची संख्या वाढवावी फूड कांपॉरेशन ऑफ इंडिया यासारख्या संस्थानी याबाबतीत विशेष लक्ष दयावे.
- बदलत्या शेतीबाबत शेतकरी वर्गाची व्यापक प्रशिक्षण घडवणे.

- शेतमालाचे संकलण साठवणूक, वाहतूक वितरण व विक्री यात अत्याधूनिक तंत्रज्ञानाचा फैलाव करावा.
- पिकविलेले अन्नधान्य प्रत्येकापर्यंत पोहचविणारी वितरण व्यवस्था सर्वत्र कार्यक्षम असावी.
- अन्न धान्याची शुध्दता व दर्जा ठिकवून ठेवावा.
- पायाभुत सुविध्यांचे जाळे उभारण्याकडे ही लक्ष दयावे.

सारांश

दरवर्षी जगभरातील उत्पादीत धान्यापैकी तब्बल एक तृतीयांश धान्य वाया जाते. मात्र त्याच वेळी 86 कोटी लोकांवर उपासी राहण्याची वेळ येते. हे कटू वास्तव यु.एन.ओ. च्या अन्न व कृषी संघटनेचे नुकत्याच जाहीर केलेल्या अहवालातून सामोर आला आहे. अन्नधान्याच्या नासाडीमुळे पर्यावरणावर मोठया प्रमाणात दृष्परिणाम होऊन पाणी व जमीन यांचे हानी होते प्रदुषण वाढते.

विकसीत देशात धान्य खरेदी करण्या—या ग्राहकाकडून मोठया प्रमाणावर न खाल्लेले अन्न वाया जाते. अमेरिकेत दरवर्षी 165 दशलक्ष डॉलरचे अन्न टाकून दिले जाते. यातील बहुतेक अन्न खाण्याजोगे असते. तर भारतासारख्या विकसनशील देशात प्रामुख्याने गोदामाच्या व पायाभुत सुविधांच्या अभावी अन्नधान्याची नासाडी होते. भारतात धान्य उत्पादन पुरेसे होऊनही उपासमार सहन करणा—या कुपोषीत व्यक्तीपंर्यत अन्न पोहचविण्यात अपयश येते. याचाही विचार केला पाहीजे. आपल्या भारतासारख्या देशातही मोठमोठया विवाह समारंभात, सत्कार प्रसंगी होणा—या भोजनावळीत अन्नाची नासाडी होत असते. हे यावर आपण प्रतिबंध घातला पाहीजे वैयक्तीक जिवनातही आपण जेवढे आवश्यक आहे. तेवढेच अन्न वाढून घेतले पाहीजे कारण अन्नाची नासाडी म्हणजे राष्ट्रीय संपत्ती व शेतक—यांच्या कष्टाचा अपमान आहे.

धान्याचे केतळ उत्पादन करूनच चालत नाही तर ते धान्य सर्वसामान्य पर्यंत पोहचले पाहीजे. सर्वसामान्य व्यक्तीची पोटाची खळगी मिटली की तो मना पासून काम करायला तयार होतो. पिकविलेले धान्य दूर पाहाडी, दुर्गम भागात राहणा—या गरीबातील गरीब व्यक्ती पर्यंत पोहचले पाहिजे. तसेच अन्न सुरक्षेचा प्राण असणारा शेतकरी प्रथम सशक्त बनायला हवा. त्यासाठी त्याला हमी भाव वाढवून दिले पाहिजेत.

भविष्य काळातील लोकसंख्या वाढीचा विचार करून शेतीचे नियोजन करून अन्नधान्याचे उत्पादन वाढविणे अंत्यत जरूरीचे आहे. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था ज्या राज्यात गरीबी जास्त

आहे अशा राज्यात दुर्लक्ष केले जाते किंवा निकृष्ठ धान्य पूरविले जाते ही गोष्ट वितरण व्यवस्थेतील त्रृटी दर्शविले यासाठी वितरण व्यवस्था बळकट केली पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ सुची

1. आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था प्रा. एन. बी. कुलकर्णी
2. भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. जी. एन. झामरे
3. योजना मासीक जुलै 2008
4. अन्न सुरक्षतेचा राष्ट्रवादी कणा फेब्रुवारी 2014
5. सकाळ ॲग्रोवन
6. दैनीक लोकमत, सकाळ, लोकसत्ता

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

PRIESTLY CONFLICT IN EKAMRAKA-LINGARAJA

Dr Kailash Chandra Dash
Former Reader in History
BJB Nagar, C-3/2, Bhubaneswar-14
Odisha, India
dash. kailashchandra@rediffmail. com

I

The temple of Lingaraja is one of the celebrated sacred centres in India and has represented an important phase in the artistic and architectural movement in early and medieval India. The presiding deity of this centre is Kruttivasa-Lingaraja whose worship was conducted from about 7th century A. D. [1]There are reasons to believe that it was originally in the hands of the non-Aryans and that the *Badu Sevakas* are without doubt the representatives of this class.[2] Gradually with the Hinduization of the deity and with the introduction of cooked food in the offerings, Brahmin priests were introduced by the early Hindu kings of Orissa. Brahmin influence had steadily increased in the temple and that necessarily at the expense of the *Badu Sevakas*. A keen struggle for existence had been going on among the priestly classes in the medieval phase, but it did not attempt to disrupt the ritual process of the deity due to the continuing support and watch of the Hindu kings on the one hand and due to the effective administrative control in that phase. In the 19th century the priestly rivalry took a serious turn and continued in the first three decades of the 20th century. This chapter gives emphasis on the priestly rivalry in the Lingaraja temple which led to a disgraceful occasion for the countless pilgrims visiting it and the attitude of the colonial power to this problem on the basis of important archival documents.

II

The oldest documents regarding the rights of the Swars and Badus in dispute are dated A. D. 1861. [3]In one document signed by Suryamani Pattamahadei of Puri and dated 14th June 1861 there is a statement on the rights of the Badus as against that of the Swars at Bhubaneswar. The document actually refers to a dispute at Puri if not to any dispute at Bhubaneswar. The custom at Bhubaneswar was evidently taken as a precedent to be followed in the case of the Puri temple in the paper. The Badus are alleged to have exclusive rights to offer water and flowers whilst the Swars have exclusive rights as to cooking. The second document is a report written out by the Seristadar of Puri collectorate in 1861. It appears that a big dispute sprang up on the very question and Bhog and worship were stopped at Bhubaneswar for a period of thirteen months before A. D. 1861. The Collector Mr. Hill approved of the report of the Seristadar and the report was on the adjustment of the respective rights and perquisites of the disputing parties. This decision apparently had the effect of throwing oil on troubled waters for some time, although neither party seemed to have cheerfully submitted to this decision.[4] The Brahmin Sevakas

had gradually gained in strength and numbers while the Badu Sevakas had lost in both. The opening of the Railways and the consequent influx of the pilgrims in large numbers had fanned the smouldering members of the old dispute into a flame. The management of the temple was another significant factor. The affairs of the temple were managed by the *Parichhas-Bhagirathi Sudarshana* was the first parichha and *Vidyadhar Mahapatra* followed him. [5] But on the representation of the general public the District Judge appointed a committee around A. D. 1879-80. [6]The management of the affairs of the temple by the committee helped in a conciliatory attitude of the priests.

Quarrels arose again over the same point in 1895 when J. N. Gupta was the Sub-divisional Officer of Khurda. [7]The worship and *Bhog* were stopped from 26th January 1895 for over two months. [8]The doors of the temple for the pilgrims were opened in April for the auspicious occasion of *Ashokastami* due to the care and supervision of Lakshmi Narayana Chaudhuri, a landlord of Cuttack and some police officers. [9] The members of the Temple Committee, Samanta Chaudhuri Kruttivasa Das, Deputy Magistrate and lawyer Priyanath Chatterji held a meeting and recorded a resolution defining the respective rights of both parties. [10]The Sub-divisional officer ordered the sub-inspector and kanungo to see that the worship was to be started at once. The Badu Sevakas relied on the minutes of the committee meeting but the Swars did not accept the validity of these proceedings and they urged that they were not present when the committee passed these resolutions. In 1895 there was a crop of criminal cases in each of which this dispute was at the bottom. There was no civil decision on the subject and so the value of the judgments was diminished.

In 1911 Bhog was stopped in Lingaraja temple for seven days on account of a dispute between the Swars and the Pujapandas. [11]The matter went up to the High Court. This conflict had started around 1896 and led to the disruption of the ritualistic process in the temple frequently. [12]There were two Bhogs-Koth Bhog and Chhatra Bhog in the temple. [13]There was Dala Bhog which was offered to the deity inside and outside the temple. [14]For Koth Bhog the priestly class got ***khei*** or remuneration. [15] There was Jajmani Bhog with Koth Bhog and for the cooking of Jajamani Bhog the Swars got a ***bartani(mehentana)*** which was one-fourth of a rupee. From that amount one anna(one fourth) was demanded by the Pujapandas from the Swars and the Swars did not like to part it. The Pujapandas filed a case in the Court Sub-Judge Court for getting the share*(chanda)* from the Swars. The case was decided on May 12 1911. [16] Both parties in the cases furnished evidences from ***Siva Purana, Linga Purana, Utkala Khanda, Ekamra Purana, Siva Nidhi, Niladri Mahodaya, Svarnadri Mahodaya, Suri Sarvasva, Saiva Chintamani, Saiva Kalpadrum, Lingaraja Pujavidhi*** and many other written and unwritten documents. [17]The Pujapandas were sided by Gokulananda Choudhury, Nalinikanta Mukherji, Mayadhar Das and the Swars were sided by Janakinath Bose, Biswanath Sing and Gopala chandra Praharaj. [18]The Sub-judge decided that on the basis of the Sastras and the practices the Pujapandas had no right to get the share from the Swars. [19]

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

Howver the Judge on tyhe basis of the petition of the Pujapandas in the case accepted the right of Dala Bhog in one deity in the temple complex. [20]

In 1913 on the occasion of ***Dola Purnima*** there was a riot between the Brahmin Swars and the Sudra Badus in the Lingaraja temple which led to criminal cases. [21] The reason of the riot has been explained in ***Utkala Dipika***. [22]One Brahmin Swar accompanied by two jajmans went to Lingaraja for placing ***bel*** leaves on the deity and while offering them ***Paduka***(sacred water) Badu Sevakas came there and prohibited the Brahmin Swar to offer ***Paduka*** which was actually not his duty. But the Brahmin Swar did not accept it and consequently they entered into a conflict. A case was presented in the Criminal Court of Khurda. [23] The Deputy Magistrate of Khurda Baidyanath Mishra on the basis of 352 section of Criminal Procedure Code fined rupees fiftyfive to both parties. There was an appeal on this case near Cuttack Sessions Judge, Janakinath Bose on behalf of the appeallants and Madhusudan Das on behalf of the other party pleaded on this issue on 16th August 1913. [24]In course of arguments Madhusudan Das stated that the power to touch the deity remaining only with the Sudra Badus and not with the Brahmin Swars seemed absurd and inconsistent. But the Judge in Puri on 18th August 1913 accepted the order of punishment given earlier by Baidyanath Mishra and in his decision reported that the Badus alone had the right to touch the deity and to bring ***Paduka*** for the pilgrims. But in protecting their rights the Badu`s attempt of criminal activities was not accepted by the judge. In his decision he also stated;

The fact that such a disgraceful affair was allowed to happen within the precincts of the temple indicates great slackness and want of discipline in the temple management. The Committee should endeavour to exercise more effective control over the affairs of the temple and prevent factions between the Sevakas from coming to a head in this matter. [25]

There was again a disturbance in the ***Sivaratri Puja*** in 1919(February-March) in the Lingaraja temple owing to Badu-Swar conflict. [26]At ABOUT 11 P. M. the time of the first ***besha***, the Badus alleged that they were clothing the idol. No body had a right to touch the idol at that time. The Swars-***Kruttivasa Nahak*** and ***Krishna Mahapatra*** were alleged to have deliberately touched the idol. The Badus refusedf to proceed further with the worship if the Swars were going to deliberately encroach on the already restricted rights of the Badus. The Swars were called upon to pay Rs. 1. 40 as fine which was the usual practice in such cases. The offenders refused to pay the fines. There appeared to be an impasse and to save the situation Kunja Bihari Das, Sub-Inspector of Bhubaneswar Police Station offered to pay 1/4 from his own pocket. At the third ***besha*** at 3 P. M. ***Dama Nayak*** and ***Rama Patra*** again went to touch the idol without listening to the protest of the temple manager, Sub-inspector and others. The other Swars gathered together and encouaged Dama Nayak and Rama Patra who finally touched the idol. The Badus refused to continue the farce and so all worship was ended. The Swars denied the above event and denied even been asked to pay the fines. [27] They also denied all knowledge of the Sub-Inspector and the payment of fines by

Krishna Chandra Nanda for them. [28] The Badus claimed that before 1861 they had conclusive rights to take pilgrims in the temple to offer flowers and water. [29] This right was affirmed in 1861 but when the Swars claimed that the ***Jatris (Pilgrims)*** preferred to have their services as they were Brahmins in preferences to the services of the Badus who were Sudras, Mr. Hill decided that the Swars might take the ***Jatris*** if the latter really wanted their service but gthat in every such case the Swars must pay half of their income from the ***Jatris*** to the Badus. The Badus claimed that the Swars had been constantly trying to encroach on the Badu preserves on the strength of their being Brahmins and not Sudras. Thus in 1895 the Swars put forth the calim to offer flower and water on their behalf. This claim was disallowed by the Committee. According to Badus the Swars were then (in 1919) definitely trying to usurp all the functions of the Badus and thus they reduced the income of the Badus to zero. The Swars claimed that as Brahmins they were by birth entitled to the rights to offer water and flower even without their ***Jatri Jajamanis***. According to Swars Mr. Hill`s decision as to division of income between Swars and Badus was never carried out and they were absolutely innocent and only wanted to stick to their rights.

In 1919 there were only about 30 Badu families against 130 Swar families in Bhubaneswar. The Badus were comparatively poor and the Swars were fairly well off. B. K. Gokhale, Sub-Divisional Officer at Khurda pointed out to both the parties in 1919 that stoppage of worship was not merely detrimental to their self-interest but also agrave national scandal so far as Orissa was concerned. He tried to bring out some compromise but the parties showed no inclination to agree to any mere temporary patch-up arrangement. The Badus suggested referring the matter to a committee of respectable gentlemen and they suggested four names to sit on the Committee on their behalf;

1. Amulya Maharaja of Bhubaneswar Sanyasi Math.
2. Nilakantha Hazuri of Puri.
3. Samanta Dayanidhi Pujapanda of Puri.
4. Ragunath Khuntia of Puri.

The Swars agreed to the Committee being appointed. They nominated;

1. Keshabananda Brahmachari of Bhubaneswar.
2. Jogesh Chnadra Bagchi of Bhubaneswar.
3. Nilakantha Das Chaudhuri of Bhingarpur.
4. Madhavananda Tirthaswami of Puri. . .

The Swars had agreed to the Committee being appointed. They had nominated;

1. Keshabananda Brahmachari of Bhubaneswar
2. Jogesh Chandra Bagchi of Bhubaneswar
3. Nilakantha Das Chaudhuri of Bhingarpur
4. Madhavananda Tirthaswami of Puri

Both sides wanted the temple committee members to serve on the Committee and also wanted Gokhale as the president. Gokhale agreed to do his best and to call the Committee provided the Collector had no objection sometime about the 18th or 20th March, 1919. As a condition precedent he insisted that the worship and *bhog* must be started at once as it was going on before the day of *Sivaratri*. After some altercation it was finally agreed unanimously that three Badus and three Swars were to carry on the worship prescribed by the temple committee. The public was to be allowed inside the temple as before, but only no outside *bhog* was to be offered until the matter had been finally decided by arbitration.

The effect of this compromise was that both the Badus and Swars were to forgo their income until the final decision of the Committee, but in the meantime the god did not remain without daily *bhog* and worship. Gokhale had ordered the sub-inspector and kanungo to see that the parties stick to this partial compromise. Then the worship was duly performed and offered as usual. Under the circumstance Gokhale solicited instructions from the Collector of Puri as to whether he should call the Committee and to bring about amicable settlement. Both parties had agreed to pay the expenses of their nominees for the Committee. Gokhale thought that the matter would be settled by arbitration and therefore he suggested that the Committee without a partisan attitude should meet and go in a right direction. According to Gokhale another important point of consideration was the enforcement of the decision of the Committee. The decision would have no legal value. The only way in which the decision would be enforced was the acceptance of it by the Temple Committee as their own and their enforcement of it by disciplinary measures. He stated that it would be impossible so long as the present temple committee had existed. The temple committee was then like a house divided against itself. One of its members was violently on the Badu side and another on the Swar side. The third member krishna Nanda, a relative of Gopal Chandra Praharaj, was on the Swar side. The local people alleged that the members had been wilfully encouraging the dispute between the two factions for the last few years. They lived at Cuttack and did not care to go to Bhubaneswar even on such an important day as the ***Sivaratri***. The Committee apparently wanted to shirk all responsibility and to let matters drift. Only one member Krishna Nanda was present at the ***Sivaratri*** and according to local people he was all along anxious only to get away to Cuttack. He left Bhubaneswar and the puja was stopped. He seemed to have made no efforts to settle the differences between the two factions. Gokhale did not know their point of view of the disturbance.

The Committee had given little or no power to the manager. He was there for a period of two years and so was content to let matters drift. His intentions were at least good. He sent telegrams to all committee members about what had happened, but no committee members had turned up at Bhubaneswar nor had they sent any intimation. Some members of the committee had intended to visit Bhubaneswar on 7th and 9th March 1919. Gokhale had not the least wish to interfere with the legitimate function of the Committee. He had made it clear that he would be happy if the Temple Committee became successful in

settling the differences. He had no authority or inclination to fix the rights regarding the worship by executive order. He had also no wish to interfere in the matter unless all parties wanted him to do.

During that time it was agreed that unless the members of the Temple Committee were discharged and entirely new members were appointed nothing would ever be done. What was wanted was a strong and influential committee consisting of respectable people from Puri district and no pleaders from Cuttack. Even in 1923 Rajkishore Das and Gaurshyam Mohanty(two former temple managers in Puri) held the opinion that the introduction of the members of the bar into the Committee had tended to accentuate the difficulty rather than solve it. [30] Hence Gokhale in his official correspondence in 1919 suggested local men from Bhubaneswar to be included in the Committee. [31]It was one point to decide the present dispute by arbitration but the result would be nothing unless if the Committee be strong and willing enough to enforce its authority by all means at its disposal-even to the extent of fighting suits in Courts to bring to book refractory Sevaks. The action of the six Swars who deliberately touched the idol on the ***Sivaratri*** inspite of protests constituted an offence under the Penal Code as this action was calculated to provoke a huge riot. But such a regrettable event did not follow due to the comparatively small number of Badu Sevaks as against Swar Sevaks and to the commendable action of the Sub-Inspector who restrained everybody and even offered Rs. 1-4-0 from his own pocket to smooth over matters. Gokhale then suggested to the Collector that the Government pleader would be consulted and that if considered desirable criminal action would be taken against thed six Swars and others who encouraged them.

III

The Bhubaneswar Temple contretemps of 1919 had also been focused in the vernacular columns of *Utkala Dipika.* [33] *The Oriya* had also published a leader on the same subject which laid bare facts most exquisitely and in a most illuminating way. [34] According to the report of *Utkala Dipika;*[35] **"**There was no *dhupa* on the ***Sivaratri*** after the evening one in February 1919. And why? To quote *The Oriya* it was due to the long standing quarrel between the Badus and Pandas. Here is the rub as the slang goes. Is not this quarrel same thing like ancient history? Have not the present members and those who preceded them ben feeding and fed upon that as a matter of fact? The quarrel of the Badus and Pandas is a feud which reminds one of the monastic period when ecclesiastical rulings and the Pope`s Bull fell flat. The ***Sivaratri*** contretemps created a great commotion. There was no niti and puja of Lord Lingaraja at Bhubaneswar and some of the great Mahants of Puri were very much agitated and at a private meeting it was long discussed. The question obtained an ignominious importance. " The newspaper stated that despite endowment or ***Khanja*** and trustees the rituals were stopped.

The management of the temple, according to *Utkala Dipika*, was responsible for this affair. [36]It also stated that the Act of 1863 was of no use. The authorities should know that the ***Sivaratri*** affairs had

much perturbed the Hindu feeling and that the Act was antiquated and it required remoulding like the archaeological relics and remnants for which the Government had liberal grants year after year. [37] On March 29 1919 *Utkala Dipika* in another focus stated; for centuries and for ages the two classes-Badus and Swars had swayed their absolute and arbitrary rights over the ceremonials and functions of Lingaraja temple. Avaricious, sneaky, snobbish, cranky to the extreme and improvident to a degree the classes are and the Bhubaneswar Badus and Pandas form no exception. They are to be found at all the great shrines of pilgrimage not only in Hindu India, but all over the world. To manage a class of people like these is no easy matter and to bring them under control is out of question. *Utkala Dipika* of the said date further presented suggestions to solve the feud;

1. Let the District Judge make a personal enquiry into the matter at the spot.
2. Before the enquiry commenced the respectable residents of Bhubaneswar and the sanths and mahants of Puri should be consulted and appointed as members of the enquiry committee.
3. Respectable outsiders from all the three districts of Orissa might also be consulted and asked to co-operate.
4. The existing committee would be reconstituted with the unanimous conasent and decision of the committee of enquiry so formed.

But according to the Act of 1863 this could not be done, because the members of the temple committee were life members. This would lead to the amendment of the Act. *Utkala Dipika* considered the Bhubaneswar affair as a national question and an all-India question. Its pernicious effect is expansive and reach all the great shrines.

On April 5 1919 again *Utkala Dipika* in the concluding focus stated that unless the existing committee was reconstituted on a more reasonable and practical basis no solution of the Bhubaneswar affair would come. Vigorous and vehement means should be found out to eliminate the existing stagnant and sluggish methods. It remarked that when the Act of 1863, the Religious Endowment Act, was passed, more than half a century before, it was perhaps thought by the then legislature that it would serve the purpose of the conditions and circumstances which then had existed. The Act which came into force in 1863 very likely served its purpose then and for some time thereafter. But between 1863 and 1919 there was a long space. An Act passed fifty years ago still existed, though some of its clauses must be considered not only antequated but obsolete with the advancement of time. Fifty-six years is an age. Within this space of time, the wide world apart, the Indian world had passed through many a crisis. But the Act remained in tact not withstanding the currents and undercurrents of the facts, forces and events which were illustrated by the Bhubaneswar affairs. *Utkala Dipika* consluded by stating that a thorough overhauling was necessary in the interest of the public and in the interest of a sacred Hindu public

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

institution. The cause of a notable national shrine of exceptional antiquity which is the pride and glory of Orissaneeded a persistent Government remedy.

IV

Despite the solution of the problem of Bhubaneswar temple in 1919 there was renewal of the long standing feud between the Sevaks in November 1920. [38] The cause of the outbreak was practically the same as on the last occasion. On the 24th November one of the Mahaswars encroached on the privileges of the Badu Sevaks by offering flowers and *bel* leaveson behalf of a pilgrim and by touching the idol. This was the old bone of contention and the Badu sevaks at once suspended the worship in the temple. Attempts at compromise were made by Jagmohan Pattnaik, Honourary Magistrate but without success. At 9 P. M. the Mahaswars tried to resume the worship usurping the functions of the Badu sevaks who thereupon tried to lock the temple doors. A fight ensued in which five Badu sevaks were injured, one of them very badly. The Mahaswars were in superior numbers and were armed with lathis. They suffered no injuries. The Badu sevaks were apparently unarmed and vew in numbers.

A case under section 325 was instituted and after enquiry the charge of rioting was added. The police were reinforced and a special Inspector deputed. A Head Constable was practically continuously present in the temple saince then to prevent further disturbances. Worship was resumed under police supervision on the 26th November. ***Kothbhog*** had been offered daily but ***Jajmani Bhog*** had been held in abeyance till the dispute was definitely settled. It was most inconvenient to the pilgrim public as it meant that there was no ***Mahaprasad*** and they were forced to look for food where they could get it. Russell, the District Officer of Puri in his letter to Mr. Grunning as Commissioner of the Division of 7th December 1920 stated that the feud needed permanent end;that stern measures needed to be takento enforce discipline in the temple, because the Mahaswars were the more powerful and wealthy and numerous and they would go on till they had ousted the Badu Sevaks. [39] After the disturbance of 1919 three arbitrators were appointed of whom Raibahadur Sakhichand. was one, but the arbitrators were never called in. There was a fresh proposal to appoint a new group but the existing committee did not allow it. It was firmly believed then that the Temple Committee was at the root of the trouble. [40] The disturbances and scandals had become chronic since its incumbency. [41] Instead of asserting their authority and maintaining discipline the various members of the Committee openly supported different sides in the quarrel. They used the quarrel to bring grist to their own professional mills. On the occasion, though called in by the Sub-divisional officer none of them had appeared till 5th December 1920 twelve days after the event, when Raisaheb Krishna Chnadra Nanda came as the Officer was leaving. The Committeee was radically unsound. There were no residents of Puri in it and no personwith local interest-one member was a “bed ridden old man”, another a pleader on the make, the third was too weak to take his own line. [42]The Committee was not only useless and incompetent but actively mischievous and there was no doubt that

the institution was being managed not in the interest of the Hindu public. There could be no prominent improvement in the situation till the Committee was superseded. Under Section IX of Act XXI of 1863 the memebrs were only removable by order of Civil Court for misconduct or unfitness. In order to get such an order passed it woud be necessary under the terms of Section XIV for an interested member of the Hindu publicto file a civil suit against the Committee for neglect of duty. This was a difficult step. The local people were very indignant about the mismanagement of the temple but no person was found sufficiently interested to risk his moneyin a fight against the bar. If the Court could be moved by petition without a civil suit, the matter would be different. Only a strong temple committee could enforce settlement. It was then proposed to have the supersession of Priyanath Chatterji on account of his age and ill health, by the appointment of a new member in 1920. It was thought that Krishna Chandra Nanda could be brought to his sensesas he was a Court of Wards Manager and under the Government control. But the last member Gopal Chandra Praharaj was considered the most mischievous of the three by the District Officer. [43]In 1920 the District Officer anticipated further serious trouble on the occasion of ***Sivaratri*** and decided to summon the Committee to make an endeavour to do something for a peaceful occasion. It was then also decided to move any section of the public to take up the supersession to the Civil Court.

In a sacred complex like Lingaraja the unfortunate event of the priestly conflict in the beginning of the 20th century brought administrative problems for the colonial masters. Despite the policy of non-intervention in the Indian religious mattersthe colonial masters consistently attempted to maintain harmony for the benefit of the pilgrims. This was partly an administrative need, but more importantly it was also an unmistakable indication of the admiration of the precious architectural objects of the Orient. The colonial strategy to control disruptive forces in the temple of Lingaraja was highly appreciated by the public and the press.

REFERENCES

I. Kailash Chandra Dash, *Legend, History and Culture of India*, Calcuttta, 1997, p. 148-159.
2. K. C. Panigrahi, *Archaeological Remains at Bhubaneswar,* Cuttack, 1981, p. 259.
   Manmohan Mahapatra, *Traditional Structure and Change in an Orissan Temple*, Calcutta, 1981.
3. Board of Revenue Confidential Correspondences, Acc. No. 17;Copy of a letter dated the 6th March 1919 from Sub-divisional Officer at Khurda to the Collector of Puri(as preserved in the Orissa State Archives, Bhubaneswar)
4. *Ibid.*
5. *Ibid.*
6. *Ibid.*
7. *Ibid.* *Utkala Dipika*, April 1895.
8. *Ibid.*
9. *Ibid.*
10. *Ibid.*
11. See the Confidential Correspondence stated above.
12. *Utkala Dipika*, 20th May, 1911.
13. *Ibid.*

14. *Ibid.*
15. *Ibid.*
16. *Ibid.*
17. *Ibid.*
18. *Ibid.*
19. *Ibid.*
20. *Ibid.*
21. See the Confidential Correspondence stated above.
22. *Utkala Dipika*, 30th August, 1913.
23. *Ibid.*
24. *Ibid.*
25. *Ibid.*
26. See the Confidential Correspondence stated above. *Utkala Dipika,* March 8 and 15, 1919.
27. See the Confidential Correspondence stated above.
28. *Ibid.*
29. *Ibid.*
30. The letter of Rajkishore Das and Gourshyam Mohanty has been incorporated in the Confidential Correspondence of Board of Revenue as stated above.
31. Confidential Correspondence of B. K. Gokhale to the Collector of Khurda. See the Board of Revenue Confidential Correspondence stated above.
32. *Ibid.*
33. *Utkala Dipika,* March 22, 29 and April 4, 1919.
34. *Ibid.* , March 22, 1919.
35. *Ibid.*
36. *Ibid.*
38. Confidential D. O. dated the 7th December 1920 from Mr. Russell as District Officer of Puri to Mr. Grunning as Commissioner of the Division. It is in the Confidential File of the Board of Revenue as preserved in Orissa State Archives, Bhubaneswar.
39. *Ibid.*
40. *Ibid.*
41. *Ibid.*
42. *Ibid.*
43. *Ibid.*

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

जिवती तालुक्यातील आदिवासींच्या चळवळी

प्रा.चतुरदास जानबा तेलंग,
(एम.ए.एम.फिल. राज्यशास्त्र)
विदर्भ कॉलेज ऑफ आटर्स,कॉमर्स अॅन्ड सायन्स, जिवती,
ता.जिवती जि.चंद्रपुर
मो.नं. – ९८५०७३४३६६
ई.मेल – chaturdast@gmail.com

चंद्रपुर जिल्हा हा ऐतिहासीक दृष्टया व औद्योगिकदृष्टया प्रसिध्द आहे. गोंड राजाचे वास्तव असलेल्या या जिल्हयाला आदिवासींचे वैभव मानले जाते. येथे संख्येने आदिवासींचे प्रमाणही जास्त आहे. १५ ऑगस्ट १९८१ मध्ये चंद्रपुर जिल्हयाची निर्मीती झाली. त्यावेळी चंद्रपुर जिल्हयात १० तालुके हाते. या जिल्हयाचा विस्तार खुप मोठा होता. पुढे तालुक्यांची संख्या वाढून १५ पर्यंत केली गेली. दि.०७ जून २००२ रोजी माणिकगड पहाडावर जिवती तहसिल उभारण्यात आली आहे. जिवती तालूक्याची लोकसंख्या २००९ च्या जनगणनेनुसार ५३,०८८ ऐवढी असून, यात आदिवासी समाज मोठया प्रमाणात आहे.

जिवती तालूक्यातील विशेषत: डोंगरात वस्ती करून राहणाऱ्या जमातीची संख्या फार मोठी आहे. त्यांना आदिवासी म्हणून संबोधण्यात येते. जमीनदार, मालक व जंगल मक्तेदार यांच्या जुलमाविरूध्द जो आदिवासंचा प्रतिकार (चळवळीच्या स्वरूपात) त्या प्रामुख्याने शेडवाई,वणी(खु.),जिवती या गावात झाला. या प्रतिकाराच्या लढयात गोंड या आदिवासी जमातीच्या शेतकऱ्यांनी कष्टकरी मजुरांनी प्रामूख्याने भाग घेतला. या भागात आदिवासी जमातीस गोंड लोकांची जमात सर्वात मोठी आहे.

काही वर्षापूर्वी भोळया भाबडया आदिवासींना फसवून त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांची जमीन सुशिक्षित पांढरपेशा वर्गाने व मराठा पाटिल लोकांनी बळकाऊन घेतल्या. या आदिवासींच्या वाईट दिवसात, दुष्काळाच्या व टंचाईच्या दिवसात या लोकांच्या जमीनी त्यांच्या ताब्यातून सावकाराच्या ताब्यात अत्यंत तुटपुंज्या रकमेसाठी गेल्या. धान्यासाठी तर तुटपुंज्या रकमेच्या मोबदल्यात त्यांच्या जमीनी गेल्याचे उदाहरणे आहेत.

पूर्वी मालक असलेला आदिवासी आज भिकारी झाला आहे आणि त्याला पोटभर भाकरी मिळत नसल्याने तो संघटित होऊन चळवळी करू लागला.

महिला रोजंदारी मजूरांची चळवळ –

जिवती सालदार, महिला रोजगार मजुरांची मजूरी वाढविण्यासाठी एलगार संघटनेच्या कार्यकत्यांनी चळवळ करून त्यांची रोजची मजूरी २० रू. वरून ३० रू. एवढी वाढवून घेतली. अशा प्रकारे येथील शेतमजुरांनी प्रचंड मोर्चा काढून ३० रू रोजीची मागणी केली व रेशन दुकानाच्या भ्रष्टाचाराला उघडा केला ज्यांच्याकडे रेशन कार्ड नसेल त्यांना रेशन कार्ड काढून देण्यात आली.

येथील शेतमूरांची मागणी ही त्यांना वर्षभर काम मिळण्यासाठी अजूनही एलगार संघटने कडून चळवळ चालू आहे.

रोजगार हमी बद्दल मजूरांची चळवळ –

रोजगार हमीच्या कामावर येणाऱ्या मजूरास धान्य–कुपने देण्याची योजना होती. परंतु या योजनेचा लाभ हा खरोखरच रोजंदार लोकांना मिळत नव्हता. मिळणारे कूपन यामध्ये रोजंदाराची फसवणूक होत होती.

यासाठी रोजगार हमी मजुरांची चळवळ सुरू झाली त्यात ही चळवळ यशस्वी करण्यासाठी आदिवासी आणि बिगर आदिवासी मजूरांनी सहभाग घेतला होता. वर्तमान काळात महाराष्ट्र सरकारने रोजगार हमीच्या योजनेअंतर्गत पूर्ण दिवस जर काम मिळाले नाही तर त्याला बेकारी भत्ता अशाप्रकारची रोजगार हमी योजना चालू केली आहे.

रोजगार हमीच्या कामासाठी वणी(खु.),येलापूर,लांबोरी,या भागात रोजगार हमीची कामे सुरू व्हावित व मंजूर झालेली कामे सुरू व्हावीत यासाठी चळवळ सुरू आहे.

आदिवासी स्त्रीमुक्ती चळवळ –

आदिवासी स्त्री जीवनाचा मागोवा घेतला तर स्त्री ही माणूस असून माणूसपण हिरावून घेतलली दिसते. दिवसभर राबून,काबाड कष्ट करून, सुखासमाधानाचे दोन घास तिच्या नशिबी नसावे याचे कारण कोणते? नियती की समाज व्यवस्था असा प्रश्न येतो.

"आदिवासी स्त्रिया निंदायला,खुरपायला जाणे, गवताचा भारा, लाकडाची मोळी आणणे, विकणे व मिळकतीतून तेल, मीठ, संसार उपयोगी सामान आणून संसाराला मदत करतात. पण दारू पिऊन झिंगारलेला नवरा मात्र त्यांना सुख समाधानाने दोन घास खाऊ देत नाही.
दारूच्या नशेत बडबडतो, नवऱ्याचा जाच सहन करूनही ती आपल्या नवऱ्याशी एकनिष्ठ राहते. यावरून आदिवासी स्त्री सहनशील आहे. छळ व हालअपेष्टा सहन करणारी आहे."

वरीलप्रमाणे आदिवासी स्त्री असली तरी आज काही प्रमाणात सुशिक्षित झाली आहे. तिने "स्त्रीमुक्ती संघटना" स्थापन करून स्त्रीमुक्ती चळवळ सुरू केली आहे. समाजापासून व बाहेरिल पांढरपेशा वर्गापासून होणारे अत्याचार व पिळवणूक याविरूद्ध ती तोंड देण्यास तयार झाली आहे.

"स्त्रीमुक्तली" संघटनेकडून ४० महिलांच्या हजेरीत बैठक होऊन दारूबंदी चळवळ करण्यात आली. वेळोवेळी पोलिसांना सूचना देण्यात आल्या दारू पिऊन बायकोला माफी मागण्यापर्यंत या चळवळीने मजल मारली." गावोगाव फिरून दारूची मडकी फोडण्यात आली. स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार व्हावा या साठी आपल्या मुलामुलींनी शाळेत पाठविण्यास आदिवासी स्त्रीयांना प्रवृत्त करण्यात आले. नवरा बायकोचे भांडण या संघटनेने परिवाराच्या मदतीने सोडविले.

पुर्वी वेठबिगारीच्या पद्धतीनुसार स्त्रियांकडून फुकटात काम करून घेत. आज आदिवासी स्त्रीया संघटित होऊन रोजगार मजूरीची रोजंदारी वाढविण्यास चळवळ करतांना दिसतात. सर्वप्रकारच्या स्त्री हक्कासाठी आदिवासी स्त्रीचा चळवळी करतांना दिसतात. या कामात आशाताई प्रभाकर नैताम,शालुताई गेडाम, यमुना पेंदोर यांचा सहभाग दिसून येतो.

जिवती भागातील स्त्रीमुक्ती चळवळ हे येथील शेत मजुरांच्या आंदोलनातून कार्यकर्त्यांच्या आणि येथील स्त्रीयांच्या जाणिवा विकसित होण्यामधून निर्माण झाली आहे. स्त्रियांच्या प्रश्नावर स्त्रियांची स्वतंत्र चळवळ उभी करणे हा यामागील उद्देश आहे.

हस्तांतरित जमीनी आणि जिवती तालुक्यातील चळवळ –

स्वातंत्र प्राप्तीनंतर आदिवासींच्या जमीनीचे मोठया प्रमाणात हस्तांतरण होऊन बरीच जमीन बिगर आदिवासीच्या ताब्यात गेली. काही आदिवासींनी आपल्या अडचणीत आपली जमीन अतिअल्प किंमतीत एखादया सावकाराकडे गहाण ठेवली मुलगा किंवा परिवारातील सदस्य बिमार असताना सावकाराकडून,मालकाकडून कर्ज घेतले आणि ते लवकर परतफेड करता आले नाही यासाठी येथील आदिवासींच्या शेती सावकारांनी, मक्तेदारांनी,मालकांनी हडपल्या यासाठी जिवती तालुक्यात 'एलगार' या संघटनेकडून चळवळ सुरू झाली.

जिवती तालुक्याची निर्मिती झाल्यानंतरप्रथमच हस्तांतरित जमीनीसाठी जिवती येथे चळवळ सुरू झाली हया चळवळी एलगार संघटनेचे अध्यक्ष मा.ॲड.पारोमीता गोस्वामी यांनी सुरू केली. २००५ ला जिवती येथे हस्तांतरित जमीनीबाबत मोर्चा काढण्यात आला या मोर्चात ४ हजार ते ५ हजार आदिवासी बांधव हजर होते. त्यानंतर या संघटनेकडून मा.मारोमिता गोस्वामी यांच्याकडून वेळोवेळी सभा संमेलने घेऊन पंचायत समितीला भेटी देऊन बळावलेल्या जमीनीची माहिती देण्यात येत होत्या. तेव्हा २००५ मध्ये जवळपास १५० एकर बळकावलेल्या जमीनी 'एलगार' या संघटनेच्या चळवळीने परत करण्यात आल्या.

धार्मिक चळवळ –

पूर्वी जिवती तालुक्यात हिंदू धर्म असल्याने काही प्रमाणात जाती भेद होता. पण या भागात, महार, मांग या जमातीची संख्या जास्त प्रमाणात असल्याने या भागातील आदिवासी, महार, मांग एकत्र येऊन जातीभेद दूर करण्याचा चळवळी मार्फत प्रयत्न केला. या भागातील नोकेवाडा या ठिकाणी आदिवासी, महार, मांग एकत्र येऊन भगवान गौतम बुध्द आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पुतळयाचे अनावरण करण्यात आले.

जिवती तालुक्यात सध्या फुले,शाहू,आंबेडकर व साठे हया सामाजिक संघटना आदिवासी,महार, मांग जमातींना एकत्र येण्यासाठी संघटित झाली आहेत. ५१ व्या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरा यांच्या महापरिनिर्वाण दिनानिमित्य २० डिसेंबर २००७ ला समाज प्रबोधनाचा कार्यक्रम जिवती येथे घेतला त्यात आदिवासींचे साहित्यिक डॉ. विनायक तुकाराम यांना मार्गदर्शनासाठी बोलावण्यात आले. अशा प्रकारची धार्मिक चळवळ जिवती तालुक्यात झाली.

शिक्षण क्षेत्रातील चळवळ –

मुळातच जिवती तालुका हा खेडयांनी बनलेला आहे आणि त्यात बहुतांश आदिवासी जनता आहे. आदिवासी समाजअज्ञानी व अडाणी आहे. जर त्यांचा विकास साध्य करायचा असेल तर त्यांच्या बुद्धीचा विकास होणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय त्यांची प्रगती होणे शक्य नाही. म्हणून शिक्षण देणे अत्यंत महत्त्वाचे आणि प्रथम आवश्यक अशी बाब आहे हे जाणून श्री.गोदरूजी जुमनाके यांनी या भागात शिक्षण क्षेत्राची चळवळ सुरू केली.

अंधविश्वास धार्मिककृत्य किंवा अनुष्ठान, धर्मविधी, कर्मकांड, प्रथा, रूढी दुर व्हाव्यात यासाठी शिक्षण प्रसार व प्रचार करून त्यांच्या मनातील भीती काढली पाहिजे या विचारांनी श्री.गोदरूजी जूमनाके, संबाजी वल्का,श्री.नामदेवराव देशमूख यांनी चळवळ सुरू केली. राजकीय कर्तृत्वाबरोबरच त्यांचे जिवती भागातील शैक्षणिक कर्तुत्व मोलाचे आहे. शहरी भागापासून दून अशा जिवती सारख्या आदिवासी भागात शिक्षणाचे ध्येय

डोळयासमोर ठेऊन त्यांनी श्री. व्यंकटेश बहुउद्देशीय संस्थेची २००१ ला स्थापना केली. या संस्थेमार्फत विदर्भ कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालयाची सुरूवात केली. या महाविद्यालया पुर्वी जिवती या भागात एकही विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालय नव्हते. त्याच सोबत या भागात आश्रमशाळांची वाटचाल जोरात सुरू आली. त्यामुळे या मागासलेल्या आदिवासी भागातील आदिवासी,बंजारा त इतर सर्व मागासवर्गीय जाती–जमातीच्या ग्रामीण मुला–मुलींना शिक्षणाची सोय झाली. अनेक खेडयातून विदयार्थ्यांना यावे लागते, यासाठी एस.टी.बसची व त्यांना पासची सोय करण्यात आली. आश्रमशाळा व महाविद्यालयांमधून वेळोवेळी पालक सभा घेतल्या जाऊ लागल्या. यामुळे पालक शिक्षणाच्या बाबतीत जागृत झाले.

संदर्भ ग्रंथ –

१. जुलमे टि.टी. – माणिकगड गडचांदुरचा प्राचिन इतिहास, स्पर्धा प्रकाशन, चंद्रपुर,२००६,
२. ठाकुर राज (संग्रहक) – आपला चंद्रपुर जिल्हा आणि त्याचा इतिहास, स्पर्धा प्रकाशन,चंद्रपूर, २००६,
३. डॉ.गोविंद गारे – आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ, युगावा प्रकाशन,पुणे,२०००,
४. प्रपत्र व वृत्तपत्र – अ. जिवती तालुका निर्मीती – प्रपत्र – २००२
ब. महाविदर्भ दैनिक वृत्तपत्र
क. पंचायत समिती जिवती – सामाजिक,आर्थिक व शैक्षणिक अहवाल,२००६.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

जिवती तालुक्यातील आदिवासींचे सांस्कृतीक व शैक्षणिक जीवन

प्रा.गंगाधर वी.लांडगे,
(एम.ए.एम.फिल. समाजशास्त्र)
विदर्भ कॉलेज ऑफ आटर्स,कॉमर्स ॲन्ड सायन्स, जिवती,
ता.जिवती जि.चंद्रपुर
मो.नं. – ९४०४६५७९१३
ई.मेल – landge1978@gmail.com

आदिवासी जातीचे वास्तव्य बहुतांश डोंगर दऱ्यात व जंगलात त्याच्या वस्त्या असतात. ते इतर प्रगत समाजापासून दुर राहण्याचा प्रयत्न करीत असतात संपर्क आला नाही पण आज काही प्रमाणात प्रगत समाजाच्या संपर्कात येवून त सुधारणावादी बनत आहेत व त्यांच्यात काही प्रमाणात सुधारणा होत आहेत. तसेच आदिवासी भागात अनेक खिश्चन धर्मप्रसारकाने धर्मप्रसाराच्या माध्यमातून त्यांना आमिष दाखवून त्यांच्याकडून धर्मांतरण करून घेतले व त्यांच्या शिक्षण विषयक समस्या सोडविण्याचे कार्य त्यांनी केले.

आदिवासी लोकांचा परंपरागत व्यवसाय हा शेती व मजूरी आहे. तसेच ते जंगलात शिकार करणे जंगलातील वस्तू गोळा करणे इत्यादी त्यांचे व्यवसाय आहेत. आइिदम जमातीच्या कार्याचे विशिष्टीकरण नसते पण लिंगभेदावर आधारलेले श्रमविभाजन मात्र त्यांच्या आर्थिक जमातीच्या कार्याचे विशिष्टीकरण नसते पण लिंगभेदावर आधारलेले श्रमविभाजन मात्र त्यांच्या आर्थिक व्यवस्थेचे प्रमुख अंग आहे. हे नाकारता येत नाही. आपल्या मूलभूत गरजांच्या पूर्तीसाठी निसर्गातील साधन सामग्रीचा वापर ते अनियंत्रितपणे करीत असताना ते विशिष्ट प्रकारचे तंत्र वापरतात किंवा त्यामागे काही योजना आतात असे नाही. त्यामुळे श्रम व वेळ तर वाया जातोच पण निसर्ग साधनांचाही विध्वंस होत असतो हे खरे पण त्यांच्या संपूर्ण अर्थव्यवस्थेमध्ये व्यक्ती हा केंद्रबिंदू नसतो. अर्थव्यवस्थेमध्ये व्यक्ती हा केंद्रबिंदू नसतो. अर्थव्यवस्थेमध्ये सर्वांचा सहभाग आवश्यक असतो.

आदिवासी समाजाचा अभ्यास करताना उत्तरदात्यांच्या वैयक्तिक व कौटुंबीक घटकांचा विचार करावा लागतो. कोणत्याही सामाजातील उत्तरदात्यांचा वैयक्तिक व कौटुंबीक विचार करणे आवश्यक आते. तेंव्हा दोन्ही घटक उत्तरदात्यांचा दर्जा व भूमिका ठरविण्यात अत्यंत महत्वपूर्ण असतात. वैयक्तिक घटकांचा अभ्यास करतांलर प्रामुख्याने व्यक्तीचा स्वभाव गुण अवगुण त्यांची

पात्रता इ. चा भावनात्मक आणि वस्तूनिष्ठ अभ्यास करण्यासाठी तसेच त्यांचा एकूण व्यक्तीमत्वाचे अवलोकन करण्यासाठी वैयक्तिक अध्ययन करणे आवश्यक वाटते.

मनुष्याने जन्म घेतल्यावर त्यांचा ज्या संस्थेशी संबंध येतो ती संस्था म्हणजे कुटुंब होय मानवाचे सामाजिक जीवन विविध प्रकारचे अंग आणि संस्था याव्दारे प्रगट होत असतात व्यक्तीचे सामाजिकरण कुटुंबातच होते. जन्म घेतल्यापासून व्यक्तीच्या अंतापर्यंत व्यक्ती कुटुबाशी एकरूप झालेले असते ते आपले कार्य संस्कार जीवनपध्दती आणि भुमिका कुटुंबातच शिकत असते. आदिमांच्या जीवनातही कुटुंबाचे स्थान महत्वपूर्ण आहे. त्यांच्याही समाजात कुटुंब सेस्थेला ही कार्य पार पाडावी लागते.

मानव हा सामाजिक प्राणी आहे. मानव जिवन जगत असतांना अनेक गरजा निर्माण होतात. हया गरजांची पूर्ती एकटयाने करणे शक्य नाही. त्यामुळे त्याला इतरांचे सहकार्य घ्यावे लागते. मनुष्य हा समाजाचा घटक असतो आपले कार्य करीत असताना त्याला समाजातील विविध लोकांशी वरिष्ठांशी समाजात निर्माण झालेल्या सांस्कृतिक–धार्मिक इ. विविध समस्यांशी संबंधीत संबंध येता असतो. मानवाच्या दैनंदिन जीवनात मुलभूत गरजांची पुर्ती करण्यासाठी अनेकांचे सहकार्य घ्यावे लागते. समाज हा अनेक व्यक्ती मिळून बनलेला आहे. व्यक्तीच्या परस्पर संबंधातून समाजाची निर्मीती होते. पर्यायाने व्यक्तीचे परस्पर आचार विचारांच्या देवाण–घेवाणीतून रूढी,प्रथा,परंपरा यांचे हस्तांतरण होत असते. व्यक्ती हा समाजाचा केंद्रबिंदू असते. त्याच्या कल्याणासाठी समाजात अनेक सुख–सोयींच्या साधनांची उपलब्धता असते. या सर्व गोष्टींवर व्यक्ती समुदायाची सामाजिक स्थिती अवलंबून असते.

आदिवासी लोकांची जनसंख्या २.५ कोटींच्या घरात जाते. या आदिमांचे बाहय जगाशी वरवरचे संपर्क येतात. विशेषत: प्रगत हिंदू समाजाच्या सानिध्यात हे आदिम लोक येत असल्याने त्यांच्या जीवनात लक्षणीय बदल घडून आलेले आहेत. त्यांची जुनी संस्कृती व जीवनपध्दती, धर्मविषयक कल्पना व सामाजिक संघटना इत्यादी बाबी कालाच्या उदरात गडप होवून त्या जागी नविन जीवनपध्दतीचा उदय झालेला आहे. नवीन बदलाने अर्थातच त्यांचे जीवन ढवळून निघत आहे. त्यांच्या जीवनात नविन सामाजिक व संस्कृतिक समस्या उभ्या राहीलेल्या आहेत.

शिक्षण हे सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. व्यक्तीचा शारीरिक मानसिक,नैतिक विकास करून त्याला समाजातील उन्नती करण्यास सबल बनविणे हेच शिक्षणाचे ध्येय आहे.

शिक्षण म्हणजे वर्तनात घडून येणारा बदल होय. प्रत्येक प्राणी येणाऱ्या अनुभवावरून आपल्या वर्तनामध्ये बदल करीत जातो. त्याला शिक्षण असे म्हणतात. ही प्रक्रिया जन्माला आल्यापासून सुरू होते व ती अंतापर्यंत राहते. औपचारीक शिक्षणाची सुरूवात शाळेतून होते तर अनौपचारीक शिक्षणाची सूरूवात ही कुटुंबातून होत असते.

आदिवासी लोकांना शिक्षण विषयक जाणीव जागृती निर्माण झाली नाही. कारण त्यांना अजूनही शिक्षणाचे महत्व कळाले नाही. त्याचा व्यवसाय हा पारंपारिक असल्याने ते आपल्या मुलांना शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देत नाहीत. कारण आर्थिक अडचणी व काही प्रमाणात अज्ञानपणामुळे हया गोष्टी घडतात. आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्यात येतात. त्यांना वस्तीगृहाची सुविधाही उपलब्ध करून दिली आहे. तसेच स्वच्छतेचे शिक्षण देण्यासाठी व शिक्षणाचा कल निर्माण होण्यासाठी बालवाडया निर्माण करण्यात आल्या आहेत. आदिवासी जमातींना आश्रमशाळाची निर्मिती करण्यात आली आहे. राज्यातील आश्रमशाळेंची एकुण संख्या ३२० आहे. दैववादामुळे या लोकांची शैक्षणिक प्रगती झालेली नव्हती. त्यामुळे या नागरिकांमधील शैक्षणिक परिस्थिती काय आहे हे पाहण्यासाठी संशोधनासाठी या घटकाला स्थन दिले गेले पाहीजे.

माणिकगड पहाडावरील जमाती पूर्वी जंगलात वास्तव्य करीत होत्या आणि एरवी सारखा प्रगत समाज त्यांच्या संपर्कातही नव्हता परंतु ४० वर्षांपुर्वी गैर आदिवासींचे स्थलांतर माणिकगड पहाडावर झाले. त्यांचा येथील आदिवासी लोकांशी प्रत्यक्ष संबंध आला. त्यांचे व्यवहार ऐकमेकांशी होउ लागले. त्यांच्या बोली भाषेचे एकुणच संस्कृतीचे आदान–प्रदान होउ लागले. येथील मोठया प्रमाणात असणा–या आदिवासी जाती म्हणजे गौंड, कोलाम आणि परधान या आहेत. यांच्या सांस्कृतीक बदलाला कारणीभूत ठरणारी महत्वपुर्ण बाब म्हणजे प्रगत जाती जमातींचे माणिकगड पहाडावर वास्तव्यास येणे होय. म्हणुन असे ऐकमेकांशी दिर्घकाळ चालणारे व्यवहार यामुळे येथील आदिवासी जीवन शैलीत अमुलाग्र बदल झाला. सध्यास्थितीत काही गोष्टी आपल्या दृष्टीपथास पडताना दिसतात ते म्हणजे येथील आदिवासी संस्कृतीचा ऱ्हास होय. कारण प्रगत समाज जो पर्यंत येथील आदिवासी समाजाशी संबंधीत नव्हता तो पर्यंत येथील आदिवासी समाज आपले सांस्कृतीक वैशिष्टय जोपासून होता. त्यांची बोली भाषा, वेषभुशा इत्यादी ते आदिवासी परंपरेने दिलेल्या घटकांची जोपासना करीत होते. परंतु जर आज आपण जिवती तालुक्यातील आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतीक वैशिष्टयांचा अभ्यास केला तर ते आपले पारंपारिक वैशिष्टय जोपासणे सोडुन दिले आहे. याचे कारण असे की, इतरत्र असणारा प्रगत समाजाचे येथील आदिवासी जीवन शैलीशी घनीष्ठ संबंध आला. त्यांचे व्यवहार एकमेकांशी रूळले. म्हणुन आदिवासी समाजाने इथे स्थापीत

झालेल्या प्रगत समाजाच्या जीवन शैलीचे अनुकरण मोठया प्रमाणात केलेले दिसुन येते. म्हणून येथील आदिवासी संस्कृती ही प्रगत समाजाच्या काही मुल्यांचे अनुकरण केल्यामुळे ही संस्कृती मोठया प्रमाणात परिवर्तनीय दिसुन येते.

संदर्भ ग्रंथ –

१. जुलमे टी.टी. – माणिकगड पहाडाचा इतिहास, स्पर्धा प्रकाशन, चंद्रपुर,२००६,
२. राजुरकर अ.ज. – चंद्रपुरचा इतिहास
3- कंगाली मातीरावण – गोंडवाना का सांस्कृतीक इतिहास,नागपुर,तिरूमाय चंद्रलेखा कंगाली सोसायटी.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

An intuitional Repository (IR) is a digital archive

Sable Mahendra Shantaram
(M.S.W.,M.Lib.,SET, NET)
Librarian,
Vidarbh College of Arts,Commerce & Science,Jiwati,
Tq.Jiwati Dist. Chandrapur

Information is produced through variety of ways i.e.News papers, books, periodical, report, patent, theses or dissertations etc. Librarians, seeking greater participation in the educational process saw a unique opportunity to custodial duties of collection, organizing and providing access to the multiple forms and sources of information help to students learn, know and do.

Higher education institutions all over the world are experiencing the necessity of managing their education, research and resources in a more effective way. Institutional Repositories (IR) are the best way through which the institutional outputs will benefits. Due to various benefits various institution are developing their own repositories.

An intuitional Repository (IR) is a digital archive where a university community's intellectual work is made accessible and preserved for posterity. The concept of IR suggests the tantalizing possibility of greater library influence over the scholarly communication on campus, from research through publication collection, and preservation.

What is an institutional repository ?

According to Clifford Lynch "A university based institutional repository is a set of services that a university offers to the members of its community for the management and dissemination of digital materials created by the institution and its community members. It is most essentially an organizational commitment to this stewardship of these digital materials, including long-term preservation where appropriate, as well as organization and access or distribution".

Information sources provides through IR:

Audio/Video	Documents (After Digitization)
Lectures, Tranning programs, Conference, Seminars,Workshops, Various programs and events.etc.	Project reports, Theses, Proceeding, Mannuals, News letters, monographs, treaties, Trade Literature, Articals and New published in local news papers, Bibliography,etc.

Thus an institutional repository can online focus for collecting and preserving (digital form) the intellectual output of an institution. Research scholars, students and Faculty members increasingly recognize the need to store their intellectual output in the form of personal collection and to make available within and outside the institution. Intuitions can develop the repositories of intellectual output for long term archival purposes.

Why should institute have an IR:

- To create global visibility for an institution's scholarly research.
- To provide access to institutional research output by self archiving it.
- To increase the accessibility and impact of research among the students in the colleges.
- To store and preserve others institutional digital assets, including unpublished or grey literature.
- To Archive collection for future generation.
- To saving the cost and manpower required for publishing.
- To saving in space which is required for physical document.
- To Support resource sharing among libraries.

Benefits of IR:

1.Open access facilities.
2. Information is stored in digital form and support multimedia components
3. Facility for multi-user search and retrieval interface.
4. Provides user-friendly interface
5. A supporting users with information objects.
6. Provides links to different digital objects
7. Reduce the cost involved in various library activities

Role of Librarian for create IR:

- Preparing an agenda for the meet in framing the policy of e-resources development.
- Understand the economic, legal and social issues surrounding the use of information and access.
- Evaluate information and its sources critically and selected information in to One's knowledge Base.
- Conversion of hard copy of the document into digital Format.
- Editing, formatting and storing of contents.

- Publishing contents digitally for end user for quick access.

- Creation of dedicated website / home page with interlinking provision.

- Provision of supporting staff for management of e-resources and technical maintenance.

Requirement :

- Financial and management support : Financial allocation is the main concern to budget is essential to allow the plan.

- Staff: Staff should be trained properly to handle technical works, maintenance and provision of services. They should know about electronic publishing and electronic information technology to Infrastructure support : The infrastructure constitutes provision of necessary hardware, software and communication channels.

Equipment for Institutional Repository :-

Software for Institutional Repository : There is now adequate easily available software to create and maintain an institutional repository .Dspace,GNU,E-prints, HAL,OPUS, Bepress, ETD and Greenstone are some important software's used to build an institutional repository. Scanning and use of OCR programmers is the easiest option to obtain the exact replica of the original source document. Most scanning software generate default TIFF format which can be converted into PDF format using a number of software. The optical character recognition(OCR) is another method of converting print to digital. The two well-known available OCR techniques are Xerox Text Bridge and Caere's omnipage incorporation technology.

Hardware for Institutional Repository : Server computer, Desktop computer, Capture devices, Scanner, Modem, Printer, Web server. Any types of network and Internet connectivity.

Conclusion :-

The role of librarian has changed in the digital library era. It is, therefore pertinent on the part of the librarian to acquire new ways for developing and managing the library services. An institutional repository is a storehouse and digital archive.

References :-

1. Arora, J (2001) Web based digital resources and services : Trends and innovation.Caliber 2001
2. Lashmi, R and Suma P (1998) A step towards developing a digital library.Library Sci. with Slant tp docu.and info.studies.Vol 35p.25-36
3. Marchionin, Gary and Maurer, Harmann (1995).The role of Digital Library in teaching and learning.ACM., p.38
4. Patil, S. S. (2012) ICT in education : recent trends, Jaipur : Prateeksha Publication p.45
5. Stee, colin (1995).The digital library : Do's, Don'ts and developments, The Electronic Library,p.435
6. www.wikipedia.com
7. www.digital-scholarship.org

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

Towards A Casteless Society

Prof. Shrikant D. Panghate
Vidharbh College of Arts Commerce & Science, Jiwati Dist. Chandrapur
Email :- shreepanghate@gmail.com
Mobile No:- 9011177603

Today in the age of globalization many nations of the world are going to develop, then why we Indian left behind. There is strong reason behind that, India is the only country in which there are people belonging to diverse castes. In no other society in the world do we find the general public grouped under some three thousand caste, all based on birth, every caste has its own features and traditions. Therefore here is in India Society is lack of unity. The people of India think, they are different from each other by caste, religions, community, then how can it possible to unite people. Today we are seeing some examples in this society. That no one want to help each other deu to name of caste. That's why this society still are dividing different thoughts. therefore dreams of casteless society is very far from the reality.

Varnashram is the pioneer of the caste system. Two thousand years ago, it had divided the entire society into Brahmans, Kshatriyas, Vaishyas, and shdras based on their pattern of occupation. latter the four become a few hundred but not based on occupation. The later development of casteism empowered a few groups and enslaved the majorities. Dr. Ambedkar had spent his entire life to remove castiest thoughts from Indian People's mind in India his dreams to creat moral values in Indian society, where every person would live equally and peacefully. He wanted Indian society to based on equality, liberty, social justice on this moral values.

The three Round Tables Conferences of 1930-32 were a series of conferences organized by the british Government to discuss constitutionals reforms in India. In Round Table Conference in England, Dr. Amedkar strongly demanded social justice, social freedom and social equality for depressed classes of India Dr. Ambedkar wished that every person of India can take breath freely and peacefully.

Society based on equality is like dimond dreams, which will be given a golden future to our nation and in 1956 India will be Megha powerful Country in the world. Because equality is main thing to unite people. Unity of people of any country can give more contribution to develop their country. If we want castles society in India, we must wash casteist mind of some upper

caste people. Unless it is very hard to see dream of castles society because we still see some people and politicians spreads casteism for the votebank. Then how can it possible to travel from casteist society to castles society.

'All lives have equal values", we are here to nurture responsible citizens to creat awareness and educate our fellow countrimen. The way to look forword and time is now. There is very nesecity to spread awareness in S.T., S.C and OBC Classes. All Indian have to know that every person of depressed classes have equal values this is one important step towords casteless society

Eighty seven percent of the schools in India are in the country's village while we know that lack of education at the rudimentary level is a large reason behind the rising illiteracy rate in our country. So we hope that the government and every person of India must try to change these distrurbing statistics. This is very important to spread education in this way education is the most important factor to wash castiest mind of casteist people.

Caste is a socio-economic system that arrogates to itself the rags of religion, simply because it is aware of its utter nakedness. caste system as Dr. Ambedkar identified and many people agree, has two main roots : the ban on inter- dining and inter- marring. Therefor we have been facing a deep rooted social problem. The factor of caste is still not going away from our society.

If we study history from ancient period, we find that where there no caste system in India every person of any caste could move from one class to another class or got any accusation on his ability. In Indus valley civilization, there were no caste system people of that civilization were living freely and peacefully. there were class system but not caste system. After Indus civilization caste system had found in vaidik period. People were divided in four class, it was called Varnashramdharma chaturvarnasharama system is main part of vaidik dharma. no one has right to criticize this dharma. If some one did it, they had to face lot of troubles. After that casteism is coming with Indian people to till date.

It is time for us to restrospect and take pragmatic steps towards building a casteless society. For politicians, it is recipe for creating vote bank. Entry of caste into politics let to unchecked growth of casteism. Dr. Ambedkar said, " The problem of the depressed classes will never be solved unless they get political power in their own hands," therefor today in India, it is need that depressed the classes are given political power in their hands to traval towards castless

society. Some people undoubtly want to make improvements in the tried and tested old system by removing deformaties developed into with time Guru nanakji despised untouchability and so gurudvaraz had four entrances to allow all castes in and a common langer in wich everyone ate together.

A change is good the growth of a society. But change must be based on constant interpretation of past experiences and opinions, to do this we must have education as without education we can't amalgamate society. Progressive change in human behavior and progressive education will bring about the desire change in Indian society. Equality and equity are the real drivers of social justice. A society without social justice can never be progressive. We thank the constitution of India wich has given to us equity and equality. We, the people of india aspiring to become super power. but we forget that lack of unity of the people not to attains this goal. these kinds of social Saperation don't offer any benefit to society.

One of the earliest critics of the caste system was Gautam Budhha. A shephered expressed disinclination to offer him milk from the lota saying : I am a sudra and my touch difiles . Gautam Budhha replied,

"there is no caste in blood
Which runneth of one hue, nor caste in tears,
Which trickle salt with all, neither comes man
To birth with tilka – mark stamped on his brow,
Nor sacred threas on neck who doth right deed
Is twice – born, and who doth ill deeds vile"

Gautam Budhha, Basveshwara, Kabir, Nanak and Tukaram they all had rised their powerfull voices against caste.

In our country, it is time to find solution within the system, which would show us a way to go towards casteless society. Entercaste marriages are the most important stepping stone towards building a casteless society. Intercaste marriages couple can be example to society . the government of india should provide all facilities to these couple.

When we think beyond caste and religion . Indian will be traveling towards casteless society. If we want to see that india has to become powerfull nation in the world, it has to free the society from casteism . every human has equal right, so give them freedom. When everyone will

treat equal and live with equality and social justice. Then a day will defiantly come , when Budhha will smile upon india. And Dr. Ambedkar dreams will be fulfilled.

References :-

1) The Hindu News Paper
2) India Express News Paper
3) www.ambedkar.org
4) www.thehindu.com
5) www.iiwciindia.org
6) Wikipedia
7) www.amazone.com

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

Watershed Development: The Need of Era

Prof. S. M. Kolhapure
Department of Economics,
Willingdon College, Sangli.

Dr. S.S. Ambhore
In/ Pri. & HOD,
Department of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru
Mahavidyalaya, Aurangabad

Introduction:

Land and Water are natural resources that are essential for the existence of life. Land provides food, fuel, fodder, shelter and other economic life supporting system. There has been a continuous depletion of land resources and the quality of land is deteriorating due to various factors like soil erosion caused mainly due to shifting cultivation, large scale deforestation, reckless mining activities, overgrazing, general mismanagement etc. Such soil erosion leads to degradation of soils- physical property and loss of plant nutrients. Nature takes 600 - 1000 years to build 2.5 cm of top soil but get displaced in a year due to misuse, as a result it become the harmful single factor in the deterioration of productive land. It has been reported that 6000 million tones of productive soil is lost every year from about 80 million hectare of cultivated land alone in India.

Thus, a part from depletion of fertile soil erosion results in the loss of run-off water, plant nutrients and micro flora, siltation of reservoirs and riverbeds thereby adversely affecting irrigation and power potential; causing floods in plain and valley which damage crops, animals, habitation, communication etc. But most of all it adversely affect agricultural production, forest production and availability of water both for irrigation and drinking besides bringing about a disturbance in the soil and water balance.

Also water is one of the most precious natural resources, without which it is impossible to sustain life. India has 4% of water resources of the world, while it has to support 16% of world population and 15% of livestock. The annual precipitation including snowfall in India is of the order of 4000 bcm and the natural runoff in the rivers is computed to be about 1869 bcm. The utilizable surface water and replenishable ground water resources are of the order of 690 bcm and 433 bcm respectively. Thus, the total water resources available for various uses, on an annual basis, are of the order of 1123 bcm.

Due to various constraints of topography and uneven distribution of resources over space and time, it has been estimated that presently only about 1123 BCM of the estimated average runoff of 1869 BCM is utilisable. With increasing population, the per capita water availability has reduced to about one third since independence. Another important challenge is related to over-exploitation of ground water in some areas. At present, about 15% of the assessment blocks are over-exploited and about 14% of the assessment blocks fall in the category of critical and semi-critical blocks. There is also gap between the irrigation potential created and utilized and at present, 15% of the created irrigation potential remains unutilized. Further, irrigation infrastructure is not operating at desirable efficiency. Efficiency of surface water projects is about 35-40% and of ground water facilities is about 65%, which can, however, be increased to 60% and 75% respectively. There is also problem of water quality relating to geogenic, arsenic, fluoride, nitrate and iron contamination in ground water. Further, many areas of the country frequently suffer from floods, which cause substantial damages.

Rainfed agriculture in India's semi-arid tropics (SAT) is characterized by low productivity, degraded natural resources, and widespread poverty. Most of the hundreds of millions of people living in the Indian SAT depend on agriculture and natural resource management for their livelihoods, so development planners are eager to implement productive, environmentally sustainable land and water management systems. Watershed development projects are designed to harmonize the use of water, soil, forest and pasture resources in a way that conserves these resources while raising agricultural productivity, both through in situ moisture conservation and increased irrigation through tank- and aquifer-based water harvesting. Watershed projects have become widespread in rainfed areas in recent years.

Ministry of Water Resources, Government of India is responsible for development, conservation and management of water as a national resource; overall national perspective of water planning and coordination in relation to diverse uses of water; general policy, technical assistance, research and development, training and matters relating to irrigation and multi-purpose projects, ground water management; conjunctive use of surface and ground water, command area development, flood management including drainage, flood-proofing, water logging, sea erosion and dam safety.

Need of Watershed Development and Management

In India, agriculture is the predominant occupation and about 64% of the working population depends upon it for their livelihood. Irrigation facilities created so far are less than the potential and the total net sown area is only 36%. As such, a large portion of agricultural land depends upon the monsoon. They contribute about 42% of country's total food grain output. The majority of small and marginal farmer and landless depend on agriculture, especially in the dry region. Further because of soil erosion, deforestation, over cutting of vegetation, overgrazing, unscientific methods of cultivation, a large area of land has been rendered barren. About 25% of agricultural land is degraded thus the porosity of Indian Agriculture lies in the development of dry and degraded land.

Out of the total geographical area of the country of 329 million hectare (Mha), about 146 Mha is degraded and 85 Mha is rainfed arable land. This includes degraded land not only under private ownership, but also the one with the departments of panchayat, revenue and forest. All these lands are prioritized for development under various watershed development projects under these guidelines. During the 11th Five Year Plan, major thrust has been laid on developing the untreated areas.

As 70% of our cultivated land fall under the rain-fed areas, Watershed Management is one of the critical factors for improving agricultural production. The natural resource base on which existence of living beings depend-soil, water and vegetation is under degradation. Most of the arid and semi-arid regions have concentrations of eroded and degraded natural resources. Loss of vegetal cover, followed by soil degradation through erosion, has resulted in lands lacking in water as well as solid nutrients. In India out of a total geographical area of 329 million hectares, 57% of the area is suffering from soil degradation as a result of over-population, harsh climate condition, over exploitation, improper use of soil resources, deforestation etc. Restoring ecological balance and increasing productivity in such region necessitate undertaking all developmental activities on a watershed basis.

Concept of Watershed:

"A watershed is the area of land from which all rainfall (runoff) drains into a body of water. A watershed is like a funnel—collecting all the water within the drainage area and channeling it into a waterway."

A watershed is a geo-hydrological unit, which drains into common point. The watershed approach is a project based, ridge to valley approach for in situ soil and water conservation,

afforestation etc. Unit of development will be a watershed area of about 500 ha. each in watershed development projects. However, the actual area of a project may vary keeping in view the geographical location, the size of village etc.

Historical Perspective Watershed Development in India:

Agriculture has been the backbone of the Indian economy since time immemorial as bulk of the population in rural areas depended on agriculture for its livelihood. Agriculture of India is totally depended on nature – monsoon. Therefore after independence, the government of India took some actions to improve irrigation facilities with the objective of attaining self-sufficiency in food grains to meet the needs of a growing population. Construction of large storages like Bhakra, Hirakud, Nagarjunasagar – called by Pandit Nehru as 'Temples of Modern India', were taken up and completed. But the scope of these projects has limited geographical scope. Therefore government took action to development of catchment area of dams, rivers etc. To give suggestion for improvement of irrigation and development of catchment area government setup the Second Irrigation Commission, set up in 1969, while not advocating any major change in the policy of irrigation development, cautioned in its report that areas like conjunctive use of surface and ground water, command area development, watershed development, increase in water rates to meet Operation and Maintenance (O & M) costs as well as a part of the interest on investment also needed attention.

The Government took a number of policy decisions in pursuance of the above recommendations, relating to command area development, protection of environment and forests, conjunctive use, flood plain zoning, regulation on use of ground water, preservation of water quality and the like. These measures have met with varying degrees of success and have had a bearing on the irrigation development achieved so far and also in shaping the future strategy in this sector.

Watershed Development Programmes which has been increasingly emphasized for dryland plain region in India, is a manifestation of the shifting priorities in agricultural sector which till recently had concentrated mainly on crops and regions with assured irrigation. Importance of watershed development has been given in order to combat the limited natural sources of water and to protect the land from degradation, conserve rainwater and improve the general economic condition of dry land farmers.

Watershed Development Projects have been taken up under different programmes launched by the Government of India. The Drought Prone Area Programme (DPAP) and the Desert Development Programme (DDP) adopted the watershed approach in 1987. The Integrated Wasteland Development Projects scheme (IWDP) taken up by the National Wasteland Development Board in 1989 also aimed at developing wastelands on a watershed basis. This programme has now been brought under the administrative jurisdiction of the Department of Wastelands Development in the Ministry of Rural Development. The fourth major programme based on the watershed concept is the National Watershed Development Programme in Rain fed Areas (NWDPRA) under the Ministry of Agriculture.

So far, these programmes have laid down their own separate guidelines, norms, funding patterns and technical components based on their respective and specific aims. While the Desert Development Programme focused on reforestation to arrest the growth of hot and cold deserts, the Drought Prone Areas Programme concentrated on non-arable lands and drainage lines for in-situ soil and moisture conservation, agro-forestry, pasture development, horticulture and alternate land uses. The Integrated Wasteland Development Projects, on the other hand, made silvipasture, soil and moisture conservation on wastelands under government or community or private control as their predominant activity. The NWDPRA combines the features of all these three programmes with the additional dimension of improving arable lands through better crop management technologies.

While the focus of these programmes may have differed, the common theme amongst these programmes has been their basic objective of land and water resource management for sustainable production. The Technical Committee constituted by the Ministry of Rural Development under the Chairmanship of Prof. Hanumantha Rao, studied the implementation and impact of the DPAP, DDP and also the IWDP programmes all over the country and recommended that a common set of operational guidelines, objectives, strategies and expenditure norms for watershed development projects should be evolved integrating the features of the three programmes under the Ministry of Rural Development. Therefore integration of related schemes of IWDP, DPAP and DDP for strong synergy and coordination among the programmes and for integrated planning sustainable outcomes and clear conceptualization of rural livelihoods of the communities has become the important component of the programme, now known as the 'Integrated Watershed Management Programme (IWMP)'.

Both the Centre and State Governments have been making continuous and constant efforts to improve the living standards of rainfed farmers through planned programmes. These programmes were implemented by both Government Organization (GOs) and Non-Government Organizations (NGOs). The focus is on giving technical support in watershed projects, mapping of project areas design and implementation guidelines for soil and water conservation structure like bunding, check dams, gully plugs, desiltation of tanks etc. The detailed planning and design for all soil and water conservation measures is done with the consultation of each subject matter specialist such as engineer, forester, agronomist, social scientist, etc, in the watershed development team. The Watershed approach has conventionally aimed at treating degraded lands with the help of low cost and locally accessed technologies such as in-situ soil and moisture conservation measures, afforestation etc. and through a participatory approach that seeks to secure close involvement of the user-communities.

Outcomes of Watershed Development:

Following observations emerging from the existing literature could be sum up the overall experience with respect to watershed projects in the country:

1. The impact on productivity is favourable.
2. Increase in irrigation facility.
3. Although irrigation is an important intervention, its availability across households and natural resources within a watershed is fairly uneven.
4. Soil quality has been improved in situ moisture retention.
5. Erosion of land has been reduced.
6. Rise in water level and number of wells.
7. Green cover, biomass, fodder and fuel availability has increased.
8. Increase in drinking water.
9. Land use pattern has changed.
10. Cropping intensity, yielding has increased.
11. Irrigated area increased.
12. Income is increased, migration of people has reduced.

The above observations highlight the fact that apart from irrigation-induced improvement in productivity and net-returns in watershed development villages and where there have active participation of local people.

Suggestions for Better Implementation:

Inspite of above benefits there has some reasons for no success of watershed development in each watershed, because of no active participation of local people and no proper management of project. To overcome limitations and to better management of watershed project some remedies are given below:

1. The plan must envisage-Organizing the community.
2. Integration of man, land and water resources.
3. Use of most modern technology in an appropriate manner.
4. Respect for the wisdom of farmers.
5. Exposure to new technologies in a planned manner.
6. Creating faith with the people in soil-water conservation and forestation.
7. Peoples' participation must be ensured right from the beginning.
8. The needs and the problems of the people must be identified at the outset.
9. Watershed Management Projects should have short gestation period. The benefits should available in shortest possible period.
10. The emphasis should be on sustainability and equity, i.e., all the common property resources must be available to all sections of the society.

Even if environmental regeneration takes place, the requisite mechanism for ensuring that the additional resource, e.g. water for irrigation is distributed evenly and used efficiently, is seldom present. Since the conventional impact assessment focusing mainly on benefit-cost ratio at a village or micro watershed level, it does not reflect adequately on these issues. This is despite the fact that recent approaches for participatory watershed development, now adopted by – the Ministry of Rural Development (MoRD) as well as Ministry of Agriculture (MoA) make these issues particularly relevant for impact assessment.

References:

1. Common Guidelines for Watershed Development Projects, Government of India 2008.
2. Common Guidelines for Watershed Development Projects-2008, Revised Edition 2011, Government of India.
3. Guidelines for Hariyali, Department of Land Resources Ministry of Rural Development, Government of India, 2003.

4. Integrated Hydrological Data Book, Ministry of Water Resources, Government of India, 2009.
5. John Kerr, and et.al, (2002) "Watershed Development Projects In India : An Evaluation", International Food Policy Research Institute, Washington.
6. Water Related Statistics, Ministry of Water Resources, Govt. of India, December, 2010.
7. Final Report of Minor Irrigation and Watershed Management for the Twelfth Five Year Plan (2012-2017), Planning Commission, Govt. of India. New Delhi.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

"औरंगाबाद जिल्हयातील पर्जन्यमानाचा भूमिउपयोजनावरील परिणाम,एक अभ्यास''.

जाधव जालु कन्हैयालाल
डॉ.बा.आं.म.विद्यापीठ औरंगाबाद.
jalindar143@ radiffmail.com

मेंजर डॉ.अनिगुंटे व्ही.एस.
शि.म.ज्ञा.मोहेकर महा.कळंब.

प्रस्तावना :

आजच्या काळात पाण्याला असलेली मागणी सातत्याने वाढत आहे. पाणी पूनरूदभावी साधनसंपत्ती जी निसर्गाने सजीवसृष्टी रक्षणासाठी मोफत दिलेली आहे.सामाजिक कल्याणार्गत उद्योग, शेती, व नागरी करणाच्या सेवेला पूरेसे पाणी अत्यंत महत्वाची नैसर्गिक साधन संपत्ती मानली जाते.

औरंगाबाद जिल्हा मराठवाडयातील आठ प्रमुख प्रशासकीय व प्रमुख औध्योगिक दृष्टया विकसीत आहे. तसेच वेरूळ, अजिंठाच्या लेण्यामुळे जगाच्या नकाशात देखील या जिल्हयाचे नाव आहे. जिल्हयात ९ तालूके असून या जिल्हयाची सिमा महाराष्ट्रातील जालना ,अहमदनगर,नाशिक,जळगाव,बुलढाणा,या जिल्हयाना लागुन आहे.मुख्य व्यवसाय शेती व त्यावर आधारित उद्योगधंदे या ठिकाणी चालतात.

जिल्हयाची भौगोलिक माहीती:

औरंगाबाद जिल्हयाचे भौगोलिक क्षेत्रफळ १०१०० चौ.की.मी.आहे विस्तार १९°ते २०° उत्तर अक्षांस आणि ७४° ते ७६° रेखांश मध्ये पसरलेला आहे.तसेच पूर्व पश्चिम लांबी २०१ कि.मी. व उत्तर दक्षिण लांबी १६१ कि.मी आहे.समुद्रसपाटी पासून उंची ५२० ते ५७५ मिटर असून उत्तरे कडील काही भागाची उंची सर्वसाधारण ६००ते६७० मिटर आहे. तापमान २७°से.उष्ण व कोरडे असते.हवामानाच्या दृष्टीने तीन विभाग पडतात. जून ते सप्टेंबर मध्ये हवा साधारण उष्ण असली तरी पावसाळयात हावेत गारवा असतो.आक्टोबर ते फेब्रुवारी मध्ये हवा कोरडी व थंड असते.मात्र या कालावधीत दिवसा तापमान वाढते व रात्री थंडीची लाट येते .मार्च ते मे महीन्यात हवामान उष्ण व कोरडे असते. एकंदरीत विचार करता जिल्हयातील हवामान पिकांसाठी व मानवी आरोग्यासाठी अल्हाददायक आहे. तसेच या जिल्हयात पर्जन्यमान जुन ते सप्टेंबर महिण्यात नैऋत्य मोसमी वाऱ्यापासून पाऊस पडतो. उर्वरीत महिने मात्र कोरडे असतात.परंतू उन्हाळयात अवकाळी पाऊस देखील पडतो. आज जिल्हयातील पाण्याचा प्रश्न मोठया प्रमाणात उदभवताना दिसत आहे.शेतीसाठी ,पीण्यासाठी ,गुरांसाठी औद्यागिक क्षेत्रासाठी दिवसेंदिवस पाण्याच्या मागणीचे प्रमाण वाढत आहे.कारण वाढती लोकसंख्या व पडणारे वार्षीक पर्जन्यमान यामध्ये दिवसेंदिवस तफावत दिसून येते.कारण काही भागात पाऊस कमी पडतो तर काही भागात जास्त. त्यामुळे औरंगाबाद जिल्हयातील पर्जन्यमानाचा,भूमीउपयोजनावरील परिणामाचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते.

उद्धिष्टये : १) जिल्हयातील पर्जन्यमानाचा अभ्यास करणे.

२) पर्जन्यमान व भूमिउपयोजनाच्या अभ्यासाचा हेतू स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तूत शोध निबंधामध्ये दुय्यम स्त्रोताचा संदर्भग्रंथ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी सरासरी पर्जन्यमानाच टक्केवारी,सांख्यिकीय साधनाचा वापर,

महाराष्ट्र विकास अहवाल,इंटरनेट इ.चा वापर, केला आहे.

विषय विवेचन :

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये पर्जन्यमानाचा म्हणजेच पडलेल्या पावसाचा उपयोग वेगवेगळया घटकांसाठी होतो.तसेच त्या भागामध्ये पर्जन्यमानाचे प्रमाण किती आहे त्याचा उपयोग आपल्याला मानवाच्या विकासासाठी,शेती, उद्योगधंदयासाठी कसा करून घेता येईल.अशा वेगवेगळया घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी आपल्याला औरंगाबाद जिल्हयातील पर्जन्यमानाचा व भूमिउपयोगाचा अभ्यास करणे. गरजेचे आहे.

१) शेतीच्या विकासासाठी :

पर्जन्यमानाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला पिक उत्पादनासाठी किंवा शेतीच्या विकासासाठी आवश्यक लागणारे पर्जन्यमान व सध्या पडणारा पाऊस यांचा अभ्यास करून आपल्याला शेती उत्पादन घ्यावे लागेल तसेच पिके लागवडीच्या पद्धतीत बदल करून अन्नधान्ययात होणारी घट थांबवण्यासाठी अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

२) पाणीप्रश्न सोडवण्यासाठी :

एकंदरीत विचार करता जिल्हयाची लोकसंख्या मोठया प्रमाणात वाढलेली आहे.आणि या वाढत्या लोकसंख्येला पिण्याच्या पाण्याची समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहे.तसेच जिल्हयातील वाढते औद्योगिकरण त्यासाठी लागणारे पाणी त्यामुळे याविषयीचे विवेचन करणे गरजेचे आहे.

३) भूजल पातळी वाढवण्यासाठी :

पाऊस पडल्यानंतर पडलेले पाणी नदी व नाल्याद्वारे वाहून जाते.तर ते पाणी वाहुन न जाता जमीनीत कसे मुरेल व जिल्हयाची भूजल पातळीत कशी वाढ होईल त्यासाठी जलसंधारण योजना राबवणे यासाठी अभ्यास करावा लागेल.

४) भविष्यकालीन जलनियोजन :

पर्जन्यमानाचा अभ्यास केल्यानंतर जिल्हयात सरासरी पर्जन्यमानाची आवश्यक्ता किती आहे. आणि प्रत्यक्षात किती पडतो.भविष्यात पर्जन्याची स्थीती काय असेल.यानूसार जल नियोजनासाठी विविध पाणी आडवा पाणी जिरवा ,वृक्षसंवर्धन ,पाणलोट प्रकल्प इ.योजना राबविणे तसेच या जिल्हयातील जनतेला पाण्याचे महत्व समजून सांगणे

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

३) भूमिउपयोजनाचा आढावा घेणे :

जिल्हयातील भूमि उपयोजन कशाप्रकारचे आहे.पिकाखालील क्षेत्र लागवडी खालील क्षेत्र, वनाखालील क्षेत्र महाराष्ट्रात आणी जिल्हयात त्याचे प्रमाण किती आहे. या घटकांचे विवेचन करण्यासाठी औरंगाबाद जिल्हयातील पर्जन्ययाच्या भूमिउपयोजनावरील परीणामांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

तक्ता क्रमांक – १.

औरंगाबाद जिल्हयातील सरासरी पर्जन्यमान (२००६ ते २०११) मि.मी मध्ये.

अ.क्र.	जिल्हा	वर्षे	सरासरी पर्जन्य मि.मी	सरासरी कमी पर्जन्य मि.मी.
१.	औरंगाबाद	२००६	६७५.४६	—
२.		२००७	५८३.८९	८५.५७
३.		२००८	६४३.५८	+ ५९.६९
४.		२००९	६४३.५८	०००.००
५.		२०१०	५८९.२०	+ १७.२०
६.		२०११	५८९.२०	+१७.२०
	एकुण सरासरी		६१७.९५मि.मी	

स्त्रोत – १) जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन,औरंगाबाद,२००९,१०,११,१२, पृ.क्र.०२,१९.

२) **Aurangabad District Profile-htm-2014**

वरील तक्ता क्रमांक १ मध्ये दाखवलयाप्रमाणे औरंगाबाद जिल्हयातील सरासरी पर्जन्यमानाचा अभ्यास केला असता सलग दोन वर्षे पाऊस कमी पडतो.व त्यानंतर एक वर्षे पाऊस बऱ्यापैकी पडतो. तक्ता १मध्ये दाखवल्याप्रमाणे जिल्हयातील वार्षीक पर्जन्य ६१७.९५मि.मी सरासरी आहे. तर वर्षानिहाय विचार केला असता २००६,२००८,२००९ मध्ये पावसाचे प्रमाण अत्यंत अल्प आहे.तर २००७,२०१०,२०११ मध्ये –७१.५८ मि.मी तर ११ मध्ये +१७.२० मि.मी.वाढ झाली.यावरून आपल्या असे लक्षात येते की ,जिल्हयातील पर्जन्यमानाची स्थती फारसी चांगली नाही तर दुसरीकडे वाढती लो.संख्या व लागणारे पाणी याचा विचार केला असता आपल्याला पडलेल्या पावसाचे नियोजन पूर्वक वापर करणे गरजेचे आहे.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

तक्ता क्र.—२.

औरंगाबाद जिल्हातील भुमिउपयोजनातील पिकाखालील क्षेत्र.(२००६—२०११)

	पिकाखालील क्षेत्र	हजार हेक्टर	. जिल्हा	महाराष्ट्र राज्य
१.	पिकाखालील निव्वळ पेरणी क्षेत्र		७२१	१७४०१
२.	एकुण क्षेत्र	——	८६०	५२११
३.	एकुण पिकाखालील क्षेत्र	——	८९८	२२६१२
१.	तृणधान्ये ,ज्वारी ,बाजरी ,मका,	——	३४७	८९९०
२.	कडधान्ये ,मटकी,हारभरा,नाचणी	——	७७	४०३८
३.	तेलबिया,शेंगदाणे,करडी,सोयाबीन	——	१५	३६२४
४.	उस	——	१७	९६५
५.	कापूस	——	३७९	३९४२

स्त्रोत : जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन औरंगाबाद.२००६ —२०११

१. पावसाच्या लहरीपनामूळे उसाचे क्षेत्र घटले तर कापसाच्या क्षेत्रामध्ये वाढ झाली.
२. निवळ ओलीताखालील क्षेत्राचा विचार करता राज्याच्या तुलनेत अत्याल्प ७२१ हजार हेक्टर आहे.तेच राज्याचे १७४०१ हजार हेक्टर आहे.
३. एकुण ओलीताखालील क्षेत्राचा विचार करता जिल्हयात ८६० हजार हेक्टर क्षेत्र आहे.
४. फळबाग शेतीकडे देखील शेतकऱ्यांचा कल कमी झाला आहे.पर्जन्यमान ,बीयाने ,रासायनिक खते,जमिनीचा कस इ घटकाचा परिणाम भूमिउपयोजनावर होतो.
५. आधुनिक पद्धतीची शेती कमी होत असल्याने पिक उत्पादनात घट होत असल्याचे दिसते. परिणामत:शेतकरी कर्जबाजारी होताना दिसतो.
६. गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात मैदानी भागात थोडया प्रमाणात काही मुख्य पिके घेतली जातात. उदा.उस ,कापुस,फळबाग,ज्वारी,मोसंबी,पालेभाज्या,सारखी नगदी पिके घेतली जातात.
७. पावसाचा विचार करून कमी पर्जन्यमान होत असल्याने शेतकरी जे पिक कमी पावसाच्या पाण्यावर व लवकर येतात असी पिके घेतात.उदा: मका,सोयाबीन,बाजरी.
८. एकुण उत्पादनाचा विचार करता जिल्हयात कापसाचे सरासरी उत्पादन सर्वात जास्त आहे. त्यापाठोपाठ तृनधान्ये ज्वारी,बाजरी,मका याचे उत्पादन वाढताना दिसते.

सारांश :

औरंगाबाद जिल्हयातील पर्जन्यमानामुळे भुमिउपयोजनात असे दिसून येते की,जिल्हयात सरासरी पर्जन्यमान आतापर्यंत ६७५.२ मी.मी जास्तीत जास्त पावसाची नोंद झाली आहे. व कमीत कमी पर्जन्यमान ५७२.०० मी.मी आहे.परंतु प्रत्यक्षात जिल्हयात ६१७.८३ मी.मी सरासरी पाऊस पडतो. म्हणजेच प्रत्यक्ष ६१.७८ सें.मी आहे. जिल्हयात बराच भाग दुष्काळी परिस्थिती पहावयास मिळते त्यामूळे. जिल्हयात पाण्याची टंचाई जानवताना दिसून येते.त्यासाठी आपल्याला पडणाऱ्या पावसाचे नियोजन करणे गरजेचे आहे. भूजल पातळी वाढवणे ,शेतीसाठी मयार्दित पाण्याचा वापर करणे. भविष्यात पर्जन्यमान वाढविण्यासाठी वृक्षारोपन करणे व जंगलतोड थांबवणे ,सिमेंटीकरण थांबवणे ,प्रदुषण व उघोग धंदे यावर उपाय योजना करणे गरजेचे आहे जेणेकरून जिल्हयातील दुष्काळी

स्थितीवर मात कराता येईल व शेती उत्पादन वाढवता येईल व पिण्याच्या पाण्याची समस्या सोडवता येईल.

संदर्भसुची : १.पर्यावरण भुगोल – डॉ.विठठल धारपूरे

२. महाराष्ट्र भूगोल – डॉ. सुरेश फुले.

३. जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन औरंगाबाद. २०११–१२४.

४.दैनिक सकाळ ॲग्रोवन २८/०२/२०१३५.

५.महाराष्ट्राचा भुगोल – डॉ. पांडूरंग दृकेचे.कैलास पब्लिकेशन

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

डॉ. विद्याधर बन्सोड
मराठी विभागप्रमुख
सरदार पटेल महाविद्यालय
चंद्रपूर – ४४२४०२
Mob. 9421717295

सारांश :—

वर्तमान काळातील भारतीय विद्यापीठांचा दर्जा वाढवायचा असेल तर जागतिक दर्जाचे सुसज्ज ग्रंथालय आपल्याकडे असले पाहिजे. जसे प्राचीन काळातील नालंदा विद्यापीठात नालंदा विद्यापीठात होते. आपला दर्जा सांभाळण्यासाठी विद्यापीठात दर्जदार विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळावा. विद्यापीठातील अभ्यासक्रम जगातील विद्यार्थ्यांना आपल्याकडे आकर्षित करणारा असावा. विद्यार्थ्यांचे केवळ बौध्दिक चातुर्य न पाहता त्याच्यावरचे नैतिक संस्कार महत्त्वाचे मानले जावे. त्याच्या सर्व गुणांच्या विकासाचा विचार व्हावा. जगातील विविध भाषांच्या अध्ययनाचे केंद्रे विद्यापीठात निर्माण व्हावे. दर्जेदार ग्रंथांची निर्मिती अध्यापकांनी करावी व त्यांच्या ग्रंथानिर्मितीला विद्यापीठाने प्रोत्साहन द्यावे. अध्यापनाच्या पध्दतीत वादविवाद, चर्चा, परिसंवाद यांचे महत्त्व वाढविण्यात यावे. त्याचेही गुणांकन व्हावे. विद्यापीठातील शिक्षणाने तयार झालेले विद्यार्थी त्यांच्या आवडीच्या कलांमध्ये निपूण निर्माण व्हावीत. व त्या विद्यापीठाच्या एकंदरीतच सर्वांगीण विकासात त्यांचे प्रतिबिंब दिसावे. अव्वल दर्जाचे संशोधक, कलावंत, प्रतिभावंत, नैतिक दृष्टया प्रबळ विद्यार्थी विद्यापीठीय शिक्षणाद्वारे निर्माण झाले तर जगातील अन्य देशातील विद्यार्थी आपल्या देशातील विद्यापीठीय शिक्षणाकडे आकृष्ट होतील. प्राचीन काळातील नालंदा विद्यापीठाचे आदर्श सर्वांना आपल्या डोळयापुढे ठेवावे लागेल. तरच जगाला परत उच्चशिक्षणासाठी आपल्या देशाकडे वळविता येईल व आपल्या देशातील विद्यार्थ्यांना आपल्या देशातच उच्च दर्जाचे शिक्षण प्राप्त होईल. नामांकित विद्यापीठात शिक्षण घेतल्याचा अभिमान वाटेल.

बीज शब्द :—

जागतिक दर्जा, ग्रंथालय, नालंदा विद्यापीठ, वर्तमान भारतीय विद्यापीठे.

प्रस्तावना : सध्याच्या काळातील भारतीय विद्यापीठांचा दर्जा जागतिक विद्यापीठांच्या तुलनेत असमाधानकारक आहे. परंतु प्राचीन भारतीय नालंदा विद्यापीठ जागतिक दर्जाचे होते. त्याची काय वैशिष्टये होती की जी आपल्या आजच्या भारतीय विद्यापीठात नाहीत ते पाहू या.

आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे नालंदा विद्यापीठ :—

तक्षशिला व नालंदा विद्यापीठाच्या पूर्वी तेव्हाच्या हिंदुस्थानात जे शिक्षण होते ते वैदिक शिक्षण पध्दतीचे होते. त्यात शिक्षणाची दारे केवळ उच्चवर्णीयांसाठीच खुली होती. शुद्र व स्त्रिया या सर्वात विशाल समुदायाला त्यात मुळीच स्थान नव्हते. उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांना गुरूकुलात जाऊन शिक्षण घेण्याचा अधिकार नाकारण्यात आला. परिणामस्वरूप शूद्रांची व स्त्रियांची बौध्दिक प्रगती खुंटली आणि त्यांची शैक्षणिक अधोगती होऊन हा वर्ग कायमचा अज्ञानाच्या अंधकारात फेकला गेला.

डॉ. राधाकुमुद मुखर्जी म्हणतात, 'ब्राह्मणी शिक्षण पध्दतीत कौटुंबिक वातावरणाची आवश्यकता असल्यामुळे गुरूकुल विशाल होऊन त्याचे विद्यापीठात रूपांतर झाले नाही. परंतु बौध्द शिक्षणास प्रारंभ होताच

हे चित्र बदलले आणि विशाल विद्यापीठाची स्थापना झाली. 'भारतातील संघटित शिक्षण संस्थांच्या उदयाबद्दल चार्ल्स इलियट म्हणतात, 'बौध्द धर्मामुळेच भारतात धार्मिक शिक्षण संस्था आढळतात.'[२] (तत्रैव पृष्ठ २१२) नालंदाला प्राचीन काळापासून अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले होते.

नालंदा विद्यापीठाची कीर्ती दूरवर पसरल्यामुळे येथे भारतातील विभिन्न प्रांतातून तसेच चीन, कोरीया, तिबेट या देशांतून विद्यार्थी येथे शिक्षण घेण्यासाठी येत होते. वर्तमान काळात भारतात असे किती विद्यापीठे असतील की जेथे विदेशी विद्यार्थी शिक्षण घ्यायला येत असतील? आपल्याच देशातील विद्यार्थी पाश्चात्य देशात शिक्षण घेण्यासाठी धात घेताना दिसतात. नालंदा विद्यापीठात प्रवेश प्राप्त करण्यासाठी विद्यार्थ्यांची प्रंचड गर्दी होत असे. या विद्यापीठात कोणालाही सहज प्रवेश मिळत नसे. विद्यार्थ्यांना यासाठी प्रवेश परीक्षेत उत्तीर्ण व्हावे लागे. ही प्रवेशपरीक्षा द्वारपंडित घेत असत. हे विविध शास्त्रांतील विद्वान असत. ही परीक्षा अत्यंत कठीण असली तरी सर्वसमावेशक होती. हयात केवळ २० ते ३० टक्के विद्यार्थी उत्तीर्ण होत असत. हयावरून आपणास या विद्यापीठाचा दर्जा व प्रतिष्ठेची कल्पना येते. अशाप्रकारे आधुनिक काळात होणाऱ्या प्रवेश परीक्षेची सुरूवात ही नालंदा विद्यापीठाची महत्त्वपूर्ण देणगी आहे. जेथे सर्व जातींच्या, रंगांच्या, वंशांच्या आणि देशांच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जात असे. त्या विद्यार्थ्यांना विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य होते. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मर्जीनुसार शिक्षण दिले जात असे. ही एक महत्त्वपूर्ण शैक्षणिक क्रांती होती. ज्याचा समस्त भारतीय समाजावर निश्चितच प्रभाव पडला. नालंदा विद्यापीठात नि:शुल्क शिक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली होती. विद्यार्थ्यांकडून कोणत्याही प्रकारचे शैक्षणिक शुल्क वसूल केले जात नव्हते. विद्यार्थ्यांसाठी मोफत निवासाची व भोजनाची सोय करण्यात आली होती. इतर धर्मीय विद्यार्थ्यांना सुध्दा नि:शुल्क निवासाची व भोजनाची व्यवस्था करण्यात आली होती. या विद्यापीठात चीन, कोरीया, तिबेट, श्रीलंका व मंगोलिया या देशातून विद्यार्थी शिक्षण घेण्यासाठी येत होते. नालंदातील विद्यार्थी समाज एक आंतरराष्ट्रीय विद्यार्थी समाज बनला होता. आधुनिक शैक्षणिक संकल्पनेप्रमाणेच या विद्यापीठाच्या परिसरातच विद्यार्थी व अध्यापकांच्या निवासाची व भोजनाची सोय करण्यात आली होती.

द्वारपंडित :– 'नालंदा विद्यापीठात विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यासाठी द्वारपंडिताची नियुक्ती करण्यात आली होती. हे द्वारपंडित धार्मिक वादविवाद व शास्त्रर्थात निपुण असत. जे प्रवेश इच्छुक विद्यार्थ्यांना करीत प्रश्न विचारण्यासाठी सदैव तयार असत. अनेक विद्यार्थी या द्वारपंडिताच्या प्रश्नांची उत्तरे न देऊ शकल्यामुळे परत जात. जे विद्यार्थी जुन्या व नव्या शास्त्रात प्रविण असत, तेच उत्तीर्ण होत असत. ही प्रवेश परीक्षा इतकी कठीण असे की, 'दहापैकी दोन किंवा तीन विद्यार्थी उत्तीर्ण होत असत.'[३] यावरून नालंदा विद्यापीठात कोणत्या दर्जाचे विद्यार्थी प्रवेशित होत असत याची कल्पना येते.

प्रवेशाचे वय :– सुप्रसिध्द चिनी प्रवासी इत्सिंग म्हणतो,' विद्यार्थी वयाच्या १५ व्या वर्षी वृत्ती सूत्राचे अध्ययन करीत असत. ते वयाच्या २० व्या वर्षापर्यंत चालत असे. यांनतर तो विद्यार्थी नालंदा आणि वल्लभीसारख्या विद्यापीठात दोन किंवा तीन वर्षापर्यंत तत्त्वज्ञानाचे अध्ययन करीत असे[४] यावरून नालंदातील प्रवेशाचे वय साधारणत: २० वर्षे असले पाहिजे. आज आपले भारतीय विद्यार्थी वयाच्या १८ व्या वर्षी, १२ वी

ची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर पदवी शिक्षण घेण्यासाठी पात्र ठरतात. परंतु अलीकडे पारंपरिक कला, वाणिज्य, विज्ञान, इंजिनिअरींग शाखेत सामान्य कुवतीच्या विद्यार्थ्यांना सुध्दा प्रवेश मिळतो.

नालंदा विद्यापीठातील शिक्षणाचा दर्जा अतिशय उच्च होता. म्हणून संपूर्ण नालंदातील विद्यार्थ्यांकडे आदर्श विद्यार्थी म्हणून पाहिले जात होते. येथील विद्यार्थी भिक्खूसंघाच्या नियमांचे व अनुशासनाचे कठोरपणे पालन करीत असत. येथे राहणारे विद्वान इतके थोर व प्रगल्भ असत की नालंदाच्या ७०० वर्षांच्या इतिहासात या नियमांचा एकानेही भंग केला नाही.

नालंदातील शिक्षणाविषयी प्रसिध्द चिनी प्रवासी हयु एन त्संग म्हणतो, 'येथे हजारो विद्यार्थी होते. इ.स. च्या ७ व्या शतकात वास्तव्य करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची वास्तविक संख्या ५००० च्या जवळपास होती. येथे १५१० प्राध्यापक होते. यांपैकी १००० प्राध्यापक २० ग्रंथांचे स्पष्टीकरण करू शकत. ५०० प्राध्यापक ३० ग्रंथांचे स्पष्टीकरण करू शकत आणि १० प्राध्यापक ५० ग्रंथांचे स्पष्टीकरण करू शकत होते. यावरून साधारणत: शिक्षकांना विद्यार्थ्यांकडे जातीने लक्ष देणे सहज शक्य होते. विद्यार्थ्यांच्या व प्राध्यापकांच्या या संख्येवरून या विद्यापीठाच्या भव्यतेची आपणास सहज कल्पना करता येते.'[५]

आपल्या वर्तमान भारतीय विद्यापीठांची तुलना केली तर विद्यार्थ्यांना शिकवणारे प्राध्यापक आपणास दिसतात पण प्रती विद्यार्थ्यांमागे प्राध्यापकांची संख्या फार कमी असल्याचे आपणास दिसून येते.

विद्यापीठाचा अभ्यासक्रम :– नालंदा विद्यापीठाचा अभ्यासक्रम अत्यंत व्यापक आणि उदार होता. हयुएनत्संग म्हणतो, 'येथे प्रवेश प्राप्त करण्यासाठी जुन्या व नवीन ग्रंथांचे सखोल ज्ञान असणे आवश्यक होते. त्यात वेद, उपनिषद, सांख्य, वैशेषिक, न्याय, महायान व हिनयान ग्रंथांचा समावेश होता. हयुएनत्संग यांनी स्वत: नालंदात योगाचार, न्याय, अनुशासनशास्त्र, शब्दविद्या, कोष आणि विभाषा या महायान ग्रंथांचे शीलभद्र व इतर विद्वानांकडून ज्ञान प्राप्त केले.

'तर्कशास्त्राला संस्कृतमध्ये हेतूविद्या म्हणतात. बौध्द, जैन, सांख्य आणि इतर संप्रदायांचे स्वत:चे तर्कशास्त्र होते. या सर्वांचे अध्ययन विद्यार्थ्यांना करावे लागे.[६]

भाषाशिक्षण :– नालंदा विद्यापीठात संस्कृत ग्रंथांची प्रचंड प्रमाणात निर्मिती झाल्याचे दिसून येते. फाहीयान हा चिनी प्रवासी तीन वर्षे पाटलीपुत्र विहारात राहून संस्कृत भाषा शिकला आणि सोबत अनेक ग्रंथ घेऊन गेला. इसवी सनाच्या सहाव्या शतकात आलेला चिनी प्रवासी हयु एनत्संग याने

अनेक संस्कृत ग्रंथ आपल्यासोबत नेले. इत्सिंग या चिनी प्रवाश्याने आपल्या सोबत संस्कृत भाषेतील ४०० ग्रंथ नेले होते. त्यापैकी ५६ ग्रंथांचा त्याने स्वत: चिनीभाषेत संस्कृत भाषेतील गंथाचे भाषांतर केले. सुमात्रांच्या भिक्खूने नालंदा विद्यापीठात संस्कृत ग्रंथांची प्रत तयार केली. नालंदा हे संस्कृत ग्रंथांच्या भाषांतराचे मुख्य केंद्र होते.

'नालंदातील विद्वानांनी संस्कृत व्याकरणावर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. धर्मपालाने महाचार्य चंद्रगोमीनच्या व्याकरणावर 'वर्णसूत्रवृत्ती नाम' ही टीका हिहिली. त्याचा चंद्रव्याकरण हा व्याकरणावरील ग्रंथ काश्मीर, नेपाळ, तिबेट आणि श्रीलंकेत फार लोकप्रिय होता.'[७]

सध्याच्या भारतीय विद्यापीठांमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडे तर त्यांचे लक्ष आणि आदर्श पाश्चात्य विद्यापीठे आहेत परंतु आपला देशात अशी विश्वप्रसिध्द विद्यापीठे होती, तशी विद्यापीठे आपण निर्माण करून जागतिक शिक्षणाचा प्रवाह आपल्या देशाकडे वळवावा अशी वृत्ती दिसत नाही. संशोधनवृत्तीचा श्रेष्ठपणा दिसत नाही. आता विदेशातील लोक भारतीय विद्यापीठांमध्ये प्रवेश मिळविण्यासाठी धडपडतं नाही तर भारतीय विद्यार्थी विदेशी विद्यापीठात शिकण्यात धन्यता मानतात.

आपल्याला विद्यापीठीय स्वरावर दर्जेदार, विश्वातील लोकांना आकृष्ट करावे अशा ग्रंथांची निर्मिती करावी लागेल व असे ग्रंथ लिहिणाऱ्यांना प्रोत्साहन देऊन त्यांचा गौरव वाढवावा लागेल.

व्यवहारोपयोगी शिक्षण :– आपल्या प्राचीन नालंदा विद्यापीठात 'चिकित्साविद्या' अतिशय लोकप्रिय व महत्त्वपूर्ण विषय होता. तिथे कला व शिल्पकला शिकवल्या जात होत्या, क्षत्रिय विद्यार्थ्यांना धनुर्विद्या शिकविली जात असे. राज्यकारभारसंबंधीही शिक्षण दिले जात असे नालंदात पालशैलीतील मूर्ती व शिल्प सर्वाधिक आढळल्यामुळे येथील शैलीस पालशैली म्हटले जाते. परंतु डॉ. सांकलियाच्या मते ही नालंदाशैली आहे. येथील शिल्पकार अत्यंत निष्णात होते.[८] नालंदातील उत्खननात एकही चित्र आढळले नाही. ते जळून नष्ट झाले परंतु येथील चित्रे नेपाळ आणि तिबेटमध्ये प्रज्ञा–पारमिताच्या हस्तलिखित प्रती आहेत. 'धीमन' आणि 'बितपालो' हे नालंदातील सुप्रसिध्द मूर्तीकार व चित्रकार होते आणि येथील विद्यार्थ्यांना या कलांचे शिक्षण देत होते. शिल्पकला शिलालेखातील उल्लेखाप्रमाणे नालंदातील भिक्खूंही मूर्तिकला व इतर ललित कलेसाठी विख्यात होते. स्थापत्याच्या दृष्टीने इ.स. ७ व्या शतकातील नालंदा विद्यापीठ हे भारतातील बहुतेक सर्वात मोठे आणि सुंदर विहार होते, स्तुपांच्या विटांची जुडाई इतक्या सुंदर रीतीने केली होती की, त्यांचे जोडही दिसत नाही. विहारांच्या भिंतीची जाडीही असाधारण होती, यावरून वास्तुशिल्पकाराच्या काटकसरीची आणि सौंदर्य रसिकतेची जाणीव होते. ' नालंदाच्या कलेचा कालांतराने इतका विकास घडून आला की, यांचा प्रभाव कंबोडिया, चीन, उत्तर नेपाळ आणि तिबेटच्या कलेवर पडला.'[९]

वर्तमान काळातील भारतातील सर्व विद्यापीठांच्या (ब्रिटीश काळातील इमारती वगळून) अशा कोणत्या आणि कुठल्याच इमारती उच्च शिल्पकलेचा नमुना नाहीत. की ज्यावर भारतीय इंजिनिअरींगच्या उत्कृष्टतेचा प्रभाव पडून, जगातील अन्य देशातील वास्तुकारांना ज्याचा मोह व्हावा.

आजच्या आपल्या विद्यापीठांच्या इमारती पाश्चात्यांचे अनुकरण करीत तरी बनविल्या जातात किंवा अल्प शिक्षित ठेकेदार, अडाणी बेलदारांकडून बनवून घेतात. आज आपण शिल्पकला हरवून बसले आहोत.

ग्रंथनिर्मिती :– 'नालंदा विद्यापीठात काही असे ग्रंथ होते की ज्यांची लोकप्रियता प्रचंड होती. नालंदा विद्यापीठात अनेक विद्यार्थी व विद्वान या ग्रंथाचे नियमित अध्ययन करीत असत. राहुलमित्र 'रत्नकुटसूत्रा' चे

दररोज अध्ययन करीत होता. इत्सिंगचा गुरू 'हुई–शी' हयाने 'सद्धर्मपुंडरिकांचे' साठ वर्षापर्यंत दररोज अध्ययन केले होते. 'महाप्रज्ञापारमिता सूत्र' या ग्रंथाची इतकी ख्याती होती की, समतटचा राजा राजभट दररोज या ग्रंथाच्या शंभर श्लोकांचे वाचन करीत होते[१०] वसुबंधुचा 'अभिधर्मकोष', अश्वघोषाचा 'बुध्दचरित', नागार्जुनाचा 'सुहयलेखा' आणि 'जातकमाला' हे दोन्ही ग्रंथ विशेष लोकप्रिय होते. 'मैत्रीचे सूत्र' हा ग्रंथ इतका महत्त्वपूर्ण होता की प्रत्येक भिक्खूला त्याचे अध्ययन करणे अत्यावश्यक होते.

वर्तमान काळातील भारतीय विद्यापीठांमध्ये प्राध्यापकांच्या ग्रंथनिर्मितीकडे अधिक लक्ष देणे आवश्यक आहे. प्राध्यापक मंडळी ग्रंथनिर्मिती करीत नाहीत असे नाही पण जगातील अभ्यासकांचे लक्ष वेधले जावे त्या दर्जाच्या ग्रंथांची निर्मिती व्हायला पाहिजे. ती ग्रंथ निर्मिती नालंदा विद्यापीठातील ग्रंथनिर्मितीच्या तोडीची नाही. त्या दर्जाची नाही. संशोधनाचा, लेखनाचा दर्जा अत्युच्च असावा यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. व प्राध्यापकांना त्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे लागेल.

अध्यापनाच्या पध्दती :– नालंदा विद्यापीठात मौखिक ज्ञानाला प्राधान्य असे. शिक्षण मौखिक परंपरेद्वारे, श्रवण स्मरणाद्वारे होत असे. या विद्यापीठात शास्त्रार्थ किंवा वादविवाद, चर्चेला अतिशय महत्त्व दिले जात असे. तर्कशास्त्र्यांची गरज असे. वादविवादाच्या परिषदा आयोजित केल्या जात असत. हयुएनत्संग म्हणतो की,' विद्यार्थी सकाळपासून रात्रीपावेतो चर्चा करत असत. गुरू विद्यार्थ्यांना धर्म व विनयाचे ज्ञान देत असत. प्रत्येक विद्यार्थ्यांकडे व्यक्तिगत लक्ष दिले जात होते. नालंदातील दिवस रात्रीची तात्विक चर्चा व व्याख्यानांद्वारे विद्यार्थ्यांना सूत्रांचा खरा अर्थ समजण्यास मदत मिळत असे. 'याशिवाय विद्यार्थ्यांना सामाजिक घटकांचे, व्यवहाराचे आणि वनस्पतींचे ज्ञान प्राप्त करून देण्यासाठी देशाटन अत्यावश्यक मानले जात होते. आधुनिक शिक्षण तज्ज्ञांनी या पध्दतीस पर्यटनाद्वारे शिक्षण असे म्हटले आहे.[११]

एकंदरीत विद्यार्थी गुरूला अत्यंत आदर व मान देत असत. आचार्य आपल्या शिष्याच्या नैतिक आचरणाचे निरिक्षण करून त्यांचे दोष त्याच्या निदर्शनास आणून देत असत. शिष्याचे दोष निदर्शनास आल्यास आचार्य त्यास पश्चाताप व निरसन करण्याची संधी देत असत. आचार्य शिष्यावर पुत्रवत प्रेम करीत असे. विद्यार्थ्याच्या योग्यतेनुसार त्याच्या श्रेणी असत. शैक्षणिक श्रेणीप्रमाणे महाविहारात सुविधा प्राप्त होत असत.

नालंदा विहारात कठोर अनुशासन ठेवले जात होते. बुध्दांनी संघात अनुशासन टिकविण्यासाठी जे नियम बनविले होते, त्याच आधारावर अनुशासन टिकविण्याच्याचा प्रयत्न केला जात होता. नालंदातील विद्यार्थ्यांना बौध्दिक, नैतिक व व्यावहारिक शिक्षणाबरोबरच शारिरीक शिक्षण दिले जात होते. विद्यार्थ्यांचे निश्चित असे वेळापत्रक होते.

विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या कालावधीत शारीरिक श्रम करावे लागत. शारीरिक श्रमाशिवाय विद्यार्थ्यांना आध्यात्मिक विकासासाठी प्रयत्न करावा लागे. भिक्खूंशिवाय इतरांना हत्तीविद्या, अश्वविद्या, धनुष्यविद्या, परशुविद्या, धावणे, उत्सोलह, अप्पोठ सांगणे, निब्बुज करणे, मुक्केबाजी, स्त्रियांसोबत नृत्य करणे इत्यादी क्रीडा होत असत.

निवासस्थान व पदवीदान :– नालंदा महाविहारात केवळ विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाची सोय करण्यात आली नव्हती तर त्यांच्या निवासाची सोय करण्यात आली होती. अध्यापकांसाठी सुध्दा निवासाची सुविधा करण्यात आली होती. आधुनिक काळात शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर विद्यार्थ्यांना ज्याप्रमाणे पदवी दिली जाते, त्याचप्रमाणे नालंदात परीक्षा घेऊन प्रमाणपत्र देण्याची पध्दत होती. परंतु नालंदाच्या पदवीला खूप महत्त्व होते. असे महत्त्व वर्तमानातील भारतीय विद्यापीठातील पदवीला नाही. नालंदा व तक्षशिला विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांला समाजात मान व प्रतिष्ठा होती.

या विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांविषयी डॉ. राधाकुमुद मुखर्जी म्हणतात, 'नालंदातील विद्यार्थ्यांत वैचारिक, धार्मिक व सांप्रदायिक विविधता असली तरी त्यांच्यात निर्माण झालेली एकता आश्‍चर्यकारक होती[१२] तेथील लोकशाही व्यवस्था आश्‍चर्यकारक होती.

ग्रंथालय :– कुठल्याही विद्यापीठाची शान म्हणजे त्या विद्यापीठाचे ग्रंथालय. ग्रंथालयाशिवाय विद्यापीठ म्हणजे धान्याशिवाय गोदाम. नालंदा विद्यापीठात शेकडो आचार्यांसाठी व हजारो विद्यार्थ्यांसाठी सुसज्ज व भव्य ग्रंथालय बांधण्यात आले होते. नालंदा विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाच्या 'रत्नसागर, 'रत्नोदधी' आणि 'रत्नरंजक' हया तीन भव्य इमारती होत्या. यांपैकी 'रत्नसागर', ही इमारत नऊ मजली होती[१३] वर्तमान भारतीय विद्यापीठांच्या ग्रंथागारासंदर्भातील, ५ मार्च २०१५ ला इंटरनेटद्वारे प्राप्त माहिती खालीलप्रमाणे आहे. कलकत्ता येथील विद्यापीठात २ लाख ग्रंथ आहेत. गुवाहटी विद्यापीठाच्या २,५९,४९० ग्रंथसंपदा आहे. मद्रास विद्यापीठात ४८९०० ग्रंथ व २१५८ संदर्भ ग्रंथ आहेत. नागपूर विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात ३,९५,२०५ ग्रंथ आहेत. दिल्ली येथील जवाहरलाल नेहरू या (JNU) प्रख्यात विद्यापीठात ५ लाख ६८ हजार ग्रंथ आहेत. बनारस हिंदू विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात एकूण ९,२५,४२५ ग्रंथ १,५३,८७५ जर्नल्स, ६१० current Journals, १५९२१ पी.एच.डी. शोधप्रबंध, आणि ७२२७ हस्तलिखिते आहेत. या सर्वाच्या तुनलेत मुंबई विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात सर्वात जास्त ग्रंथ आहेत. एकूण ग्रंथ ६,९९,३२१ पी.एच.डी. प्रबंध आणि डेझर्टेशन २०,०००, पिरीऑडिकल्स १२,०००, हस्तलिखिते १५,००० आहेत[१४]. आपल्या देशातील कोणतेही विद्यापीठ अजून दहा लाख ग्रंथ हा आकडा सुध्दा गाठू शकले नाही. आणि त्या ग्रंथाचे वाचक किती व त्या ग्रंथाचा दर्जा काय ? यावर तर प्रश्न चिन्ह आहे. विद्यापीठाएवढी ग्रंथालयाची इमारत कोणत्याच विद्यापीठाची नाही. नालंदा विद्यापीठाने 'श्रीलंका, नालंदा, ब्रह्मदेश, सयाम, कंबोडिया, लाओस, जपान, तिबेट, मंगोलिया, नेपाळ, सिक्कीम, भूतान इत्यादी देशांत भारतीय संस्कृती पोहचविली. भारतीय ग्रंथ पोहचविले.

वर्तमान जागतिक विद्यापीठांतील ग्रंथालये :– आपण आपल्या देशातील विद्यापीठांच्या ग्रंथालयात असलेली ग्रंथ संख्या पाहिली. आता वर्तमान काळातील जागतिक दर्जाच्या विद्यापीठातील ग्रंथसंख्या पाहूया. दि. ८ मार्च २०१५ ला विकीपिडीया वरून प्राप्त माहितीनुसार 'इंग्लडमधील 'ब्रिटीश लायब्ररी युनायटेड किंगडम येथे १७०० लाख ग्रंथ आहेत. वॉशिंग्टन (अमेरिका) येथील 'लायब्ररी ऑफ कॉंग्रेस युनायटेड स्टेट्स' या ग्रंथालयात १५८० लाख ग्रंथ आहेत. कॅनडा देशाच्या ओटावा या शहरातील 'लायब्ररी अँड आर्चीव्हज कॅनडा' येथील ग्रंथालयात ५४० लाख ग्रंथ आहेत. अमेरिकेतील 'न्यू यॉर्क पब्लिक लायब्ररी युनायटेड स्टेट्स' या ग्रंथालयात ५३१० लाख ग्रंथ

आहेत. रशियाच्या मास्को येथील 'रशियन स्टेट लायब्ररी, रशिया' ग्रंथालयात ४ कोटी ७७ हजार ग्रंथ आहेत. रशियाच्या सेंट पिटर्सबर्ग शहरातील 'नॅशनल लायब्ररी ऑफ रशिया येथे तीन कोटी ६५ लाख ग्रंथ आहेत. मास्को शहरातील 'रशियन ॲकॅडमी ऑफ सायंसेस' या ग्रंथालयात १ कोटी ५० लाख ग्रंथ आहेत. सेंट पिटर्सबर्ग शहरातील 'लायब्ररी ऑफ रशियन अकॅडमी ऑफ सायन्सेस' या ग्रथालयात २ कोटी ६५ लाख ग्रंथ आहेत. फ्रान्स देशातील 'बिब्लीओथेक नॅशनल डे फ्रान्स' या ग्रंथालयात ४ कोटी ग्रंथ आहेत. चीन या देशातील बिजींग शहरातील नॅशनल लायब्ररी ऑफ चायना' मध्ये तीन कोटी बारा लाख ग्रंथ आहेत. 'जर्मनी या देशातील प्लेपझीग शहरातील' जर्मन नॅशनल लायब्ररी, जर्मनी येथील ग्रंथालयात दोन कोटी ४७ लाख ग्रंथ आहेत. बर्लिन शहरातील' बर्लिन स्टेट लायब्ररी, जर्मनी' येथे २ कोटी ३४ लाख ग्रंथ आहेत. डेन्मार्क देशातील कोपेनहगन या शहरातील 'रॉयल डॅनिश लायब्ररी' या ग्रंथालयात ३ कोटी २ लाख ग्रंथ आहेत. स्पेन देशातील, माद्रीद शहरातील' बिब्लीओटेका नॅशनल दे इस्पाना स्पेन' या ग्रंथालयात २ कोटी ५० लाख ग्रंथ आहेत. स्वीडन या देशातील स्टॉकहोम शहरातील 'नॅशनल लायब्ररी ऑफ स्वीडेन' येथे १ कोटी ३० लाख ग्रंथ आहेत. जपानमधील टोकीओ शहरातील 'नॅशनल डाएट लायब्ररी, जपान' या ग्रंथालयात तीन कोटी ५६ लाख ग्रंथ आहेत. युक्रेन देशातील 'वर्नाडस्की नॅशनल लायब्ररी ॲट युक्रेन' येथील ग्रंथालयात १ कोटी ५० लाख ग्रंथ आहेत. अमेरीकेतील काही महत्त्वाच्या ग्रंथालयांकडे पहा, बोस्टन शहरातील 'बोस्टन पब्लीक लायब्ररी युनायटेड स्टेट्स' येथील ग्रंथालयात २ कोटी २४ लाख ग्रंथ आहेत. अलाबानी येथील 'न्यू यॉर्क स्टेट लायब्ररी, युनायटेड स्टेट' येथे २ कोटी ग्रंथ आहेत. हॉर्वड विद्यापीठातील केंब्रीज येथील 'हॉर्वड युनिव्हर्सिटी लायब्ररी, युनायटेड स्टेट्स, येथे १ कोटी ६६ लाख ग्रंथ आहेत.'[१५]

पुस्तकाच्या संख्येच्या तुलनेत भारतातील कोणतेच विद्यापीठ यांच्या तोडीचे नाही. पुस्तकांच्या संख्येच बाबत नाही तसेच वाचकांच्या संख्येच्या बाबतही नाही. 'मसाच्युट्स इंस्टिटयुशन ऑफ टेक्नॉलाजी' या संस्थेस पाच मिलीयन पेक्षा जास्त घटक आहेत. ३ मिलीयन प्रिंटेड मटेरिअल्सचे व्हॉल्युम्स आहेत. १७ हजार जर्नल्स आहेत आणि खूप काही युएसएएच्या 'स्टॅनफोर्ड विद्यापीठ' ग्रंथालयात ९ मिलीयन व्हॉलूम्स आहेत. दोन लाख साठ हजार विशिष्ट व दुर्मिळ पुस्तके आहेत. १५ लाख द्रकश्राव्य साहित्य आहेत.

केंब्रीज विद्यापीठात जवळपास १०० ग्रंथालये आहेत. कॅलिफोर्निया येथील विद्यापीठात जगातील सर्वात जास्त ॲकॅडमिक लायब्ररी पध्दती आहेत. त्यांच्याकडे तीन कोटी ४० लाखांपेक्षा जास्त आयटेम्स आहेत. त्यांच्याकडे १०० ग्रंथालये व दहा कॅम्पस आहेत आणि या ग्रंथालयाचे उद्दिष्टय म्हणजे संशोधन कार्यासाठी वाहून घेणे आणि कॅलिफोर्नियाचे परिसरातील ग्रंथालयांना मार्गदर्शन करणे.

यावरून आपणास लक्षात येईल की आपल्या देशातील विद्यापीठांच्या ग्रंथालयांची स्थिती किती मागास आहे आणि संशोधनाच्या क्षेत्रात आपण किती मागास आहेत.

संदर्भग्रंथ

१. कांबळे अजय बिहारी — 'नालंदा विद्यापीठातील शिक्षण पध्दती' एक ऐतिहासिक, विश्लेषण'. प्रकाशक श्रीमती ममता अजय कांबळे प्र. आ. २०१३ पृष्ठ. २१२

२. तत्रैव — पृष्ठ. २१२
३. तत्रैव — पृष्ठ. १३७
४. तत्रैव — पृष्ठ. १३७
५. तत्रैव — पृष्ठ. १३८
६. तत्रैव — पृष्ठ. १४०
७. तत्रैव — पृष्ठ. १४२
८. तत्रैव — पृष्ठ. १४४
९. तत्रैव — पृष्ठ. १४५
१०. तत्रैव — पृष्ठ. १४६
११. तत्रैव — पृष्ठ. १४५
१२. तत्रैव — पृष्ठ . १७२
१३. तत्रैव — पृष्ठ. १६०
१४. विकीपीडीया वरून प्राप्त
१५. विकीपीडीया वरून प्राप्त

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

B2B For Competitive Market place

Prof. Rajesh S. Dongare
Department Of Commerce
Gurukul Arts,Commerce & Sci. College ,
Nanda, Dist. Chandrapur (M.S.)
rajesh_dongare@yahoo.in

Abstract:-

It is felt by experts that B2B commerce through it is in an embryonic stage, its pace of penetration is tremendous. There is a significant change in the attitude of Indian business from previous years to the present stage. The Indian business community now days are alert and on the quick look out to notice anything which slashes lead time and costs all round and maximize profits. The Indian enterprises cannot ignore B2B and its potential for extensive use. corporate giants like Samsung, ITC Welcome group HCL and Infosys IT are adopting B2B initiative says the officials of DBS Internet Services Pvt. Ltd,which has implemented major B2B sites. The E-commerce technologies currently being used in India are E-mail, Internet, Internet E-mail, Web sites. The technologies are gaining momentum and for future implementation period include.

Key Words:-

e-market, Market strategy, New trend. Profit Maximization.

Introduction:-

Like butterfly ballot, B2B market is confusing with so many options like purchasing portals, industry specific e-business exchanges, reverse auction procurement etc. corporate decision makers must still formulate a B2B strategy, immediately since no-body wants to be accused of missing a bus. The next big thing at the same time pertains to being responsible for pushing the company into the next big hole. Business and IT managers are in a dilemma asking a variety of questions about B2B market places, discussing on the type of benefits quantifying those benefit. Amount to be spent to gain the benefits, risks involved which may lead to lower benefit or higher costs, any reduction which may adversely happen on the return on B2B investment etc.

B2B market place developers as well as percipients have progressed far enough to begin examining and clarifying the options which are now available to businesses considering both technical and financial perspectives. Corporate decision makers then come to their own conclusions based on existing evidence and their appetite for innovation and risk.

B2B Marketplace:-

Simplistically, a B2B marketplace a just ma web site where good and services can be exchanged between wide range of suppliers and buyers. It is many-to-many web-based trading and collaboration solution that enables companies to more efficiently buy, sell and collaborate on a global scale.

B2B market places can be categories along the following lines

1. Vertical industry specific marketplaces revolve around and satisfy the needs of a particular industry or sector.
2. Horizontal product specific market places based on specific product from around supply market that cuts across several industries.
3. Function specific marketplaces focus on specific functions when there is value in concentrating functional skills.

Role of B2B market places:-

It has three choices during implementation of B2B systems, which are not mutually exclusive;

- Build
- Buy
- Partner

Build:-

1. building own end-end system for both selling and buying
2. Sizeable investment of capital and resources,
3. Build approach lengthens time to market
4. Upside building of B2Bsystem is customizing them to fit your particular business requirement provides you with competitive advantage through streamlining core business processes, generating data sets about business activity that you can mine with great effect, creating unique high value features for customers and supply chain parterres

Buying;-

1. Lessexpenses
2. Here the B2B market prefabricated B2B platforms eliminate and speed, time to market. Such platforms do not suit the particular requirements of a given industry.

3. Chances of forfeiting desired functionality, simplicity and convenience of the readymade packet by implementing such platforms exists.
4. Full featured B2Bsolutions from vendors like yantra and ironsides technologies costs mor4e. basic catalogue and shopping cart applications can be less.

Partner:-

1. here B2B market places come in; these places allow organizations to use a variety of e-business infrastructure function like;
   - Catalogue Publishing
   - Secure transaction services
   - Logistics management

   A marketplace provider has already been built.
2. Market places provide companies a way to work with existing communities of buyers and sellers eliminating the need to deal with them individually.

Future trend of B2B Market places

Order-matching is inherently a very low-margin business and it takes enormous transaction volume to make it a viable business. Market places will be find it extremely difficult to service on transaction commissions alone, since pure trading commission rates are anyway heading downwards.

So, B2B market places will involve providing higher value-added services, and the following are possible avenues;

Content:-

B2B market place of is will be centralized repositories of important industry-specific or product-specific content, Aggregating catalog from multiple vendors to publish to all buyers is a clear value proposition for buyers in term of content centralization and ease of searching. Exchanges will also collect transaction data, and can be sold in many ways. Additionally, industry news. Relevant regulatory information and analysis help make the exchange of community.

Third party service:-

Add-on services to be B2B marketplace are a huge market. Such horizontal services as contract administration, insurance, financing. Credit rating, shipment validation etc. will be offered by exchanges as add-on to the participants.

Collaborations:

Almost every business process between partners can be improved or completely restructured by taking it online. Exchanges thus have the great opportunity to integrate themselves seamlessly into the exciting chain of commerce and provide customers to the best of both worlds-an integrated demands/supply chain that span all relevant work-flow while still delivering the benefit of market transparency.

B2B exchanges will automate more and more relationship between partners and not just transactions, and thus become e-hubs representing the full range of business processes and interactions between trading partners.

Federal Net Markets:-

As mentioned earlier, the e-marketplace architects have not yet agreed on common standards. So currently, buyers and sellers who participate in multiple exchanges will have to develop and maintained interfaces to each of the exchanges. This is not a sustainable trend and so sooner or later, exchanges will have to integrate and offer common gateway to participants and become federated net markets-much like the ATM networks which were forced to integrate for convenience of the consumer.

B2B marketplaces will fundamentally change how buyers and sellers are interacting. It is only a question of when, and not if, such marketplaces will develop. Problems of standards, security, cost and incentives will have to be resolved to realize the full potential of B2B marketplaces.

Significant cost savings offer a demonstrable return –on-investment that compels managements B2B as a means to gain competitive advantage.

Conclusion:-

The appeal of doing business on the web is clear. By bringing together huge numbers of buyers and sellers and by automating transactions, web markets expand the choices available to buyers, give sellers access to new customers and reduce transaction costs for all the players. By extracting fees for the transactions occurring within the B2B market-places, market makers can earn vast revenues. And because the market places are made from software not brick and mortar

–they can scale with minimal additional investment, promising even more attractive margins as the markets grow.

As new entrants with new business models enter into the B2B space, it increasingly difficult to make sense of the landscape. We introduce a classification scheme that giver order to the seeming chaos of the new B2B market places, which we call electronic hubs, or e-hubs. The different types of e-hubs working and their creative value, will provide useful guidance not only to entrepreneurs looking to launch e-hubs but also to the many buyers and sellers developing strategies for capitalizing on B2B e-commerce.

Reference:-

1. E-commerce strategies by Charles Trepper, 200, Microsoft Corporation.
2. Small Business Solution-E-commeerce, Brenda Kienan, Microsoft Press, Washington 2000.
3. e-Commerce, Concepts, Models and strategies C.S.V. Murthy.
4. E-business with a B2B focus (By N.Chandrasekharan-Strategic Marketing, Jan/Feb.2001).
5. Enterprise B2B.com (E-business and E-business by Vyankatesh Hariharan and B.V.Uma).
6. B2B Unplugged (E-business and E-business by Vyankatesh Hariharan and B.V.Uma).
7. Which B2B Exchange is right for you? By J.P.Morgenthal (Software Magazine30,02.01/03.01).

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

महाराष्ट्र राज्यातील काही निवडक फळांबाबतचे संशोधन

प्रा.डॉ. सौ. शरयु मनिष पोतनुरवार
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
सरदार पटेल महाविद्यालय,
चंद्रपुर
mpotnurwar@gmail.com

सारांशः–

आरोग्य सुव्यवस्थित असणे सदैव गरजेचे असते. आरोग्य सुदृढ असेल तरच सर्वांगिन विकास करणे शक्य असते आणि आरोग्य सुदृढ ठेवण्याकरिता आहार सुदृढ असणे निकडिचे असते. सुदृढ आहाराकरिता विविध प्रकारची फळे आहारात समाविष्ट करावित,असे आहारतज्ञ नेहमीच सुचवित असतात.त्यापैकी संत्रा व मोसंबी फळांमध्ये अशी अनेक तत्वे असतात की ज्यामुळे रोग प्रतिकारक शक्ती वाढुन मनुष्याचे आरोग्य सुदृढ राहु शकते. त्यात असलेल्या नैसर्गिक शर्करेमुळे ताजेतवाने वाटुन मनुष्य जोमाने कार्यप्रवृत्त होउ शकतो. तसेच मधुमेहासारख्या बिमारीतही संत्रा व मोसंबी ही फळे आरोग्यासाठी उत्कृष्ठ असल्याचे सांगण्यात येते.या दोन्ही फळांमध्ये **क** जीवनसत्व भरपुर प्रमाणात असते व त्यामुळे मनुष्याची रोग प्रतिकारक शक्ती वाढुन व्यक्ती बदलत्या हवामानात स्वतःला सुदृढ व निरोगी ठेउन स्वतःची कार्यक्षमता अबाधित राखु शकतो.

महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता संत्रा व मोसंबी या फळांच्या बाबतीत इ.सन 1985–86 ते 2000–2001 या वर्षात लागवड क्षेत्र तसेच उत्पादनाच्या प्रमाणात वाढ दिसुन येते. जमीन,पाणी आणि मेहनत व ज्ञान इत्यादींचा योग्य वापर करुन संत्रा व मोसंबी या फळांची लागवड केली असता शेतकरी अधिक उत्पादन घेउन स्वतःचा आर्थिक विकास करुन घेउ शकतो आणि सोबतच समाजाला सुदृढ आरोग्य प्रदान करु शकतो.

बीजशब्द :–

सुदृढ आरोग्य, लागवड क्षेत्र, उत्पादन,उत्पन्न ,सकारात्मक विचार,ज्ञान,सद्सद्विवेकबुध्दी,जिज्ञासा,प्रयत्न

प्रस्तावना:–

कोणत्याही प्रकारच्या विकासाकरिता सकारात्मक विचार ,ज्ञान,सद्सद्विवेकबुध्दी ,जिज्ञासा ,प्रयत्न, कार्यशीलता इत्यादी अनेक प्रकारांची आवश्यकता असते.या सर्व प्रकारच्या आवश्यकता पुर्ण करण्याकरिता मात्र आरोग्य सुव्यवस्थित असणे गरजेचे असते. आरोग्य सुदृढ असेल तरच विकास करणे शक्य असते. आणि आरोग्य सुदृढ ठेवण्याकरिता आहार सुदृढ असणे निकडिचे असते. सुदृढ आहाराकरिता ,विविध प्रकारची फळे आहारात समाविष्ट करावित,असे आहारतज्ञ नेहमीच सुचवित असतात.

उद्येश :–

काही निवडक फळांबाबत अर्थशात्रीय दृष्टिने संशोधन करुन उत्पन्न,उत्पादन,लागवड क्षेत्र इत्यादींचा अभ्यास करण्याचा मानस सुदृढ आहाराच्या गरजेतुनच निर्माण झाला.

फळांची निवड :–

संत्रा व मोसंबी या फळांची निवड संशोधनाकरिता करण्याचे ठरविण्यात आले.याचे मुख्य कारण म्हणजे या फळांमध्ये अशी अनेक तत्वे आहेत की ज्यामुळे रोग प्रतिकारक शक्ती वाढुन मनुष्याचे आरोग्य सुदृढ राहु शकते. त्यात असलेल्या नैसर्गिक शर्करेमुळे ताजेतवाने वाटुन मनुष्य जोमाने कार्यप्रवृत्त होउ शकतो. तसेच मधुमेहासारख्या बिमारीतही संत्रा व मोसंबी ही फळे आरोग्यासाठी उत्कृष्ठ असल्याचे सांगण्यात येते.या दोन्ही फळांमध्ये **क** जीवनसत्व भरपुर प्रमाणात असते की

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

ज्यामुळे मनुष्याची रोग प्रतिकारक शक्ती वाढुन व्यक्ती बदलत्या हवामानात स्वतःला सुदृढ व निरोगी ठेउन स्वतःची कार्यक्षमता अबाधित राखु शकतो.

पिक– संत्री							
वर्ष	क्षेत्र (हेक्टर)	क्षेत्र (प्रतिशत प्रमाण)	प्रती हेक्टर फळे धारण करणा–या झाडांची संख्या (टन)	दर झाडाचे सरासरी उत्पन्न		उत्पादन (00 टन)	उत्पादन (प्रतिशत प्रमाण)
				किलो	फळांची संख्या		
1985–86	26920	100	218	24.59	231	1442.4	100
1986–87	28200	104.75	233	23.33	216	1532.8	106.27
1987–88	28971	107.62	283	14.34	144	1175.4	81.49
1988–89	29941	111.22	260	28.89	258	2249.2	155.93
1989–90	29941	111.22	259	22.94	209	1778.7	123.32
1990–91	29941	111.22	266	28.85	260	2297.7	159.30
1991–92	34949	129.83	158	11.80	170	652.6	45.24
1992–93	34949	129.83	215	23.53	274	1770.2	122.73
1993–94	45266	168.15	224	35.63	318	3612.8	250.47
1994–95	45266	168.15	257	39.09	333	4547.6	315.28
1995–96	53843	200.01	272	52.19	383	7643.6	529.92
1996–97	87347	324.47	276	50.49	301	12172.9	843.93
1997–98	87347	324.47	256	41.37	277	9257.4	641.81
1998–99	123988	460.58	267	39.46	338	13063.50	9056.78
1999–2000	125604	466.58	265	32.36	220	10771.80	7467.97
2000–01	127562	476.84	253	36.47	322	11870.70	8229.83

संत्री :–

महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता संत्र्यांच्या बाबतीत इ.सन. 1985–86 ते 2000–2001या वर्षात लागवड क्षेत्र तसेच उत्पादनाच्या प्रमाणात वाढ दिसुन येते. इ.सन. 1985–86ला आधार वर्ष मानले असता म्हणजेच इ.सन. 1985–86ला 100 प्रतिशत प्रमाण मानले असता इ.सन. 1985–86ते 1995–96या दहा वर्षात लागवड क्षेत्राचे प्रतिशत प्रमाण दुप्पट असल्याचे दिसुन येते. तर याच दहा वर्षाच्या कालावधीनंतर सातत्याने तीनपट आणि चारपटीपेक्षाही अधिक वाढ झाल्याचे निदर्शनास येते.

इ.सन. 1985–86ते2000–2001 या पंधरा वर्षाच्या कालावधीत प्रती हेक्टर फळे धारण करणा–या झाडांच्या संख्येत अल्पशी वाढ दिसुन येते.परंतु प्रत्येक संत्र्यांच्या झाडाच्या फलधारण क्षमतेमधील वाढ मात्र अधिक जास्त प्रमाणात आढळते.

इ.सन. 1985–86ते2000–2001 या पंधरा वर्षाच्या कालावधीत उत्पादनाच्या प्रतिशत प्रमाणात फारच अधिक वाढ झाल्याचे निदर्शनास येते. इ.सन.1985–86च्या तुलनेत इ.सन. 1995–96 या दहा वर्षात पाचपटीपेक्षा अधिक वाढ(529.92प्रतिशत)

झाल्याचे निदर्शनास येते.तर त्यानंतरच्या प्रत्येक वर्षात 8 ते 90 पट वाढ निदर्शनास येते इ.सन. 1998–99 मध्ये 90पटीपेक्षाही अधिक वाढ (9056.75 प्रतिशत) दिसुन येते.

पिक– मोसंबी							
वर्ष	क्षेत्र (हेक्टर)	क्षेत्र (प्रतिशत प्रमाण)	प्रती हेक्टर फळे धारण करणा–या झाडांची संख्या (टन)	दर झाडाचे सरासरी उत्पन्न		उत्पादन (00 टन)	उत्पादन (प्रतिशत प्रमाण)
				किलो	फळांची संख्या		
1985–86	993	100	215	16.99	124	36.27	100
1986–87	1632	164.35	254	20.60	168	85.58	235.95
1987–88	1632	164.35	292	29.70	183	141.52	390.18
1988–89	3006	302.72	295	32.56	246	286.98	791.23
1989–90	3006	302.72	305	39.47	171	361.94	997.90
1990–91	3690	371.60	302	30.41	178	338.93	934.46
1991–92	6726	677.34	316	30.00	192	660.06	1819.85
1992–93	6726	677.34	326	32.52	192	713.04	1965.92
1993–94	6845	689.33	329	45.34	217	1020.99	2818.97
1994–95	6845	689.33	269	37.21	187	685.25	1889.30
1995–96	6845	689.33	273	37.86	243	707.51	1950.68
1996–97	14145	1424.47	267	42.65	230	1610.88	4441.36
1997–98	14989	1509.47	294	39.13	224	1724.51	4754.65
1998–99	14949	1505.44	278	44.62	231	1812.99	4998.59
1999–2000	19930	2007.05	272	55.03	291	2982.99	8224.40
2000–01	32141	3236.76	307	33.27	182	3236.03	8922.06

मोसंबी :–

महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता मोसंबीच्या बाबतीत इ.सन. 1985–86 ते 2000–2001या वर्षात उत्पादनाच्या प्रमाणात वाढ दिसुन येते. इ.सन. 1985–86ला आधार वर्ष मानले असता म्हणजेच इ.सन. 1985–86 ला 100 प्रतिशत प्रमाण मानले असता 1985–86 ते 1990–91 पर्यंत 9पट वाढ तर 1991–92ला 18पट वाढ आणि त्यानंतरच्या वर्षात सतत वाढ होतांना दिसुन येते.परंतु इ.सन. 1994–95 या वर्षातील वाढीचे प्रमाण मात्र कमी दिसते. त्यानंतर इ.सन. 1995–96मधे इ.सन. 1994–95 या वर्षापेक्षा थोडी अधिक वाढ झाल्याचे दिसुन येते. इ.सन. 1995–96नंतर मात्र सातत्याने अधिक प्रमाणात वाढ होतांना दिसुन येते. इ.सन. 2000–2001 मध्ये तर (8922.06 प्रतिशत)इतकी अधिक वाढ निदर्शनास येते.

महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता मोसंबीच्या बाबतीत इ.सन. 1985–86 ते 2000–2001या वर्षात लागवड क्षेत्राच्या प्रमाणात वाढ दिसुन येते. इ.सन. 1985–86ला आधार वर्ष मानले असता म्हणजेच इ.सन. 1985–86ला 100

प्रतिशत प्रमाण मानले असता इ.सन. 1995–96पर्यंत 6पटीपेक्षाही अधिक (689.33प्रतिशत) वाढ निदर्शनास येते आणि प्रामुख्याने ही वाढ इ.सन. 1993–94ते 1995–96पर्यंत म्हणजेच सतत तीन वर्ष स्थिर (689.33प्रतिशत इतकी)आहे.

इ.सन. 1985–86 ते 2000–2001 या पंधरा वर्षाच्या कालावधीत प्रती हेक्टर फळे धारण करणा–या झाडांच्या संख्येत इ.सन.1989–90 ते 1993–94पर्यंत आणि इ.सन. 2000–2001या वर्षात अल्पशी वाढ दिसुन येते.परंतु प्रत्येक मोसंबीच्या झाडाच्या फलधारण क्षमतेमधील वाढ मात्र अधिक जास्त प्रमाणात झालेली आढळते.

निष्कर्ष :–

वरील विवेचनावरुन असे लक्षात येते की जर जमिन,पाणी आणि मेहनत व ज्ञान इत्यादींचा योग्य वापर करुन संत्रा व मोसंबी या फळांची लागवड केली असता शेतकरी अधिक उत्पादन घेउन स्वतःचा आर्थिक विकास करुन घेउ शकतो आणि सोबतच समाजाला सुदृढ आरोग्य प्रदान करु शकतो.

संदर्भ :–

1. महाराष्ट्राची कृषी सांख्यिकीविषयक जिल्हावार माहिती (1991–92व 1992–93)
2. महाराष्ट्राची कृषी सांख्यिकीविषयक जिल्हावार माहिती भाग –2 (1996–97 व 1997–98)
3. महाराष्ट्राची कृषी सांख्यिकीविषयक जिल्हावार माहिती भाग –2 (2002)

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

डॉ. आंबेडकरांची राज्यसमाजवादाची संकल्पना आणि भारतीय संविधान

प्रा. संजय के. लाटेलवार
श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, राजुरा जि. चंद्रपूर.
email – sanjaylatelwar@gmail.com
mob. no. 9767076693

प्रस्तावना

डॉ. आंबेडकरांना विषमता विरहीत समाज निर्माण करावयाचा होता. जशी त्यांना सामाजिक विषमता नको होती, तशी त्यांना आर्थिक विषमताही नको होती. संपूर्ण भारत एका समानतेच्या धाग्यात बांधला जावा हे त्यांचे स्वप्न होते. एवढेच नव्हे तर विषमतेच्या सर्वच आधारभूत सामग्रीलाही त्यांचा विरोध होता. जात आणि वर्ग ही दुष्ट रचना आहे आणि ती गोरगरिबांची नागवणूक करण्यासाठी निर्माण करण्यात आली आहे. या दुहेरी दुष्ट रचनेचा पराभव करणे, या कंटकयुक्त रचनेचा नाश करणे एवढेच नव्हे, तर या कंटकयुक्त रचनेचे मानसशास्त्र आमूलाग्र बदलणे ही बाब डॉ. आंबेडकरांना महत्वाची वाटत होती. भारतीय समाजव्यवस्था अत्यंत खालच्या थराला पोचली असतांना भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आहे आणि ते टिकवायचे असेल, तर भारतीय लोकशाहीला सामाजिक लोकशाहीच्या स्वरूपात परावर्तीत करावी लागेल, तरच या इतक्या कष्टाने मिळविलेल्या स्वातंत्र्याचा उपयोग होईल. म्हणून समाजात जाती नसाव्यात तसे वर्गही नसावेत ही डॉ. आंबेडकरांची धारणा होती. याचा अर्थ कोणतीही व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तिच्या वर्चस्वाखाली नसावी आणि यासाठी जाती आणि वर्ग नसावेतच. समाजात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक न्याय निर्माण झाला पाहिजे हे डॉ. आंबेडकरांचे ध्येय होते.

समाजात सामाजिक समता निर्माण होणे म्हणजेच कल्याणकारी राज्य निर्माण होणे होय. समाजातील प्रत्येक व्यक्तिचा विकास, व्यक्ति–व्यक्तित बंधूभाव निर्माण होणे म्हणजेच समाज रचनेला बळकटी प्राप्त होणे होय. राज्य लोककल्याणासाठी आवश्यक आहे आणि लोककल्याणासठी परिवर्तन देखील आवश्यक आहे. राज्यसमाजवादाच्या स्थापनेसाठी आणि त्याच्या यशस्वीतेसाठी राज्य आवश्यक आहे. डॉ. आंबेडकरांना लोकशाही ही जीवनशैली बनावी असे वाटत होते. लोकशाही हा शासन प्रकार नसून ती शोषणविहीन जीवनशैली आहे. लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी वर्गविहीन समाज, सशक्त विरोधी पक्ष, अल्पसंख्याकांच्या मताचा आदर, नितिमान लोक, कायद्याची आणि प्रशासनाची समानता आणि अन्यायाविरुद्ध लढून न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी कटिबद्ध झालेली सद्सद्विवेकबुद्धी या गोष्टींची आवश्यकता असते. राजकीय लोकशाही, आर्थिक लोकशाही, सामाजिक लोकशाही ही लोकशाहीची अविभाज्य अंगे आहेत असे डॉ. आंबेडकर मानत. त्यामूळे अशी समाजव्यवस्था निर्माण करण्याच्या कार्यात भारतीय समाज तयाार व्हावा; त्या व्यवस्थेचे अनुकरण म्हणजे खरे लोकशाही राज्य. या लोकशाही राज्यात सर्वांना समानतेने जगण्याचे अधिकार प्राप्त होणे आवश्यक आहे. याची जाणिव डॉ. आंबेडकरांना होती. विषमतेने विखुरलेला हा भारतीय समाज आणि या समाजातील बलवान वर्ग आपल्या खालच्या जातीतील वर्गाला टिकू देणार नाही. म्हणून संविधानातच अशाप्रकारची व्यवस्था असावी जिला कोणिही मोडू शकणार नाही, माझ्या गरीब आणि अशिक्षित

समाजाला न्याय मिळविण्यासाठी कुणापूढेही हात पसरण्याची आवश्यता पडू नये, यासाठी संविधानातच डॉ. आंबेडकरांनी अशी व्यवस्था निर्माण केली. ज्यातून सामाजिक न्याय, बंधूता, समता निर्माण होण्यास मदत होईल.

डॉ. आंबेडकरांचा अर्थविचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना भारतीय समाजात आर्थिक समता स्थापन करायची होती. ती निर्माण करण्यासाठी आपली समाजवादाची भूमिका 'स्टेट ॲड मायनॉरिटिज' मध्ये मांडली आहे. समाजवाद संसदीय लोकशाहीद्वारा समाजात रुजविला पाहिजे असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत होते. समाजातील गरीब आणि पिढलेल्या वर्गाला आर्थिक विषमतेतून बाहेर काढण्यासठी, त्यांना समतेचे आणि स्वातंत्र्याचे मुक्त जीवन प्राप्त करून देण्यासाठी राज्य समाजवादाची आवश्यकता होती. आणि म्हणून डॉ. आंबेडकर संविधान सभेतील भाषनात म्हणतात, "आज भारतीय व्यक्ती दोन निरनिराळ्या ध्येयवादानी नियंत्रित आहेत. राज्यघटनेच्या प्रस्तावात सूचित केलला ध्येयवाद आणि धर्मात अंतर्भुत केलेला सामाजिक ध्येयवाद. ज्याला समज आहे त्याला कळू शकेल की हे दोन परस्परविसंगत ध्येयवाद आहेत. राजकीय ध्येयवादामुळे स्वातंत्र्य, समता, सहभाव या जीवनमूल्यांना मान्यता मिळाली आहे. तथापि प्रचलित सनातनी वृत्तीच्या सामाजिक ध्येयवादामूळे ही तत्वे व्यवहारात नाकारली गेली आहेत असे हे विसंगत जीवन किती काळ चालणार आहे? कधीतरी एक दुसऱ्याला शरण गेल्याशिवाय उपायच नाही." आपण राजकीय जीवनात एक व्यक्ती एक मूल्य या तत्वाचा स्वीकार आणि आर्थिक सामजिक जीवनात मात्र या तत्वाला नकार हा अंतर्विरोध आहे. ही आर्थिक सामाजिक विषमता आपण संपवल्याशिवाय खरी सामाजिक समता प्रस्तापीत करता येणार नाही.

राजकीय लोकशाहीला बळकटी देण्याचे खरे कार्य सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही करते. समाजातील सामजिक आणि आर्थिक लोकशाही बळकट असेल तरच खरी राजकीय लोकशाही निर्माण होऊ शकते. भारतात माणूस जन्मताच त्याला जात चिकटवण्याची परंपरा आहे. या परंपरेमुळे इथल्या माणुसकीचे संपूर्ण दिवाळे काढले आहे. या वर्णानी आणि जातींनी माणसामध्ये कायम दुरावा टिकवून ठेवला आहे. त्यामूळे बंधूभावाची संकल्पना निर्माणच होऊ शकली नाही. भारतात निर्माण झालेली जातीव्यवस्था माणसांना मानसापासून वेगळे करणारी ठरली. प्रत्येक जात आपले स्वतंत्र अस्तीत्व टिकविण्यासाठी दुसऱ्या जातीच्या अहिताचा विचार करू लागली. म्हणून डॉ. आंबेडकर म्हणतात, "कोणतीही एखादी जात अवनत झाली, तर तीच्या अवनतीचा चट्टा इतर जातीस बसल्यशिवाय राहणार नाही. समाज ही नौकाच आहे व ज्याप्रमाणे आगबोटीत बसून प्रवास करणाऱ्या उतारूने जाणूनबुजून इतरांचे नुकसान करावे म्हणून किंवा त्यांची त्रेधा कशी उडते ती गंमत पाहण्यासाठी म्हणा किंवा आपल्या विनाशक स्वभावामुळे म्हणा; जर का इतरांच्या खोलीत छिद्र पाडले, तर सर्व बोटीबरोर त्यालाही, आधी नाही तरी मागाहून का होईना जलसमाधी ही घ्यवी लागणार आहे. त्याचप्रमाणे एका जातीचे नुकसान केल्याने प्रत्यक्ष नव्हे तरी अप्रत्यक्षपणे तरी नुकसान करणाऱ्या जातीचेही नुकसान होणार आहे यात बिलकूल शंका नाही." भारतीय समाजाची स्थिती आगबोटीतील प्रवाशांसारखी आहे. अनेक जातीत आणि धर्मात विखुरलेले राष्ट्राला एका बंधनात बांधता येत नाही. ती विषमता आधी आपल्यला नष्ट करावी लागेल. म्हणून भारतीय समाजात निर्माण झालेली ही सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी आधी आर्थिक विषमता नष्ट होणे आवश्यक आहे. सामाजिक लोकशाहीचे स्वप्न पाहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तिला आपल्या देशाची ही

परिस्थिती बदलविण्यासाठी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे. तेव्हाच खरी राजकीय लोकशाही असित्त्वात येऊ शकेल. आर्थिक समता स्थापन करण्याच्या दृष्टीने डॉ. आंबेडकरांनी वीमा, उद्योगधंदे आणि शेती उद्योग सरकारच्या मालकिची असण्याची आवश्यकता सांगितली होती. तिची अमलबजावणी न झाल्याने आज स्वातंत्र्याच्या ६५—७० वर्षानंतरही आर्थिक विषमता कायमय असल्याचे दिसते.

डॉ. आंबेडकरांचा सामजिक विचार

डॉ. आंबेडकर म्हणतात या देशात समता प्रस्तापीत करायची असेल; तर अस्पृशता नष्ट करावी लागेल. ती नष्ट करण्यकरिता आणि सामाजिक समता निर्माण करण्याकरिता आपल्या देशात असणारी वर्गनिहाय परिस्थिती नष्ट करावी लागेल. पण केवळ जाती आणि वर्ग नष्ट करूण चालणार नाही तर वर्ण निर्मूलनाचीही आवश्यकता आहे. केवळ वर्ण निर्मूलन झाले म्हणजे संपले असेही नाही. जगाचा विचार केला तर दोनच जाती आहेत असे स्पष्ट करतांना ते म्हणतात; “जगात फक्त दोनच जाती आहेत. पहिली श्रीमंतांची आणि दुसरी गरिबांची.” आणि म्हणून समाजातील सर्व प्रकारचे वर्गीकरण संपले पाहिजेत. समाजाला वर्गातीत करण्याची आवश्यता आहे. वर्गातीत करण्याची प्रक्रिया म्हणजे समाजाच्या पुनर्रचनेची प्रक्रिया होय. समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता ही या पुनर्रचीत समाजाची जीवनमूल्ये असावीत. याचाच अर्थ समाजात वर्णभेद, वर्गभेद आणि समाजभेदही नकोत. हे भेद कायम असेणे म्हण्जे समाजातील बंधुभाव नष्ट होणे आहे. समाजात कोणत्याही प्रकारची वर्गवारी असणे म्हणजेच समतेचा अभाव असणे आहे. त्यामुळे समाजातील सर्व भेदांचा नाश हेच खऱ्या सामाजिक लोकशाहीची प्रस्तापना होय. आपल्याला खरी राज्यलोकशाही निर्माण करायची असेल तर सर्व भेदांचा नाश हाच एक मार्ग उरतो.

डॉ. आंबेडकरांचे राजकीय विचार

डॉ. आंबेडकरांना जशी आर्थिक, सामाजिक समता हवी होती, तशीच त्यांना राजकीय समताही हवी होती. ती निर्माण करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केल्याचा आपल्याला परिचय येतो. राजकीय अधिकारासाठी लढल्या गेलेल्या आपल्या स्वांत्र्य लढयात यशस्वी झाल्यानंतर जेव्हा राजकी स्थर्य निर्माण करण्यासाठी संविधानाची निर्माण करण्यात आली तेव्हा डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या अपेक्षीत अधिकार सर्वसामन्यानंपर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न केला. जात आणि वर्ग ही दुष्ट रचना आहे आणि ती गोरगरिबांची नागवणूक करण्यासाठीच निर्माण करण्यात आली आहे. तेव्हा या दुहेरी दुष्ट रचनेचा नाश करणे, या शोषनयुक्त रचनेचा नाश करणे एवढेच नव्हे तर ही शोषनयुक्त समाजाची मानसिकता बदलून टाकणे आवश्यक आहे असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत होते. जात आणि वर्ग यांना हजारो वर्षाचे संस्कार समाजमनावर केले गेले आहेत. धर्म, साहित्य आणि तत्वज्ञान याचा वापर करून ही शोषनयुक्त मानसिकता आणि घोटीव दुष्ट परिवर्तनविरोधी गोष्टी निर्माण केल्या गेली आहेत. तेव्हा या विषमतावादी मानसशास्त्राचे निर्मूलन करण्यासठी या मानसशास्त्राला जन्म देणारी आणि त्यांचे संगोपन करणारी वैचारिक हत्यारे पूर्ण मोडून काढली पाहिजे असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत होते.

राजकीय लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी स्तरहीन समाज, बलवान विरोधी पक्ष, कायद्याची आणि प्रशासनाची समानता संविधानिक नैतिकता, अल्पसंख्याकांच्या मताचा आदर, नीतिमान लोक आणि अन्यायविरूद्ध लढून न्याय प्राप्ती करण्यासाठी कटिबद्ध असलेली सद्सद्‌विवेकबुद्धी या गोष्टींची आवश्यकता असते. राजकीय लोकशाही निर्माण होण्यासाठी, समाजात या

वातावरणाची निर्मिती करण्यासाठी देशातील विघातक वातावरण वेगवेगळया धर्मांनी, जातींनी आणि प्रथांनी—परंपरांनी निर्माण केलेले आहे. म्हणून सांसदीय लोकशाही निर्माण करण्यासाठी राज्यघटनेत या तरतुदिंची आवश्यकता डॉ. आंबेडकरांना वाटते. केंद्रिय वा राज्य कार्यकारिणीला विधिमंडळाच्या कार्यकाळाआधी बरखास्त करता येणार नाही. विधिमंडळाचे सभासद नसलेल्या मंत्रिमंडळाच्या सदस्यांना विधिमंडळाच्या कामकाजात भाग घेण्याचा अधिकार राहील, पंतप्रधानांची निवड विधिमंडळातील सर्व सदस्याद्वारा केली जाईल. मंत्रिमंडळातील अल्पसंख्याकांच्या सदस्यांची निवड सभागृहातील अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधी करतील तसेच मंत्रिमंडळातील कोणत्याही सदस्याला केवळ भ्रष्टाचार किंवा राष्ट्रद्रोहाच्या आरोपावरून महाभियोगाद्वारे काढून टाकले जाईल. इत्यादी तरतूदी डॉ. आंबेडकांनी संविधानातच नमूद केल्या आहेत.

समारोप

भारतासारख्या अत्यंत विषम परिस्थिती असलेल्या समाज रचनेच्या या देशात लोकशाही शासन पध्दतीला यशस्वी करण्याकरिता डॉ. आंबेडकरांनी सामाजिक समता, आर्थिक समता आणि राजकीय समता स्थापन करण्याचा परिपूर्ण प्रयत्न केल्याचे आपल्याला ही स्वातंत्र्याची सुखद फळे चाखता येत आहेत असेच म्हणावे लागते. राजकीय लोकशाहीला सामाजिक लोकशाहीत बदलविण्याचा पूर्ण प्रयत्न संविधानाच्या आधारानी डॉ. आंबेडकरांनी केल्याचे दिसून येते. आणि त्यामूळेच भारताची आजची सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यात आणि यशस्वी ठरण्यात डॉ. आंबेडकरांचीच राज्यसमाजवादाची संकल्पना साकारा झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भ सूची :

१) आंबेडकरवादी मराठी सहित्य – डॉ. यशवंत मनोहर, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर

२) लोकराज्य – धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण महोत्सव विशेषांक ऑक्टोबंर २००६

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

The Life And Vision Of Dr. Babasaheb Ambedkar

Dr. Pandharinath L. Dhengle
Associate professor,
Shri Shankarrao Bezalwar Arts and Commerce College Aheri Dist. Gadchiroli. (MS)
pldhengle@gmail.com
9420185886

Prof. Ravindra D. Hajare
Associate professor,
Shri Shankarrao Bezalwar Arts and Commerce College Aheri Dist. Gadchiroli. (MS)
ravindrahajare150666@gmail.com
9403867682

Abstract:

Dr. B. R. Ambedkar has been a great son of mother in the true sense of the word. India. His entire life has been a beacon light for every Indian and those who suffered much under caste system. His anthropological researches have been very phenomenal in his work as an activist and fighter for the downtrodden. Being inspired by his father, he made up his mind to devote his life to the service of his people. His satyagrahas helped him achieve rights for the Dalits. With his mission and vision he forced the other people to be introvert and think of the downtrodden humanly. His vision has been reflected in the constitution of India.

Key words:

Untouchability, mission, Varna System, constitution

Introduction:

Dr. B. R. Ambedkar is mostly remembered as the Father of the Indian Constitution. He is also referred as the Savior as the Depressed Classes called Dalist today. Ranging from his early education, his experiences, his wide reading, his researches as an anthropologist, his struggle as activist, his writings, his political, economical and social views, and above all his mission of eradicating untouchability, his work as a politician and legislator all amount to call a great fighter of mankind. He took an idea, made it one idea of his life, thought of it, dreamed of it, lived on that idea, let his brain, muscles, nurses every part of his body be full of the idea, and just left other ideas alone. This is the way a great spiritual giant like B. R. Ambedkar succeeded in his mission. He lived an arduous life. He lived for his mission died for it. Hence his life itself is a mission.

Ambedkar has played the part of destiny in the liberation of suppressed humanity in India. So it is necessary to understand his life, character and mission and know his as he is and as he is distorted by his enemies and defiled by his devotees.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

His Parentage and its Impression:

Hailing from a poor family, belonging to one of the untouchable communities in India that had different names in different parts of the country, Ambedkar witnessed inhuman treatment given to those lowest strata of human life, which were deprived of fundamental needs. They were forced to occupy their dwelling in the dingy dirty and unhygienic outskirts of villages and towns for habitations, where they lived in dark, insanitary, and miserable smoky shanties or cottages. The children were not allowed to go to schools attended by caste Hindus. Though they worshipped Hindu Gods and observed the same festivals, the Hindu temples were closed to

The Origin of the Untouchability:

The origin of the untouchability is found actual practice of original principles of division of labor, which did not sustain for long. The society was divided according to four Varnas and those who served all higher three were called Shudras. But in the course of time, the Varnas became watertight compartments and degenerated later into present caste system. The Shudras were degraded and segregated as untouchables.

However this disruptive system did not go unchallenged. Several worthy sons of India made attempts to free society from this system. Starting from Lord Buddha, Ramanuja, Basavana, Eknath, Tukaram, Rohidas, Kabir, who succeeded to some extent in their efforts, to modern age reformers, who, with spiritual awakening tried to bring about changes in society. The period of Spiritual Enlightenment in India saw another wave of socio-religious revival led by Raja Ram Mohan Ray, followed by many other social reformers like Jyotirao Phule, V. R. Shinde, Karve, B. Malbari, Ranade, Agarkar, Telang etc. They all played vital role in this period despite the neutral role of the British rulers. Among the Indian Princes the work done by Sayajirao Gaikwad of Baroda and Shri Shahu Maharaj of Kolhapur to eradicate untouchability by starting schools for the untouchables was commendable. Gopal Baba Walangkar and Dayanand made great efforts too.

Socio-Political Revival in Maharashtra:

By the 1890s a strong socio-political revival had set in even in Maharashtra. The main problems that confronted the leaders along with political backwardness were the caste system, untouchability, child marring, widow remarriage, and emancipation of women from all bondages. A bitter controversy arose over whether social reforms should take precedence over political reforms. The British naturally wanted Indians to focus on social reforms and bypass the political

agitation. But some of the Indian leaders wanted both need to happen simultaneously. The foremost among them were Ranade, Agarkar, Tilak. They actively propagated social and political reforms and created discounted among the masses to force the British government to confer rights to them. Besides, they also fought against the orthodox Hindus who were not ready for change. It was this period that created a platform for the true champion to emerge.

Dr. Ambedkar had derived from his father his painstaking spirit, forceful mental energy and intense interest in the welfare of his society. Ramji exerted great influence on young mind of Bhim. A friend and admirer of Phule, Ramji was aware of the social problems faced by his community.

During his early days at Satara, Bhimrao realized painfully what the stigma of untouchability meant. There were so many rude and shattering shocks to the budding mind of Bhim. They left an indelible impression on his young mind that was so strong, so sensitive and yet resolute. Such insults engendered in him a burring hatred for Hinduism, which later compelled him to launch a rigorous mission and movement. Bhim, in his youth like Tilak and Saverkar, developed a passion for reading. His desire to possess books was insatiable, a wide reading, deep knowledge and historical perspective bestowed upon him a certain prestige and toning.

Notwithstanding the ills and intolerable insults inflicted upon him and stimulated by his father to rise to high position in life encouraged by broad-minded men, Bhim passed matriculation in 1907, BA in 1912 against all odds. He concentrated more on reading than on scoring good marks. It was his aim to arm himself with every possible missile, made himself master of a repository of knowledge and develop the power of his mind to prepare him for higher attainment and a new life that was to open the portals and possibilities of a great career, which he obtained many times in his life. The most important and significant was his appointment as chairman of Drafting Committee of the constitution of independent India.

The Whirlwind of Discontent: Bhimrao's Mission:

It was during these periods that right of Indians was totally suppressed by the British govt.… This gave rise to a whirlwind of discontent. Tilak was sent to Mandalay and Savarkar to Andaman and imprisoned several others. These events shook Maharshtra violently. This sate of repression agitated the strong currents of Bhim's mind. They were seen when he wrote "The Evolution of Provincial Finance in British India". The mission in the life of Ambedkar was

launched from his young age. What he saw, read or experienced, were bursting out in form of his thoughts. Infused with strength of will to resist worldly temptation and a depth of spirituality, Bhimrao paved way to uplift the downtrodden and the depressed and to eradicate untouchability on all grounds-social, political spiritual and economical. He himself had sustained so many wounds during his education and also while working in boroda for the Maharaja and in a colllege in Bombay. They were always haunting and troubling his mind and provoking him to do something substantial and perpetual to win rights for this community in particular and the Hinduism in general. His life itself has been a Yadnya, first Dnyan Yandnya and then Karma Yadnya. The real Dnyan Yandnya started when he went to America. He studied for 18 hours a day and went on endlessly digging knowledge. His stay in the U.S., also exercise great influence on him. After becoming Barrister and getting a mean of earning a living, he literally threw him in the Karma Yadnya.

The Activities of the Depressed Classes Mission:

The activities of Depressed Classes were in progress. The Indian National Congress was growing conscious of the existence of the Depressed Classes. But its sudden love emanated for the Untouchables was because of the result of the British policies. The British rulers were trying at all cost to divide the Indians and rule over then under the name of caste and religion. They were showing special favor for the Muslim League by sanctioning separate constituencies for them but purposefully neglecting the demands of the Depressed Classes. It was this historical moment when Ambedkar jumped into the mahayadnya of Karma initiating his mission. Finding the conferences of the DC reserved and skeptical initially, Ambedkar did not associate himself with them. He was waiting for right time to draw upon his energy and brain power. His mind was busy with the ideas of intellectual conquest which he earned as a professor first then a lawyer. Wanton insults and frequent humiliation were tempting him to go the roots of the teething trouble. So gradually he began to feel the pulse of the Untouchables and was silently contacting all the centers of sympathizers with the cause. He was also impressed by the rigorous campaign launched by Shahu Maharaj to eradicate untouchability by promoting education among the lower classes, eradicating prejudices and barriers created by the caste system.

Dr. Ambedkar's Battle against Varna System: His Message.

Dr. Ambedkar was a great fighter. He fought on all grounds. He fought legal, political, social, spiritual and intellectual fights, and surpassed all those who criticized him as narrow-

minded, not thinking about India as a whole nation. But he strongly retorted to them through his speeches in several conferences of the Depressed Classes, through his mouthpieces- Mook Nayak and Bahishkrut Bharat and also by taking up original researches in law, religions, economics, political, anthropology and philosophy. He articles evoked a spirit of and awareness among his people and they stood with him in sun and showers. It was not enough for India to be an independent country, she must rise as a good state guaranteeing equal status in matters religious, social, economic and political to all classes, offering every man an opportunity to rise in the scales of life and wanted to awaken the depressed classes to their disparities, take education and progress. He realized nothing would be gained by sitting inactively and begging for rights. Therefore he urged them to **'rise, learn and struggle'.**

It was for the first time that Ambedkar won his first victory in his public life, in 1920 at Nagpur when he spoke at All India Conference convened by the Untouchables. His skill of debate, presence of mind and his ability as a prospective leader were seen to a remarkable degree. This conference gave him a opportunity of turning the eyes of the untouchables from the Depressed Classes Mission.

Dr. Ambedkar- a Reformer:

The most important resolution that sped up Ambedkar's mission was one moved by S.K. Bole in 1923 allowed the untouchables to exercise the right of drinking water at all public places walls and dharmashalas which were built with and maintained out of public funds. Ambedkar was looking for social reforms in the sense of reorganization and reconstruction of Hindu society on the basis of equality. He was looking completed salvation. There was still conservative feeling, unmoved like a mountain, not ready to accept equality based society. He wanted to fight for it.

A man of great knowledge and boundless energy he was man who regard3ed the woes and miseries of those classes as a personal humiliation and thus had taken a vow to make self respecting citizens out of those virtual slaves. He urged the untouchability to fight for salvation. He cried out "You have been groaning from time immemorial and yet you are not ashamed to hug your helplessness as inviolability." His massage of self elevation soon gathered force. The Depressed Classes Mission took his cognizance and he started working vigorously. He emerged as a leader who had vision and intellectual energy to lead them to real salvation. His satyagrahas at Mahad and Nasik are just glimpses of it. At the same time Ambedkar paid attention to the

problems of textiles labors and railway workers. He fought a legal battle for them and won rights for them. Through his impressive speeches and pursuance he compelled the governments to make welfare laws for the labors and workers. Despite of his tussle with Gandhi over the issues of allocation separate electorates for the Untouchability, Ambedkar never looked back. Like a great warrior he won all battles and came triumphantly.

The Reflection of Ambedkar's Mission in the Indian Constitution.

The last battle of his mission was awaiting his valor. It was the battle of framing the constitution of free India. All missiles, powers, spiritual strength, legal scholarship was to put test which he managed with great intelligence and became the father of the unique Indian Constitution. The preamble of the constitution is itself self-explanatory of completion of his mission. His mission was only to win rights for the untouchables but to root out all the ills and create and constitute India into a, SOVERREIGN, SOCIALIST, SECULAR, DEMOCRATIC, RUPUBLIC and to secure all its citizen: JUSTICE, social, economic, and political; LIBERTY of thoughts, expression, belief, faith and worship-; EQULITY of status and of opportunity' and to promote among them all FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the unity of Nation.

Conclusion:

Dr. Ambedkar himself converted into Buddhist and also jacks of his followers. His life and mission has been a beacon light for the ethnic India. Now all the Indians are reaping the rich harvest of **'justice, liberty, equality and fraternity'**. Now we are, to quote Ruskin Bond, **"the typical sons of soil; so terrifying in crowd, so beautiful in himself."**We must cherish the memories and keep the mission going on by **"defending the independence of this land to the last drop of our blood."**

REFERENCES

1. Dr. Dahat, Dhanraj, Speeches and Thought of Dr. Babasaheb Amebdkar, Sanket Prakashan, Nagpur.
2. Skankararo Kharat, Dr. Babasaheb Ambedkar Yanche Dharmantar.
3. Dr. Jataw, D.R., Economical thoughts of Dr. Ambedkar.
4. Dr. Kasbe, Raosaheb, Dr. Ambedkar and Indian Constitution, Sugawa Prakashan ,Pune.
5. Granville, Austine, the Indian Constitution, Orient Longman.
6. Kothari , Rajani, Politics in India, Bombay, Orient Longman.
7. Ambedkar B.R., Annihilation of Caste, Jalandhar Bhimpatrika
8. Dr. Ambedkar, B. R. states and Mionorities: What Are Their Rights And How To Secure Of Free India, Bombay.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

चंद्रपुर जिल्ह्यातील सोयाबीन पिकविनाऱ्या शेतकऱ्यांचा उत्पादनविषयक स्थितीचा –एक अभ्यास

डॉ. सुधीर न. बोढे
गांधी ज्युनिअर कॉलेज
कोंढा तह.पवनी जि.भंडारा

सारांश

सोयाबीनच्या उत्पादनविषयक स्थितीचे अध्ययन करताना असे लक्षात आले की, जिल्ह्यात साधारणपने १९९० पासून सोयाबीन पिकाच्या लागवडित वाढ झाल्याचे आढळून आले. आजही मोठ्या प्रमाणावर जिल्ह्यात सोयाबीन पिकाचे उत्पादन घेतल्या जाते. या पिकापासून प्राप्त होणाऱ्या नफा तोट्यावरच शेतकऱ्यांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती अवलंबून आहे. संशोधन कालावधीत जिल्ह्यातील सोयाबीन उत्पादन शेतकऱ्यांना सोयाबीन पिकापासून कधी नफा तर कधी तोटा झाला आहे. जसे इ. स. २००३-२००४ मध्ये सोयाबीन पिकापासून प्राप्त होणारा तोटा प्रती एकर १६९३ रु. होता. इ.स. २००४-२००५ मध्ये प्रती एकर १०५० रु. एवढा तोटा झाल्याचे दिसून आले. इ.स. २००५-२००६ मध्ये प्रती एकर ४४१ रु. तोटा होता तर इ.स. २००६-२००७ आणि इ.स. २००७-२००८ या काळात सोयाबीन पिकासाठी नफा प्राप्त झाल्याचे दिसून येते. इ.स. २००६-२००७ मध्ये सोयाबीन पिकापासून प्राप्त होणारा प्रती एकर नफा ६३३ रु. होता तो वाढून इ.स. २००७-०८ मध्ये प्रती एकर १०६६ रु. झाल्याचे दिसून येते. परंतु या संपूर्ण वर्षाची सरासरी काढली असता सोयाबीन उत्पादक शेतकऱ्याला तोटा आल्याचे दिसून आले.

प्रस्तावना

शेती हा एक प्राचीन काळापासून केला जाणारा परंपरागत व्यवसाय आहे. सुमारे १०,००० वर्षापूर्वी शेती व्यवसायाला सुरुवात झाली असे काही अभ्यासकांचे मत आहे. असे असेल तरी अजूनही विकसनशील आणि अल्पविकसित देशांमध्ये शेती व्यवसायाचे स्वरुप प्रामुख्याने उदरनिर्वाहाचे साधन किंवा जीवन जगण्याचा एक मार्ग असेच दिसून येते. विकसीत देशांमध्ये मात्र शेती हा शास्त्रीय पद्धतीने आणि व्यापारी तत्वावर केला जाणारा व्यवसाय आहे.

सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या काळात विकसनशील देशांतील शेतीच्या स्वरुपातही आता बदल होत आहेत. या देशांमध्ये सुद्धा आता शेती व्यवसाय हा व्यापारी तत्वावर करण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल दिसून येतो. व्यापारी तत्वावर शेती करावची झाल्यास तिचे व्यवस्थापन शास्त्रीय पद्धतीने होने ही काळाची गरज आहे.

आधुनिक काळातील शेतीचे स्वरुप विचारात घेता शेतकऱ्याला शेती उत्पादन व्यवस्थेमध्ये योग्य वेळी बदल करणे आणि योग्य निर्णय घेणे आवश्यक आहे. कारण शेतकऱ्याने शेती करीत असतांना योग्य वेळी योग्य निर्णय घेतले तरच त्याचा परिणाम उपलब्ध साधनांचा योग्य वाटपावर आणि त्या साधनांच्या कार्यक्षम उपयोगावर होतो आणि पर्यायाने उत्पन्न वाढीवर होतो. शेती व्यतिरिक्त इतर व्यवसायांतील उत्पादनांमध्ये निश्चितता असल्यामुळे तेथील निर्णय प्रक्रिया ही बरीचशी नियमित स्वरुपाची असते. या उलट शेती व्यवसाय हा निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे शेतीच्या मोठ्या प्रमाणावर अनिश्चितता दिसून येते. त्यामुळे या व्यवसायात निर्णय प्रक्रियेला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. शेती व्यवसायात निर्णयांची अचूकता महत्वाची असते. महत्तम उत्पादनाचे उद्दिष्ट लागते.

शेतीमधील महत्तम उत्पादनाकरीता संसाधनांचे संघटन कसे करावे तसेच शेतीमधील उत्पादन प्रक्रियेतील विविध कार्याचे व्यवस्थापन कसे करावे यासाठी शेती मधील उत्पादन प्रक्रियेत व्यवस्थापनाचे महत्व

दिवसेंदिवस वाढत आहे. शेतीच्या योग्य व्यवस्थापनाशिवाय शेतीतून भरघोस उत्पादन काढता येणे अशक्य आहे. सोयाबीन पिकाच्या बाबतीत सुद्धा महत्तम उत्पादनाचे उद्दिष्ट गाठवयाचे असेल तर त्यात अचूक निर्णय घेणे आणि सोयाबीन पिकाचे योग्य व्यवस्थापन करणे अत्यावश्यक ठरते.

प्रस्तुत अभ्यासक्षेत्र असलेल्या चंद्रपुर जिल्ह्यामध्ये शेतकरी स्वतःच्या शेतात विविध पिकांमध्ये शेतकरी सोयाबीन पिकाची लागवड मोठ्या प्रमाणावर करीत असतो. चंद्रपुर जिल्ह्यात दरवर्षी सुमारे ४,४२,००० हेक्टर क्षेत्रवार सोयाबीनची लागवड केल्या जाते. सोयाबीन हे एक नगदी पिक असल्यामुळे आणि चंद्रपुर जिल्ह्यातील जमीन सोयाबीन पिकासाठी अनुकूल असल्यामुळे इतर पिकांच्या तुलनेत शेतकरी सोयाबीन पिकाची लागवड जास्त प्रमाणात (सुमारे ५० % क्षेत्रवार) करीत असल्याचे सर्वेक्षणामध्ये आढळून आले. त्यामुळेच इतर पिकांच्या तुलनेत अधिक लागवड क्षेत्र असलेल्या सोयाबीन पिकाच्या उत्पादनात व्यवस्थापनाला अत्यंत महत्व आहे. कारण महत्तम उत्पादनावर आणि योग्य उत्पन्न प्राप्तीवरच शेतकऱ्यांची आर्थिक व सामाजिक स्थिति अवलंबून असते.

सोयाबीन उत्पादन खर्च

सोयाबीन पिक घेण्यासाठी सोयाबीन उत्पादक शेतकऱ्याला सोयाबीन लागवड करण्यापूर्वीच्या जमिनीच्या पूर्व मशागत खर्चापासून तर शेवटी सोयाबीन बाजार पेठेत नेऊन सोयाबीनची विक्री होईपर्यंत निरनिराळ्या स्तरावर निरनिराळ्या प्रकारचा खर्च करावा लागतो. सोयाबीन पिकाचा उत्पादन खर्च काढण्याकरिता उत्पादनासाठी लागलेल्या मजूरांची आणि उपयोगात आणलेल्या साधन सामग्रीची तपशीलवार नोंद करुण ठेवणे आवश्यक असते.

उदा.पूर्वमशागत, बी-बियाने,पेरणी,रासायनिक खते, आंतरमशागत (डवरण आणि निंदन) किटकनाशक औषधि , सोयाबीनची वाहतूक आणि विक्री इत्यादि खर्चाच्या प्रकारनुसार आणि शक्य झाल्यास भूखंडानुसार सोयाबीन पिकाच्या उत्पादनासाठी आलेल्या खर्चाची नोंदी करुण ठेवणे आवश्यक असते. अशा नोंदी अचूकपणे करुण ठेवल्यास शेवटी खर्च उत्पन्नाचा ताळमेळ लावणे सोपे जाते. जिल्ह्यातील सोयाबीन पिकाच्या उत्पादन खर्चाची माहिती मिळवण्याकरिता केलेल्या सर्वेक्षणानंतर असे निदर्शनास आले की, सोयाबीन उत्पादक शेतकरी सोयाबीनचे पिक घेण्याकरिता त्याचा शेतामध्ये अनेक कामे करतो.

त्यासाठी किती खर्च येतो याची माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

सोयाबीन पिकाचा एकरी उत्पादन खर्च (रुपयात)

अ. क्र.	खर्चाचे घटक	वर्ष				
		२०००-०१	२००१-०२	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५
१)	नांगरणी	३००	३५०	४००	४५०	५००
२)	वखरणी	१००	१००	१५०	१५०	१५०
३)	कचरा वेचाई	१०५	१०५	१२०	१२०	१५०
४)	बियाने	४५०	४५०	५४०	५४०	६००
५)	पेरणी खर्च	२५०	२५०	२५०	३००	३००
६)	रासायनिक खते	२५०	२५०	२५०	३००	३००
७)	रासायनिक खत देने	१०५	१०५	१२०	१२०	१५०
८)	किटकनाशके	१००	१००	१५०	१५०	२००

९)	फवारणी खर्च	८०	८०	१००	१००	१००
१०)	डवरणी खर्च	३००	३००	४००	४००	४००
११)	निंदन खर्च	३००	३००	४००	४००	५००
१२)	कापनी खर्च	२००	२००	२००	२५०	२५०
१३)	मळणी	७००	७००	८००	१०००	१०००
१४)	विक्री खर्च	२६९	२७८	३५५	३७५	३९०
१५)	व्यवस्थापन खर्च	१२६०	१२६०	१४४०	१४४०	१८००
१६)	कर्जावरील व्याज	५२४	५३०	६२६	६७२	७४४
१७)	जमिनीचे भाडे	१५००	१५००	२०००	२०००	२०००
	एकूण खर्च	**६९४३**	**७००८**	**८४४१**	**८९६७**	**९७३४**

आधार प्रत्यक्ष सर्वेक्षणातून प्राप्त माहितीच्या आधारे :

सोयाबीन पिकाचा एकरी उत्पादन खर्च (रुपयात)

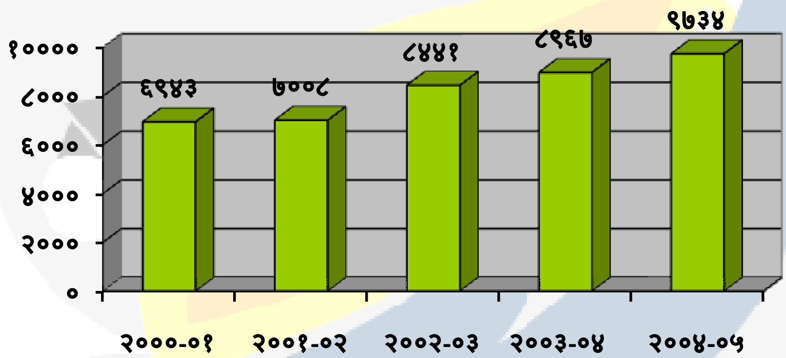

आधार प्रत्यक्ष सर्वेक्षणातून प्राप्त माहितीच्या आधारे :

टिप :

व्यवस्थापन खर्च . या ठिकाणी व्यवस्थापन खर्चाचा विचार करताना सोयाबीन पिकाचा एकूण कालावधी ९० दिवसांचा असतो. त्यामुळे ९० दिवस पिकाची काळजी घेण्यासाठी परिवारातील एका सदस्याला शेतीवर जावे लागते .त्यामुळे त्या व्यक्तीस त्या काळात बाहेर कामासाठी गेल्यामुळे जी मजूरी मिळाली असते तेवढा मोबदला व्यवस्थापन खर्च म्हणून विचारात घ्यावा लागेल .एक व्यक्ति पाच एकर जमिनिवरील पिकाचे व्यवस्थापन खर्च हा) प्रत्येक वर्षी असलेले मजूरीचे दर गुणिले ९० दिवस) व्यवस्थापन कालावधी (भागीले ५ एकर (या सूत्राद्वारे काढला आहे .उदा .इ .स . २०००-०१ मध्ये मजूरी दर ७० रु .होता त्यामुळे ७० × ९० = ६३०० ÷ ५ एकर = १२६० रु (.प्रति एकर व्यवस्थापन खर्च हा १२६० रु .एवढा विचारात घेतलेला आहे) .मजूरी दर इ .स .२०००-०१ मध्ये ७० रु.,इ .स .२००१-०२ मध्ये ७० रु., इ.स .२००२-०३ मध्ये ८० रु.,इ.स .२००३-०४ मध्ये ८० रु,इ.स .२००४-०५ मध्ये १०० रु. असे होते .

१) विक्री खर्च : या खर्चात वाहतूक खर्च आणि अड्त, हमाली या खर्चाचा समावेश होतो. वाहतूक खर्च (घर ते बाजार) प्रति एकर इ. स. २००२-०३ ते २००४-०५ या तीन वर्षात तो २५० रु. प्रति एकर होता. या तीन वर्षात अड्त १.२५ रु. प्रति शेकडा व हमालीचे दर प्रति क्विंटल ८.०० रु. एवढे होते.

२) सोयाबीन उत्पादनासाठी बहुतांश शेतकरी शेणखताचा वापर करीत नसल्याने सोयाबीन उत्पादन खर्चात शेणखतावरील खर्चाचा विचार केला नाही.

सारणी वरुण असे निदर्शनास येते की, सोयाबीन पिकासाठी येणारा प्रति एकर उत्पादन खर्च इ.स.२०००-०१ मध्ये ६९४३ रु.,इ. स. २००१ -०२, मध्ये ७००८ रु., इ. स. २००२ -०३ मध्ये ८४४१ रु.,इ. स. २००३ -०४ मध्ये ८९६७ रु.आणि इ. स. २००४-०५ मध्ये ९७३४ रु.एवढा असल्याचे दिसून येते.हा खर्च दरवर्षी वाढत असल्याचे दिसून येते.

सोयाबीन पिकाचे उत्पादन आणि उत्पन्न

जिल्ह्यातील सोयाबीन उत्पादन आणि उत्पन्नाबाबत सर्वेक्षण केले असता खालील परिस्थिति आढळून आली.

सोयाबीन उत्पादन आणि उत्पन्न

अ. क्र.	वर्ष	उत्पादन प्रति एकर (क्विंटलमध्ये)	भाव प्रति क्वि. (रु.)	उत्पन्न प्रति एकर (रु.)
१	२	३	४	५ (३×४)
१)	२०००-०१	७	७५०	५२५०
२)	२००१-०२	७	८५०	५९५०
३)	२००२-०३	८	१०००	८०००
४)	२००३-०४	८	१२००	९६००
५)	२००४-०५	८	१३५०	१०८००

आधार प्रत्यक्ष सर्वेक्षणातून प्राप्त माहितीच्या आधारे :

सोयाबीन पिकाचे एकरी उत्पन्न (रुपयात)

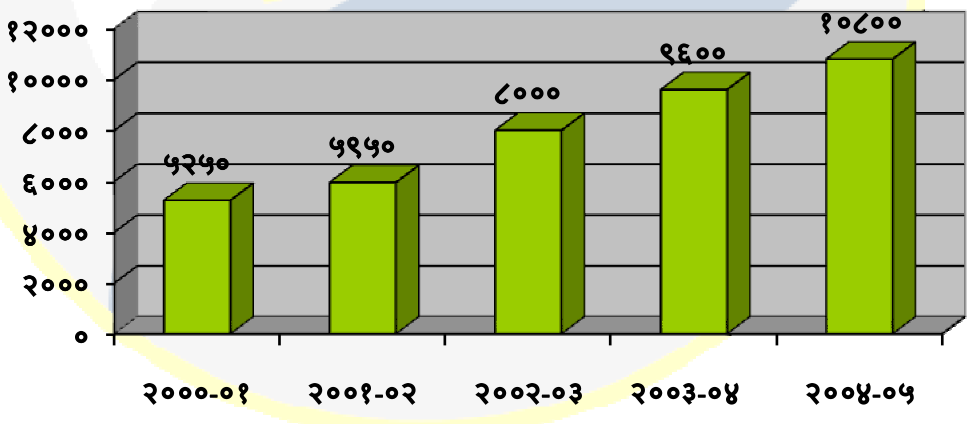

आधार सारणी :

सारणी वरुण असे निदर्शनास येते की, चंद्रपुर जिल्ह्यात सोयाबीन उत्पादक शेतकऱ्यांना प्राप्त होणाऱ्या सोयाबीन च्या उत्पन्नात संशोधन कालावधीत दरवर्षी वाढ होत आहे. जसे इ. स. २००० – ०१ मध्ये जिल्ह्यातील सोयाबीनचे उत्पन्न प्रति एकर ५२५० रु. त्यात वाढ होऊन ते इ. स. २००४-०५ यावर्षी प्रति एकर १०८०० रु. एवढे झाले. सोयाबीन उत्पन्नात घडून आलेली वाढ ही एकरी उत्पादनात झालेल्या वाढीमुळे आणि प्रामुख्याने सोयाबीनला प्राप्त होणाऱ्या भावात झालेल्या वाढीमुळे झाली आहे.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

सोयाबीन पिकापासून प्राप्त होणारा नफा तोटा

जिल्ह्यात साधारणपणे १९९५ पासून सोयाबीन पिकाच्या लागवडीत वाढ झाल्याचे सर्वेक्षणामध्ये आढळून आले . आजही मोठ्या प्रमाणावर जिल्ह्यात सोयाबीन पिकाचे उत्पादन घेतल्या जाते. या पिकापासून प्राप्त होणाऱ्या नफा तोट्याविषयी जिल्ह्यात खालील परिस्थिति आढळून आली.

सोयाबीन पिकापासून प्राप्त होणारा नफा (रुपयात) तोटा -

अ. क्र.	वर्ष	उत्पन्न प्रती एकर (रु.)	उत्पादन खर्च प्रती एकर (रु.)	नफा प्रति एकर (रु.)	तोटा प्रती एकर (रु.)
१	२	३	४	५ (३-४)	६ (४-३)
१)	२०००-०१	५२५०	६९४३	-	१६९३
२)	२००१-०२	५९५०	७००८	-	१०५८
३)	२००२-०३	८०००	८४४१	-	४४१
४)	२००३-०४	९६००	८९६७	६३३	-
५)	२००४-०५	१०८००	९७३४	१०६६	-

आधार प्रत्यक्ष सर्वेक्षणातून प्राप्त माहितीच्या आधारे :

सोयाबीन पिकापासून प्राप्त होणारा नफा (रुपयात) तोटा -

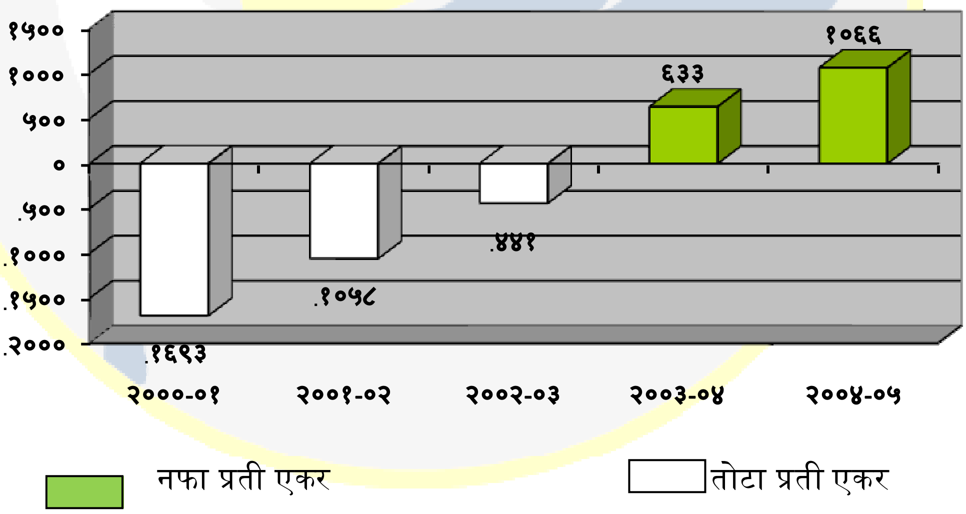

आधार सारणी :

सारणी वरुण असे निदर्शनास येते की , संसोधन कालावधीत जिल्ह्यातील सोयाबीन उत्पादक शेतकऱ्यांना सोयाबीन पिकापासून कधी तोटा झाला आहे. जसे इ. स. २०००-०१ मध्ये सोयाबीन पिकापासून प्राप्त होणारा तोटा प्रती एकर १६९३ रु होता. तर इ. स. २००१-०२ मध्ये प्रती एकर १०५० रु. एवढा तोटा झाल्याचे दिसून येते. इ. स. २००१-०२ मध्ये प्रती एकर ४४१ रु. तोटा होता. इ.स. २००४-०५ या काळात सोयाबीन पिकापासून नफा प्राप्त

झाल्याचे दिसून येते. इ.स. २००३-०४ मध्ये सोयाबीन पिकापासून प्राप्त होणारा प्रती एकर नफा ६३३ रु- होता तो वाढून इ. स. २००४-०५ मध्ये प्रती एकर १०६६ रु. झाल्याचे दिसून येते. सोयाबीन उत्पादन मिळाल्यानंतर योग्य उत्पन्न प्राप्तीसाठी शेतकऱ्यांना कच्चा मालाच्या स्वरुपातील सोयाबीन योग्य किंमतीला बाजारात विकणे आवश्यक असते.

निष्कर्ष

१) प्रती एकर सोयाबीन उत्पादक खर्च भरमसाठ आहे . तो दरवर्षी वाढत असल्याचे दिसून येते.

२) सोयाबीन पिकाचे दरवर्षी उत्पन्न सारखे नाही. हे उत्पन्न उत्पादनांवर व प्राप्त होणाऱ्या हमी भावावर अवलंबून आहे.

३) सोयाबीन उत्पादन खर्चावर आधारित भाव/किंमत मिळत नाही .त्यामुळे उत्पादकाला कधी नफा तर कधी तोटा होत आहे .

४) जिल्ह्यात कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण फार मोठे आहे .

५) सोयाबीन पिकाचे लागवडीचे प्रमाण इतर पिकांच्या तुलनेत सर्वाधिक आहे .

६) शेतकरी मातीचे परिक्षण करीत नसल्याचे आढळून आले. त्यामुळे जमिनीमध्ये कोणते घटक उपलब्ध आहेत किंवा नाहीत याची माहिती त्यांना मिळत नाही.

७) सोयाबीन उत्पादक प्रक्रियेत शेतकऱ्यांना नैसर्गिक व आर्थिक समस्यांना तोंड द्यावे लागतात.

८) प्रभावी शेतकरी संघटनेचा अभाव आढळून आला.

शिफारशी

१) सोयाबीन उत्पादन खर्चावर आधारित भाव देण्यात यावा. त्यामुळे आर्थिक क्षमतेत वाढ होऊन जीवनस्तर सुधारेल.

२) या भागातील मुख्य पिक सोयाबीन व इतर पिकांसाठी पाणी पुरवठ्याच्या सोई उपलब्ध करून घ्याव्यात यासाठी सरकारने सिंचन योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.

३) या विभागात वेळोवेळी कृषि शिबिरे ,कृषि मेळावे, शेतकी प्रत्यक्षीकेआयोजित करून तज्ञ व्यक्तिमार्फत त्यांना शेतीविषयक माहिती देण्यात यावी.

४) सोयाबीनच्या जास्त उत्पादन देणाऱ्या जातीचे संशोधन करून त्याचे (वान) बियाने शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देण्यात यावे. त्यामुळे उत्पादकता वाढून आर्थिक व सामाजिक दर्जा सुधारेल.

५) बाजार समितीचे सोयाबीनच्या विक्रीकरिता चांगला भाव मिळावा यासाठी प्रमाणीकरण व प्रतवारीची सोय उपलब्ध करून द्यावी.

६) या विभागातील शेतकऱ्यांना बाज़ारविषयक अद्ययावत माहिती मिळावी यासाठी सोयाबीन व इतर पिकांचे भाव वर्तमानपत्र, रेडियो यांच्या माध्यमातून प्रसारित करण्यात यावे. त्यामुळे त्यांचा लाभ घेऊन स्वतःचे विक्री निर्णय घेण्यासाठी प्रवृत्त करता येईल.

७) सोयाबीन पिकविनाऱ्या शेतकऱ्यांचे नैसर्गिक आपत्तीमुळे (कधी कोरडा दुष्काळ तर ओला दुष्काळ) होणारे नुकसान शासनाने पिक विमा योजनेतून भरून द्यावे. कोरडवाहू शेतकऱ्यांसाठी शासनाने पिक विमा योजनेचे हप्ते भरावे.

८) बियाने, खते आणि किटकनाशकांच्या किमतीवर शासनाचे नियंत्रण असावे .

९) माती परीक्षण प्रयोगशाळांची आणि मार्गदर्शन केंद्राची तालुकास्तरावर स्थापना करावी.

संदर्भ ग्रंथ

१) चंद्रपुर ज़िल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन
२) कायंदे पाटिल, गंगाधर वि . – शेतीचे अर्थशास्त्र
३) वाघमारे, र .ए. आणि भापकर, द. गो. – शेतीचे हिशोब
४) देशमुख, प्रभाकर – भारतीय शेतीचे अर्थशास्त्र
५) महाराष्ट्र पाठ्यपुस्तक निर्मिति महामंडल , पुणे – सामान्य भूगोल चंद्रपुर इयत्ता ३ री

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

पर्यावरण आणि आर्थिक विकास

डॉ. एस. एस. कावळे
प्राचार्य तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री.गोविंदप्रभु कला व वाणिज्य महा.
तळोधी (बाळापूर) ता. नागभीड
जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना :

पर्यावरण म्हणजे पृथ्वीवरील विशिष्ट भागाशी निगडीत असलेली परिस्थिती होय. Environ म्हणजे to surround या मुळे फ्रेंच शब्दापासून 'Environment' असा इंग्रजी शब्द प्रचलित झाला आहे. यालाच पर्यावरण असे मराठीत म्हणतात. पर्यावरणाला अलिकडील काळात विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. १९७२ मध्ये स्टॉकहोम येथे पर्यावरण या विषयावर जागतिक परिषद घेतली गेली तेव्हापासून प्रामुख्याने विकसनशिल देश याकडे गांभीर्याने पाहतात. विकास साधतांना पर्यावरणाचा समतोल राखने आवश्यक आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर नवनविन शोध लागले. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात जग जलद गतीने पुढे जात आहे. भविष्य काळातही विकासाची प्रक्रीया सुरूच राहणार आहे. त्याकरिता नैसर्गिक साधनांचा वापर हा प्रचंड प्रमाणात होत असून त्याच्या वापरात आणखी भर पडणार आहे. प्रामुख्याने प्रेरकशक्ती, खजिनद्रव्ये आणि हवा, पाणी, भूमी यासारख्या घटकांचा उपयोग वाढत आहे. त्यामुळे त्यातून निर्माण हाणारा कचरा टाकाऊ वस्तु, विषारी वायु इत्यादींचा पर्यावरणावर सातत्याने परिणाम होत आहे. हा होणारा परिणाम पर्यावरणातील नैसर्गिक पुन:निर्मिती क्षमतेपेक्षा कमी असल्यास विशेष वाईट परिणाम होणार नाही, परंतु जर तो जास्त असेल तर मात्र पर्यावरणावर अनिष्ट परिणाम होतो. आणि नैसर्गिक साधनांची अवनती होऊन वर्तमान आणि भावी पिढीवर सुध्दा त्याचे वाईट परिणाम होऊ लागतात.

पर्यावरण ऱ्हासातून आर्थिक विकास :

मागील अनेक वर्षापासून विकास प्रक्रीया सुरू झालेली आहे. त्यातून आर्थिक समृध्दी लाभली आहे. परंतु पर्यावरणाचा मात्र विनाश होत आहे. जीवनाला आधारभूत अशा हवा, पाणी आणि भूमी हयावर अनिष्ट परिणाम होत आहे. आर्थिक विकास वाढू लागले म्हणजे कचरा, टाकाऊ पदार्थ, विषारी वायु इत्यादींचे प्रमाण वाढल्याने या सर्वाचा समाजजीवनावर अनिष्ट परिणाम होत आहे. त्यातून अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. त्यातील काही निवडक समस्यांकडे प्रस्तुत शोध निबंधातुन लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. विकास आणि पर्यावरण यांच्याशी काय संबंध आहे. जगाच्या निर्मितीचा पृथ्वी व पर्यावरण यांच्याशी अगदी जवळचा संबंध आहे. या पृथ्वीवर आपण रोज कर्म करतो, उठतो, जागतो, निद्रा घेतो किंवा विश्रांती घेतो, श्रम करतो, उत्पन्न मिळवितो, खर्च करतो. आपण येथे आपल्या पालनपोषनासाठी आवश्यक असे सर्व काही पृथ्वीपासून प्राप्त करतो. या पृथ्वीवरील वनस्पती, पशु, पक्षी हे सर्व आपल्याला पोषक तत्वे प्रदान करतात. अधिकाधिक धान्य मिळवित असतांना आपण यांत्रिक शेतीचा वापर करतो, रासायनिक खतांचा वापर करतो, आज प्रमाणाबाहेर हया घटकांच्या वापरामुळे जमीनीची शक्ती वेगाने वापरली जात आहे. खतांमुळे

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

आपल्याला अधिक अन्नधान्य मिळते, परंतु हे अन्नधान्य जमीनीतील उत्पादन शक्तीचा एकदम वापर करून निर्माण झालेले आहे. जमीनीची उत्पादन शक्तीचा एकदम वापर केल्यामुळे हजारो एकर जमीन नापिक होत आहे. अमेरिकेत अशी हजारो एकर जमिन नापिक झालेली आहे. आणि असाच वापर होत राहीला तर येत्या ५० वर्षात अमेरिकेची शेती नापिक होईल असे भाकित केले आहे. रासायनिक खतांच्या वापराबाबत पुर्नविचार होऊ लागला आहे. रासायनिक खतांच्या परिणामुळे कोबी, टोमॅटो इ. भाजिपाला लागवड वाढत आहे. परंतु त्यातील जीवनसत्व मात्र कमी होत आहे. भाजीपाल्यांमधील रासायनिक द्रव्यांच्या परिणामामुळे मानवी शरीरावर परिणाम होऊन रोगांचा फैलाव होत आहे.

मानवाने विकासाच्या नावाखाली भौतिक सुखासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीची लुट चालविली आहे. संतुलन साधण्यासाठी आवश्यक असलेले घटक प्रमाणशीर असावयास पाहिजे परंतु आणखीनच त्यात घट होत आहे. देशातील एकूण भूप्रदेशातील ३३ टक्के भाग हा जंगलानी व्याप्त असावयास हवा परंतु २२ टक्के भाग वन व्याप्त असून त्यातही अलिकडे घट होत आहे. त्या नैसर्गिक शक्तीत एक प्रकारची धारण क्षमता असते. त्यावर जर कोणी अतिक्रमण केले तर निसर्ग हा त्याचा बदला घेतल्याशिवाय राहत नाही. ही गोष्ट आता विज्ञानाने सिध्द केली आहे.

जगातील नैसर्गिक साधनांचा वापर अमर्यादीत होत आहे. एकप्रकारचे शोषण होत आहे. विकसित देशातील हया शोषणाचा विकसनशिल देशाला परिणाम भोगावा लागत आहे. उदाहरण म्हणून अमेरिकेचे घेता येईल. अमेरिकेत जगाच्या लोकसंख्यापैकी चार टक्के लोक राहतात आणि जगातील साधनसंपत्तीपैकी चाळीस टक्के संपत्तीचा उपयोग अमेरिका घेत आहे. जगातील मोजकी मोठी राष्ट्रे की ज्यात जगातील लोकसंख्येच्या अत्यल्प लोकसंख्या राहत असून मोठी संपत्ती उपभोगतात आणि विकसनशिल देशांवर त्याचा आरोप असतो की, हया देशांमुळे प्रदुषण वाढत आहे. खरे म्हणजे जे पूर्णसत्य नाही. म्हणून जोपर्यंत विकसित देशा आपल्या स्वत:च्या जीवनमानात, पध्दतीत बदल करीत नाही तोपर्यंत प्रदुषण कमी होणार नाही. विविध प्रकारचा कच्चा माल मिळविण्यासाठी प्रयत्न करतांना जंगलाचा नाश होतो. जलप्रदुषण घडून येतो. त्याचा मानसूनवर परिणाम होतो हया सर्व गोष्टी परस्परावलंबी आहेत. हे सर्व घडत आहे ते पाश्चात्यांच्या विकास प्रतिमानामुळे व त्यांच्या विचारसरणीमुळे.

आम्हालाही आमचा विकास करून घ्यावयाचा आहे. आपण विकासासाठी कोणती पध्दती, कोणते प्रतिमान वापरायचे हा महत्वाचा प्रश्न आहे. पाश्चात्यांचे अनुकरण करायचे काय हा महत्वाचा प्रश्न आहे. त्यांची विचारसरणी सर्व पृथ्वी आपल्या उपभोगासाठी आहे. त्यामुळे त्यांच्याशी आपल्याला हवे ते खेळ करता येतात. माणूस वगळता इतर सर्व जड आहे. त्यामुळे त्यांचे कितीही शोषन करा

कसलेही बंधन नाही. या वृत्तीमुळे आज निसर्गाचा विध्वंश पाश्चात्य देशात चालु आहे. त्यामुळे निसर्गाचा समतोल बिघडत आहे.

पर्यावरणाचा समतोल :

या जगात प्रत्येक जीवजंतूच्या अस्तित्वामागे प्रयोजन आहे. त्यामुळे त्यांना जीवंत ठेवणे, त्यांचे अस्तित्व कायम ठेवणे आवश्यक आहे. निसर्ग व समाज यांच्यात संतुलन साधून आपला विकास मार्ग निश्चित करण्यासाठी निसर्गाला धरून चला, निसर्गाबरोबर चला हे तत्व मान्य करणे आवश्यक आहे. आपण निसर्गाच्या प्रत्येक घटकाला माता म्हणून संबोधले आहे. धरतीला आपण माता म्हणतो, नदीला आपण माता म्हणतो, तुळस, वटवृक्ष इत्यादी वृक्षांना पुजतात. सापाला दुध पाजतात. यातही नैसर्गिक पर्यावरण समतोल साधला जातो. अशाप्रकारचे मॉडेल सर्व विकसित देशांनी अवलंबिले तर निश्चितपणे पर्यावरण समतोल राखण्यास मदत होईल. मानवाने कितीही वैज्ञानिक प्रगती केली तरी या सर्व नैसर्गिक संपत्तीला पर्याय देता येणार नाही. सजीवाला जिवंत राहण्यासाठी त्याची आवश्यकता आहे. त्याचे संरक्षण होणे गरजेचे आहे. त्याकरीता निसर्गाकडून आपण गरजेपूरते कमीत कमी घ्यावे. तिची हानी होईल जी भरून काढावी आणि प्रत्यक्षात उत्पादनही सुरू ठेवावे. म्हणजे पर्यावरण आणि विकास दोन्ही कायम टिकून राहतील.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : विश्व चेतना के संदर्भ में....

डॉ. रमेशकुमार वि. गवळी
असोसिएट प्रोफेसर एवं अध्यक्ष,
स्नातक तथा स्नातकोत्तर हिंदी विभाग, कृष्णा महाविद्यालय रेठरे बु।।
ता. कराड, जि. सतारा (महाराष्ट्र)
पत्राचार का पताः–
गवळी गल्ली, कापूसखेड नाका, इस्लामपुर, ता. वाळवा, जि. सांगली
पिनः–415409 (महाराष्ट्र) Mo. 09850156998
Email- rameshkumar1075@gmail.com

'दलित' शब्द पहले चातुवर्ण्य व्यवस्था में निम्नवर्ग के लिए प्रयोग में लाया जाता था।डॉ. प्रभाकर मांडे के अनुसार, ''हमें यह ध्यान में लेना होगा कि 'दलित' शब्द Proletariate इसका अर्थ वाचक अथवा केवल जातिवाचक भी नही, 'दलित' याने एक विशिष्ट, एक खास सामाजिक स्थिति का अनुभव लेनेवाला समूह या समाज गुट।भारतीय समाज रचना में इस शब्द को विशिष्ट अर्थ प्राप्त हुआ है।''[1]

लेकिन इक्कीसवीं सदी में प्रस्तुत शब्द का अर्थ व्यापक हो गया है और जो व्यक्ति, समाज, आर्थिक, मानसिक, सामाजिक, धार्मिक आदि किसी भी तरह से कुचला गया हो, उत्पीडित, घृणित, उपेक्षित शोषित हुआ हो वह 'दलित' कहा जाने लगा है।इस संदर्भ में डॉ. म. ना. वानखेडे लिखते हैं–'' दलित शब्द की परिभाषा केवल बौध्द तथा पिछडा हुआ वर्ग नही, तो रौंदे–कुचले हुए श्रमजीवी हैं, वे सभी परिभाषा में समाविष्ट होते हैं।''[2] इसी मत की पुष्टि करता हुआ गो. म. कुलकर्णी का कथन द्रष्टव्य है–''पिछडा हुआ, उपेक्षा और विवंचना के दलदल में फॅसा हुआ सारा उपेक्षित समाज याने दलित समाज।''[3] दलित आत्मकथाकार डॉ. शरणकुमार लिंबाले प्रस्तुत शब्द की परिभाषा और विस्तृत करते हुए लिखते हैं–''दलित अर्थात केवल हरीजन और नवबौध्द ही नही बल्कि गॉव की सीमा से बाहर रहनेवाली सभी अछूत जातियॉ, आदिवासी, भूमिहीन खेत मजदूर, श्रमिक, दुखी जनता, भटकी बहिष्कृत जाति इन सभी का दलित शब्द की व्याख्या में समावेश होता है।''[4] स्पष्ट है कि प्रस्तुत शब्द अब किसी जाति विशेष का प्रतिनिधित्व करते करते विश्व रूप धारण कर चुका है और विश्व के किसी भी वर्ण, जाति, वर्ग, समाज, राज्य, राष्ट्र के किसी भी रूप में पिछडे हुए व्यक्ति तथा समाज के लिए प्रयुक्त हो रहा है।

इसकी शुरूआत तो निम्न वर्ग समझे जानेवाले जातियों के लिए ही किया गया था लेकिन आज जैसे इस शब्द ने विश्व के हर प्रकार से पिछडे हुए व्यक्तियों की वेदनाओं को अपने आप में समेट लिया है। इसलिए आदरणीय डॉ. बाबासाहब आंबेडकर भी विश्व रूप धारण कर चुके हैं।अपने अस्तित्व को सिध्द करने की, शिक्षा पाने की, संघटित होने की और लढने की जो प्रेरणा, चेतना डॉ. बाबासाहब ने हर दलित में प्रज्वलित की थी वह चेतना अब विश्व के सभी तरह से पिछडे हुए व्यक्तियों में प्रज्वलित हो गई है।जाति की सीमाओं को लांघकर प्रस्तुत शब्द और डॉ. बाबासाहब की चेतना आकाश की तरह विश्व में छा गई है।इसलिए डॉ. बाबासाहब मात्र किसी जाति या देश के पिछडे हुए लोगों के प्रतिनिधी न रहकर विश्व रूप की चेतना के रूप में परिलक्षित हो रहे हैं।

''हमारे देश में वर्ण व्यवस्था वैदिक युग से ही विद्यमान है।ब्राम्हणों तथा अन्य सवर्णो को उच्च मानना, शूद्रों पर अत्याचार होना, उनके शोषण को उचित मानना आदि परंपराऍ दिर्घकाल से प्रचलित हैं।''[5] हम दलित हैं तो अन्याय सहना, पीछे रहना, गुलामी करना जैसे हमारा धर्म है ऐसे सदीयों से माननेवाले दलितों के दिलो–दिमाग से ऐसी गलतफहमियॉ निकाल कर 'हम इन्सान है और विश्व के सभी इन्सान एक जैसे

होते हैं।इसलिए अपने हकों के लिए संघर्ष करना चाहिए, गुलामी के खिलाफ मात्र आवाज ही न उठाकर डट कर लढना चाहिए, उन दिवारों को गिराना चाहिए जो समाज के ठेकेदारों ने इन्सान–इन्सान के बीच सदीयों से खडे किए हुए हैं, की चेतना प्रज्वलित करना आसान नही था।योगेंद्र मेश्राम लिखते है–''परंपराओं की जकडन में जकडे हुए चक्रव्यूह में फॅसे हुए भयग्रस्त मनुष्य को भ्रांति के विपरीत मतों की व्यूहरचना तोडकर उठ खडा होने का उत्थान का आक्रमक मार्ग दिखाया डॉ. बाबासाहब आंबेडकर ने।उन्होंने ही मनुष्यता को सबसे बडा मूल्य माना। दलितों की मानव के रूप में अस्मिता जगाई।दलितों को उन्होंने बंधमुक्त किया। क्योंकि उनका ध्येय था मानव मुक्ति।''[6]

इसलिए प्रस्तुत चेतना मात्र दलितों के ही नही बल्कि हर वर्ग के पिछडे हुए, कुचले हुए लोगों में इस तरह प्रज्वलित हो गई है कि हर पिछडा हुआ व्यक्ति, समुह और समाज संघर्ष करता हुआ परिलक्षित हो रहा हैं।इस रूप में अगर देखा जाए तो भारत में सदीयों से प्रचलित जाति–व्यवस्था जिसके जडें इतने नीचे तक फैल गई थी कि जहॉ पृथ्वी के जमीन का तह समाप्त होता हुआ हो।ऐसे वर्ग व्यवस्था को इस तरह बदला गया कि वर्ग 1, 2, 3, 4 जो था वह उल्टा हो गया और वह –4, 3, 2, 1 में परिलक्षित हो रहा हैं।आज के युग में सवर्ण समझे जानेवाली जातियॉ महसुस कर रही हैं कि जो भी हुआ वह हमारे पूर्वजों ने किया था उसके लिए हम जिम्मेदार नही है।परिणामतः स्थितीयॉ ऐसी पैदा हो रही हैं कि आज हम 'दलित' हो गए हैं।इसलिए हमें भी

'आरक्षण' की जरूरत है।इस तरह सदीयों से चली आ रही समाज–व्यवस्था के पहिए को उल्टा घुमाने का कार्य कोई महान युग पुरूष ही कर सकता था और वह महान युग पुरूष उन्नीस–बीसवीं सदी में शिक्षा तथा संघर्ष के आधारपर आगे बढकर सफल हुआ।

डॉ. बाबासाहब ने प्रस्तुत चेतना गौतम बुध्द, संत कबीर, महात्मा फुलेजी से ली जिन्हें बीसवीं सदी के राजा छत्रपति शाहुजी की भी सहाय्यता प्राप्त हुई।डॉ. अभय परमार के अनुसार–''भारत में डॉ. बाबासाहब आंबेडकर के पहिले और कबीर के बाद कोई दलित समर्थ क्रांतिकारी महापुरूष हुआ है तो वे जोतिबा फुले हैं।खुद डॉ. बाबासाहब आंबेडकर ने फुले को अपना गुरू माना है।''[7] आगे डॉ. अभय परमार लिखते हैं – ''सन 1891 में जन्मे डॉ. बाबासाहब आंबेडकर दलितों के मसीहा के रूप में प्रसिध्द हो गए।उन्होंने गुरू के रूप में तीन लोगों को स्वीकारा है– बुध्द, कबीर और जातिबा फुले।''[7] आगे जाकर डॉ. बाबासाहब ने इसी चेतना को हर कुचले हुए व्यक्ति के दिलो–दिमाग में प्रज्वलित किया।जिसका स्वरूप इतना विस्तृत हो गया कि आज हर प्रकार का दलित अपने आप में प्रस्तुत चेतना का अनुभव करता है।इसलिए डॉ. बाबासाहब विश्वचेतना के अधिकारी हैं।जो चेतना पढे–लिखें दलितों में प्रज्वलित हो गई उसे उन्होंने अपनी वेदना, अन्याय, क्रोध, दमित भावनाऍ , विद्रोह आदि आत्मकथा, नाटक, कहानी, उपन्यास, कविता आदि साहित्य के तकरीबन सभी विधाओं के जरिए इस तरह समाज के सामने प्रस्तुत किया कि शिष्ठ, सभ्य, शिक्षित, अनुशासन प्रिय, संस्कार–संस्कृति प्रिय होनेवाला समाज जो निश्चित सुंदरता में ढले हुए शब्दों में अभिव्यक्त साहित्य को पढने का आदी था वह इन वेदनामयी शब्द, घटना, उद्रेक के त्सुनामी में जड से दहल गया।इस संदर्भ में डॉ. भालचंद्र फडके लिखते हैं–''दलित साहित्य में हजारों वर्षो से आदमियत के अधिकारों से वंचित जाति–जनजाति की वेदना दिखाई देती है।आज तक झेली हुई यातनाओं से उसे एक नई दृष्टि प्राप्त हुई है और वह मैं इन्सान हूँ और इन्सानियत के सारे अधिकार मैं प्राप्त करके रहूँगा।इसलिऐ मुझे लगता है कि दलित साहित्य ही भविष्य में होनेवाली सम्यक क्रांति का नेतृत्व करेगा।''[9]

लेकिन प्रस्तुत चेतना मात्र साहित्य तक ही सीमित न रहकर अनपढ जन मानस तक इस तरह प्रज्वलित हुई कि कोई भी दलित अपने खिलाफ होनेवाले अन्याय के खिलाफ डट कर सामना करता हुआ परिलक्षित होता है।उसके डट कर खडे रहने के पीछे डॉ. बाबासाहब की लढने की प्रेरणा ही रहती है, जो

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

उस आम इन्सान के चेहरे पर ही नही बल्कि रग–रग में प्रवाहित परिलक्षित होती है।ऐसे समय में वह इन्सान बाबासाहब को अपने आप में, अंतरात्मा में महसूस करता है।इसलिए तो शब्द रूप में उसके मुँह से निकल पडता है–'जय भीम' या 'डॉ. बाबासाहब आंबेडकर की जय!' प्रस्तुत घोषणाएँ उसके दिलो–दिमाग से उठते हैं न कि किसी आम घोषणा की तरह केवल मुँह से! ऐसा महसूस होता है कि वह पंचतत्वों में विलीन बाबासाहब को अपने आप में बुलाता हो और चंद मिनीटों में वह खुद ही नही बल्कि उसे देखनेवाले भी उसके शारीरिक और मानसिक बदलावों के फल स्वरूप उसमें बाबासाहब को महसूस करते हों।प्रस्तुत चेतना मात्र साहित्य से उत्पन्न नही होती बल्कि अनेक सालों से, अनेक तरह से कुचले जाने के बाद दुःखांत के तादात्म्य से और प्रस्तुत स्थिति के खिलाफ लढने की प्रेरणा तथा विचारों से तादात्म्य स्थापित होने के बाद ही उत्पन्न होती है।

प्रस्तुत चेतना मात्र भारतीय दलितों तक ही सीमित न रहकर सभी भारतीय कुचले हुए, पिछडे हुए, उपेक्षितों के साथ–साथ विश्व में स्थित सभी देशों के दलितों में प्रज्वलित हो रही है।इसलिए बाबासाहब की प्रस्तुत चेतना विश्व रूप धारणा कर सभी प्रकार के दलितों से जुड रही है फलतः वह विश्व बंधुत्व की परिचायक परिलक्षित होते है। आज " जाति–व्यवस्था भारतीय संविधान के अनुच्छेद 17 के अनुसार तो समाप्त है परंतु मनुस्मृति के अनुसार आज भी प्रत्येक भारतीय के कणकण में उसी प्रकार विद्यमान है जिस प्रकार कण कण में भगवान।"[10] इसलिए हर प्रकार के दलित को डॉ. बाबासाहब के चेतना की जरूरत युगों–युगों तक रहेगी।

निष्कर्षः–

निष्कर्षतः स्पष्ट है कि 'दलित' शब्द पहले चातुवर्ण्य व्यवस्था में निम्नवर्ग के लिए प्रयोग में लाया जाता था।लेकिन इक्कीसवीं सदी में प्रस्तुत शब्द का अर्थ व्यापक हो गया है और जो व्यक्ति, समाज, आर्थिक, मानसिक , सामाजिक, धार्मिक आदि किसी भी तरह से कुचला गया हो, उत्पीडित, घृणित, उपेक्षित शोषित हुआ हो वह 'दलित' कहा जाने लगा है।प्रस्तुत शब्द अब किसी जाति विशेष का प्रतिनिधित्व करते करते विश्व रूप

धारण कर चुका है और विश्व के किसी भी वर्ण, जाति, वर्ग, समाज, राज्य, राष्ट्र के किसी भी रूप में पिछडे हुए व्यक्ति तथा समाज के लिए प्रयुक्त हो रहा है।इस शब्द ने विश्व के हर प्रकार से पिछडे हुए व्यक्तिओं की वेदनाओं को अपने आप में समेट लिया है।इसलिए आदरणीय डॉ. बाबासाहब आंबेडकर भी विश्व रूप धारण कर चुके हैं।अपने अस्तित्व को सिध्द करने, शिक्षा पाने, संघटित होने और लढने की जो प्रेरणा, चेतना डॉ. बाबासाहब ने हर दलित में प्रज्वलित की थी वह चेतना अब विश्व के सभी तरह से पिछडे हुए व्यक्तियों में प्रज्वलित हो गयी है।जाति की सीमाओं को लांघकर 'दलित' शब्द और डॉ. बाबासाहब की चेतना आकाश की तरह विश्व में छा गई है।इसलिए डॉ. बाबासाहब मात्र किसी जाति या देश के पिछडे हुए लोगों के प्रतिनिधी न रहकर विश्व रूप की चेतना के रूप में परिलक्षित हो रहे हैं।

सामाजिक वर्ग व्यवस्था को इस तरह बदल गया कि वर्ग 1, 2, 3, 4 जो था वह उल्टा होकर 4, 3, 2, 1 परिलक्षित हो रहा हैं।परिणामतः स्थितियॉ ऐसी पैदा हो रही हैं कि आज 'सवर्ण' 'दलित' परिलक्षित हो रहे हैं।इसलिए उन्हें भी 'आरक्षण' की जरूरत महसूस हो रही है।इस तरह सदीयों से चली आ रही समाज–व्यवस्था के पहिए को उल्टा घुमाने का कार्य कोई महापुरूष ही कर सकता था।जिसे उन्नीस–बींसवी सदी में शिक्षा तथा संघर्ष के आधारपर बाबासाहब ने किया।जो चेतना पढे–लिखें दलितों में प्रज्वलित हो गई उन्होंने अपनी वेदना, अन्याय, क्रोध, दमित भावनाएँ, विद्रोह आदि आत्मकथा, नाटक, कहानी, उपन्यास, कविता आदि साहित्य के तकरीबन सभी विधाओं के जरिए समाज के सामने प्रस्तुत किया।लेकिन प्रस्तुत चेतना मात्र साहित्य तक ही सीमित न रहकर जन–मानस तक इस तरह प्रज्वलित हुई

कि कोई भी दलित अपने खिलाफ होनेवाले अन्याय के खिलाफ डट कर सामना करता हुआ परिलक्षित होता है।

प्रस्तुत चेतना मात्र भारतीय दलितों तक ही सीमित न रहकर सभी भारतीय कुचले हुए, पीछडे हुए, उपेक्षितों के साथ–साथ विश्व में स्थित सभी देशों के दलितों में प्रज्वलित हो रही है।इसलिए बाबासाहब की प्रस्तुत चेतना विश्व रूप धारण कर सभी प्रकार के दलितों से जुड रही है।फलतः वह विश्व बंधुत्व की परिचायक परिलक्षित हो रही है।इसलिए आज विश्व भर में उत्पन्न स्थितियों को देखते हुए कहना पड रहा है कि हर प्रकार के दलित को डॉ. बाबासाहब के चेतना की जरूरत युगों–युगों तक रहेगी।

संदर्भ–ग्रंथ–सूचीः–

1. डॉ. वसुदेव मुलाटे– दलितांची आत्मकथने संकल्पना व स्वरूप–पृ. 11
2. स्मरणिका : दलित साहित्य सम्मेलन (अध्यक्षीय भाषण–1976) पृ. 11
3. 'विशाखा' दिपावली विशेषांक –1984– पृ. 36
4. संपादक शौ. बैचेन– चिंतन की परंपरा और दलित साहित्य–पृ. 69
5. मंजुला दासः साठोत्तर हिंदी नाटक में त्रासद तत्व– पृ. 122
6. डॉ. योगेंद्र मेश्राम –दलित साहित्य : उद्गम और विकास– पृ. 7
7. डॉ. अभय परमार– हिंदी दलित आत्मकथाएँ एक अनुशीलन– पृ. 31
8. वही–पृ. 35
9. डॉ. भालचंद्र फडके – दलित साहित्य वेदना व विद्रोह – पृ. मनोगत
10. रघुवीर सिंह–डॉ. आंबेडकर और दलित चेतना – पृ. 151

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

Physiochemical analysis of some commonly used Edible and Hair oil preparations

Kurve M.B., Department of Biology,
S.S. Girls' College Gondia

Abstracts

Organic oils are produced in remarkable diversity by plants, animals, and other organisms through natural metabolic processes. Lipid is the scientific term for the fatty acids, steroids and similar chemicals often found in the oils produced by living things, while oil refers to an overall mixture of chemicals. Organic oils may also contain chemicals other than lipids, including proteins, waxes (class of compounds with oil-like properties that are solid at common temperatures) and alkaloids.

The present study is analysis of oils preparations and their physico-chemical aspects.

Keywords*: Hair oil, Edible oil, physicochemical parameters, Saponification.*

INTRODUCTION:

First attested in English 1176, the word oil comes from Old French oile, from Latin oleum, which in turn comes from the Greek (oleum), "olive oil. An oil is any neutral, nonpolar chemical substance that is a viscous liquid at ambient temperatures and is both hydrophobic (immiscible with water, literally "water fearing") and lipophilic (miscible with other oils, literally "fat loving"). Oils have a high carbon and hydrogen content and are usually flammable and surface active.

The general definition of oil includes classes of chemical compounds that may be otherwise unrelated in structure, properties, and uses. Oils may be animal, vegetable, or petrochemical in origin, and may be volatile or non-volatile. They are used for food (e.g., olive oil), fuel (e.g., heating oil), medical purposes (e.g., mineral oil), lubrication (e.g. motor oil), and the manufacture of many types of paints, plastics, and other materials. Specially prepared oils are used in some religious ceremonies and rituals as purifying agents.

Organic oils are produced in remarkable diversity by plants, animals, and other organisms through natural metabolic processes. Lipid is the scientific term for the fatty acids, steroids and similar chemicals often found in the oils produced by living things, while oil refers to an overall mixture of chemicals. Organic oils may also contain chemicals other than lipids, including proteins, waxes (class of compounds with oil-like properties that are solid at common temperatures) and alkaloids.

Lipids can be classified by the way that they are made by an organism, their chemical structure and their limited solubility in water compared to oils. They have a high carbon and hydrogen content and are considerably lacking in oxygen compared to other organic compounds and minerals; they tend to be relatively non polar molecules, but may include both polar and non polar regions as in the case of phospholipids and steroids.

Crude oil, or petroleum, and its refined components, collectively termed petrochemicals, are crucial resources in the modern economy. Crude oil originates from ancient fossilized organic materials, such as zooplankton and algae, which geochemical processes

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

convert into oil. The name "mineral oil" is a misnomer, in that minerals are not the source of the oil—ancient plants and animals are. Mineral oil is organic. However, it is classified as "mineral oil" instead of as "organic oil" because its organic origin is remote (and was unknown at the time of its discovery), and because it is obtained in the vicinity of rocks, underground traps, and sands. Mineral oil also refers to several specific distillates of crude oil.

Hair are the appendages from the body which are protective in nature. It is derived from the ectodermal layer of the skin. It consists of three zones: cuticle, cortex and medulla. Keratin is a collagenous protein that makes hair. Melanin is the principle pigment responsible for the col our of human hair. Hair nourishment and grooming aids have become increasingly popular throughout the world. All natural nourishing preparations to treat the problem of dry scalp and hair combines the use of various herbal oil extracts

The main aim of the present study is analysis of oils preparations and their physico-chemical aspects.

MATERIALS AND METHODS:

Bajaj almond oil, Gemini soya been, oil, Jonson's baby oil, mustered oil, navratan oil, niharshanti Alma oil, til oil were purchased from the local market of Rajnandgaon city of Chhattisgarh, India. Physicochemical evaluation was done using conventional methods.

A. SOLUBLITY OF OILS

Principle:-The maximum amount of solute that dissolves in a specific amount of solvent .Expressed as gram of solute in 100 ml of solvent or water.

$$\frac{\text{Gram of solute}}{\text{100 ml of solvent or water}}$$

OIL SAMPLE	ETHER		CCl_4		ACETONE		BENZENE		ETHANOL	
	RT	HT	RT	HT	RT	HT	RT	HT	RT	HT
1. BAJAJ OIL	SOL.	SOL.	SOL.	SOL.	INSOL.	SOL.	SOL.	SOL.	INSOL.	
2. GEMINI SOYABEEN OIL	INSOL.	INSOL.	SOL.	SOL.	INSOL.	INSOL.	INSOL	INSOL.	INSOL.	INSOL.
3. JONSONS BABY OIL	INSOL.	INSOL.	SOL.	SOL.	INSOL.	SOL.	SOL.	SOL.	INSOL.	INSOL.
4. MUSTURED OIL	INSOL.	INSOL.	SOL.	SOL.	INSOL.	SOL.	SOL.	SOL.	INSOL.	INSOL.
5. NAVRATAN OIL	INSOL.	INSOL.	SOL.	SOL.	INSOL.	SOL.	SOL.	SOL.	INSOL.	INSOL.
6. NIHAR OIL	SOL.	SOL.	INSOL.	INSOL.	SOL.	SOL.	SOL.	SOL.	INSOL.	INSOL.
7. TIL OIL	INSOL.	INSOL.	SOL.	SOL.	INSOL.	SOL.	SOL.	SOL.	INSOL.	INSOL.

SOL= SOLUBLE & INSOL= INSOLUBLE

B. DENSITY OF OILS

SN	SAMPLE	WEIGHT OF SAMPLE			DENSITY OF SAMPLE		
		R.T.	L.T.	H.T.	R.T.	L.T.	H.T.
1.	BAJAJ OIL	33.600	33.930	33.325	0.760	0.790	0.750
2.	GEMINI SOYABEEN OIL	33.180	34.430	33.000	0.751	0.861	0.735
3.	JONSONS BABY OIL	32.870	33.300	32.800	0.724	0.850	0.718
4.	MUSTURED OIL	33.530	33.950	33.250	0.782	0.819	0.757
5.	NAVRATAN OIL	33.700	33.950	33.520	0.797	0.819	0.781
6.	NIHARSHANTI OIL	33.500	33.580	33.400	0.779	0.786	0.771
7.	TIL OIL	35.300	35.400	35.000	0.937	0.947	0.912

ACIDITY:

Fatty oil consist mostly of glycerol or other esters of higher fatty acid in some cases notable amount of free acid themselves are present. The amount of free acid present depends on the sources from oil is taken. The acid content or the value fatty oil increase with time due to hydrolysis with moisture and is therefore a rough indicator of the age of oil. It gives an idea of how old oil is. The deterioration in the flavor of the edible oils with time is due to increase in the free acid concentration formed by hydrolysis and oxidation.

(1) TOTAL ACIDITY: - Acid Number or acid value of oil is the amount of base expressed as mg of KOH required to neutralize all constituents of 1 gm of the sample.

(2) TOTAL BASICITY: - Base value (alkali value) base number

(alkali number) an oil is the amount of titrating acid as mg of equivalent KOH, required to neutralized all the basic constituents of 1 gm of the sample.

(3) INORGANIC ACIDITY: - Strong acid number or strong acid value represent KOH the mg of KOH used to neutralized the mineral acid content of 1 mg of the sample.

EXPERIMENT:-

Reagents:-

(1) KOH solution N/10
(2) Phenolphthalein indicator solution
(3) Alcohol

THEORY: - A known weight of the oil sample is dissolved in a suitable solvent and titrated with a standard alcoholic solution of KOH to definite end point.

$$H^+ + OH^- \longrightarrow H_2O$$

$$R\text{-}COOH + KOH \longrightarrow RCOOK + H_2O$$

PROCEDURE: -

Accurately weight about 5 ml of fresh sample oil into 250ml of round bottom flask and add 25 ml of alcohol, keep the contents warm water both maintained at 50oC for ½ an hour with

condenser reflux. Then it is titrated against N/10 KOH using phenolphthalein as indicator the end point is attained when the pink color remain for ½ minute.

Formula:-

Acid value = (Volume of KOH X N X 56.1)

W = Amount of oil

N = Normality of KOH

ACID VALUE FOR VARIOUS TYPES OF OIL:

STANDARDIZATION OF KOH:

Titration between KOH and N/10 oxalic acid.

S.No.	Volume of Oxalic Acid (ml)	Burette reading (ml)		Volume of KOH (ml)
		Initial	final	
1.	10.0	0.0	7.5	7.4
2.	10.0	0.0	7.4	
3.	10.0	0.0	7.4	

CALCULATION:-

Normality of KOH = $N_1V_1 = N_2V_2$,

N1 = Normality of Oxalic acid = N/10

V_1 = Volume of Oxalic Acid = 10 ml,

N_2 = Normality of KOH =?

V_2 = Volume of KOH = 7.4 ml

N/10 X 10 = N_2 X 7.8,

N_2 = 0.135 N

1. BAJAJ ALMOND OIL:-

Titration between refluxed mixture and KOH.

S.N.	Volume of refluxed Mixture (ml)	Burette reading (ml)		Volume of KOH (ml)
		Initial	Final	
1.	10.0	0.0	0.7	0.6
2.	10.0	0.0	0.6	
3.	10.0	0.0	0.6	

Volume of KOH = 0.6 ml
N = 0.135 N,
W = 5 gm
Acid Value = (0.6X 0.352 X 56.1) /5
Acid value= 0.908

2. GEMINI SOYABEEN OIL:-

Titration between refluxed mixture and KOH.

S.N.	Volume of refluxed Mixture (ml)	Burette reading (ml)		Volume of KOH (ml)
		Initial	Final	
1.	10.0	0.0	0.4	0.3
2.	10.0	0.0	0.3	
3.	10.0	0.0	0.3	

Volume of KOH = 0.3 ml
N = 0.135 N,
W = 5 gm
Acid Value = (0.3 x 0.135 x 56.1)/5
Acid Value = 0.454

3. JONSONS BABY OIL:-

Titration between refluxed mixture and HCl.

S.N.	**Volume of refluxed mixture (ml)**	**Burette reading (ml)**		**Volume of HCl (ml)**
		initial	**final**	
1.	10.0	0.0	3.5	3.6
2.	10.0	0.0	3.8	

B = 7.8 ml, S = 3.6 ml, N = 0.56 N, W = 1g
Saponification value = [(7.8- 3.6) x 56.1 x 0.56]/1
Saponification value = 157.86

4. MUSTURED OIL:-

Titration between refluxed mixture and HCl.

S.N.	**Volume of refluxed mixture (ml)**	**Burette reading (ml)**		**Volume of HCl (ml)**
		initial	**final**	
1.	10.0	0.0	1.7	

2.	10.0	0.0	1.6	1.6
3.	10.0	0.0	1.6	

B = 7.8 ml, S= 1.6ml, N = 0.56 N, W = 1g
Saponification value = [7.8- 1.6 x 56.1 x0.56] / 1
Saponification value = 194.77

5. NAVRATAN OIL:-

Titration between refluxed mixture and HCl.

S.N.	Volume of refluxed mixture (ml)	Burette reading (ml)		Volume of HCl (ml)
		Initial	final	
1.	10.0	0.0	0.3	0.4
2.	10.0	0.0	0.5	

B= 7.8 ml, S= 0.4, N = 0.56 N, W = 1gm
Saponification value = [(7.8- 0.4) x 56.1 x 0,56] /1
Saponification value =278.14

6. NIHARSHANTI OIL:-

Titration between refluxed mixture and HCl.

S.N.	Volume of refluxed mixture (ml)	Burette reading (ml)		Volume of HCl (ml)
		Initial	Final	
1.	10.0	0.0	1.5	1.6
2.	10.0	0.0	1.7	

B= 7.8 ml, S= 1.6, N = 0.56 N, W = 1g
Saponification value = [(7.8- 1.6) x 56.1 x 0.56] /1
Saponification value = 233.03

7. TIL OIL:-

Titration between refluxed mixture and HCl.

S.N.	Volume of refluxed mixture (ml)	Burette reading (ml)		Volume of HCl (ml)
		Initial	final	
1.	10.0	0.0	0.3	0.2

2.	10.0	0.0	0.2	

B= 7.8 ml, S= 0.2, N = 0.56 N, W = 1g
Saponification value = [(7.8- 0.2) x 56.1 x 0.56] /1
Saponification value = 285.66

Among all the sample the highest saponification value is obtained for Navrtan oil = 278.14 among all the sample the highest acid value is obtained for Parachute oil = 1.211 and the highest ester value is obtained for parachute oil is 277.232

GRAPH: - SAPONIFICATION VALUE & ESTER VALUE

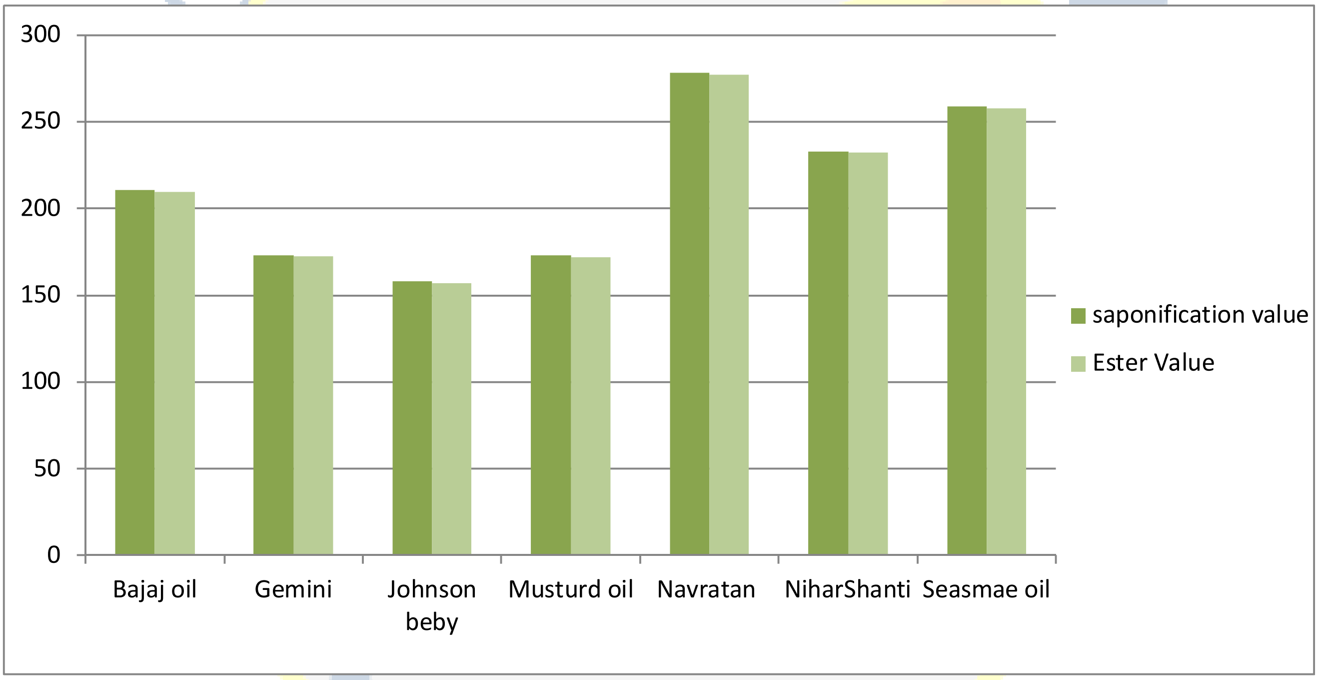

ACID VALUE

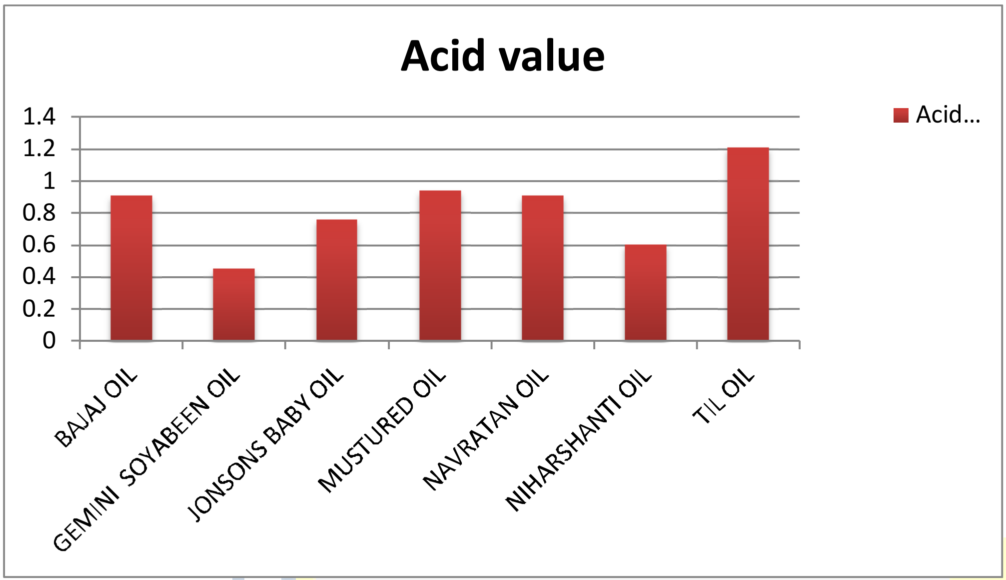

RESULTS AND DISCUSSIONS:

Table No. 1

S.N	Types of sample oil	Reading of acid value Titration between refluxed mixture v/s KOH. (Burette reading)	Reading of saponification value Titration between refluxed mixture v/s HCl (Burette reading)	Acid value	Saponification value	Ester value
1.	BAJAJ OIL	0.6	2.2	0.908	210.48	209.572
2.	GEMINI SOYABEEN	0.3	2.3	0.454	172.78	172.326
3.	JONSONS BABY OIL	0.5	3.6	0.757	157.86	157.103
4.	MUSTURED OIL	0.5	1.6	0.94	172.78	171.84
5.	NAVRATAN OIL	0.6	0.4	0.908	278.14	277.232
6.	NIHARSHANTI OIL	0.4	1.6	0.605	233.03	232.425
7.	TIL OIL	0.8	0.2	1.211	258.66	257.449

In the present study physicochemical evaluation was caried out on hair and edible oil. The various standard tests were performed by titration method and the test shows following results as in table 1.Reading of acid value of all the six oils were taken .2. Reading of saponification of all the six oils were noted 3. Ester value of all the oils were evaluated

CONCLUSION:

It is concluded from the present study that among all the sample the highest saponification value is obtained for Navrtan oil = 278.14 among all the sample the highest acid value is obtained for Parachute oil = 1.211 and the highest ester value is obtained for parachute oil is 277.232. The

findings of the study showed that the test oil complies with the requirements for physicochemical parameters as prescribed by BIS

REFERENCE:-

1. ARTHUR I. VOGEL- Elementary practical Organic chemistry , fifth edition, Longman Scientific & Technical, 1989.
2. *"oil". Oxford English Dictionary (3rd ed.). Oxford University Press. September 2005.* (Subscription or UK public library membership required.)
3. oleum. Charlton T. Lewis and Charles Short. *A Latin Dictionary* on Perseus Project.
4. *Harper, Douglas. "oil". Online Etymology Dictionary.*
5. *"The Linear B word e-ra-wo". Palaeolexicon. Word study tool of ancient languages."e-ra3-wo". Raymoure, K.A. "e-ra-wo". Minoan Linear A & Mycenaean Linear B. Deaditerranean.*
6. Alberts, Bruce; Johnson, Alexander; Lewis, Julian; Raff, Martin; Roberts, Keith; Walter, Peter. *Molecular Biology of the Cell.* New York: Garland Science, 2002, pp. 62, 118-119.
7. *Kvenvolden, Keith A. (2006). "Organic geochemistry – A retrospective of its first 70 years". Organic Geochemistry. 37: 1. doi:10.1016/j.orggeochem.2005.09.001.*
8. Oldest Oil Paintings Found in Afghanistan", Rosella Lorenzi, Discovery News. Feb. 19, 2008. Archived June 3, 2011, at the Wayback Machine.
9. *Bavarian Clock Haus and Frankenmuth Clock Company". Frankenmuth Clock Company & Bavarian Clock Haus.*
10. *Troubled waters: Who Would Believe NASA Used Whale Oil on Voyager and Hubble?". Knight Science Journalism at MIT.*
11. ^ *a b* U.S. Energy Information Administration (EIA) — Retrieved 2011-10- *"Whale Oil". petroleumhistory.org.*
12. *Kostianoy, Andrey G.; Lavrova, Olga Yu (2014-07-08). Oil Pollution in the Baltic Sea. Springer. ISBN 9783642384769.*

[E[DETERMINTION OF ESTER VALUE

Principal:-

The ester value is the no.of potassium hydroxide required to saponify the esters present in 1 gm of the substance .Ester value is measure of the combined acid present in the substance.

Procedure:- Determine the acid value and the saponification value of the substance being calculate the esters value from the expression.

Ester value = saponification value – acid value

NAME OF OILS	SAPONIFICATION VALUE	ACID VALUE	ESTER VALUE
BAJAJ ALMOND OIL	210.48	0.908	209.572
GEMINI SOYABEEN	172.78	0.454	172.326
JONSONS BABY OIL	157.86	0.757	157.103
MUSTURED OIL	172.78	0.94	171.84

NAVRATAN OIL	278.14	0.908	277.232
NIHARSHANTI OIL	233.03	0.605	232.425
TIL OIL	258.66	1.211	257.449

[F] RESULT

S.N.	Types of sample oil	Reading of acid value Titration between refluxed mixture v/s KOH. (Burette reading)	Reading of saponification value Titration between refluxed mixture v/s HCl (Burette reading)	Acid value	Saponification value	Ester value
1.	BAJAJ OIL	0.6	2.2	0.908	210.48	209.572
2.	GEMINI SOYABEEN	0.3	2.3	0.454	172.78	172.326
3.	JONSONS BABY OIL	0.5	3.6	0.757	157.86	157.103
4.	MUSTURED OIL	0.5	1.6	0.94	172.78	171.84
5.	NAVRATAN OIL	0.6	0.4	0.908	278.14	277.232
6.	NIHARSHANTI OIL	0.4	1.6	0.605	233.03	232.425
7.	TIL OIL	0.8	0.2	1.211	258.66	257.449

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी स्त्रियांचे निर्णय प्रक्रियेतील स्थान

शुभांगी अ. भोयर,
एम.ए. बी.एड., एम.फील., गृहअर्थशास्त्र,
रां. तु.म.नागपूर विद्यापीठ
डॉ.सौ. अपर्णा ढोबळे,
सहाय्यक प्राध्यापक,
विभाग प्रमुख, गृह विज्ञान,
सेवादल महिला महाविद्यालय व संशोधन अकादमी, नागपूर

प्रस्ताव- आदिवासी समाजाच्या सामाजिक संघटनेचा विचार करीत असताना स्त्रियांचा दर्जा व स्थानांचा अभ्यास लक्षणीय ठरतो. आदिवासी समाजात स्त्रियांना प्रदान केलेले अधिकार व स्थान निश्चित करता येतात.

आदिवासी समाजातील स्त्रियांचा दर्जा निश्चित करण्याकरिता त्या समाजातील स्त्री व पुरुषांचे अधिकार कोणते या बाबींचा अभ्यास करूनच निष्कर्ष काढता येतात .

1. स्त्रियांना मिळणारी प्रत्यक्ष वागणूक .
2. स्त्रियांना मिळणारी सामाजिक संधी .
3. स्त्रियांचा कायदेशीर दर्जा

यां निकषावर स्त्रियांचे स्थान निश्चित केले जाते

आदिवासी समाजात आर्थिक कार्यावरच लोकांचा उदरनिर्वाह चालत असतो. आर्थिक क्रियांमध्ये स्त्रियांचा सहयोग मोठ्या प्रमाणावर असेल तर स्त्रीयांच्या कामाचे महत्त्व वाटते.

आदिवासी समाजात स्त्रियांचे निर्णय प्रक्रियेत सहभाग हा सुद्धा खूप महत्त्वाचा भाग आहे. याकरिता त्या समाजातील स्त्रियांच्या गृहव्यवस्थापन व कामाच्या पद्धतीवर त्या स्त्रियांचे स्थान निश्चित होते.

निर्णय प्रक्रिया- निर्णय ही एक प्रक्रिया आहे. मनुष्य आपल्या जीवनात अनेक निर्णय घेतात निर्णयाचे काही प्रकार आहे जसे वैयक्तिक निर्णय, सामूहिक निर्णय, बौद्धिक निर्णय या निर्णय पद्धतीवरच निर्णय प्रक्रिया अवलंबून असते.

उद्देश -

1. स्त्रियांच्या निर्णय प्रकाराचा उद्देशानुसार

2. स्त्रियांच्या जबाबदारी विषयक उद्देशानुसार

गृहीत कृत्य– निर्णय प्रक्रियेचा व जबाबदारीचा स्त्रियांवर परिणाम होतो.

नमुना निवड- सर्वेक्षणा करिता यवतमाळ जिल्ह्यातील, मालेगाव तालुक्यातील विविध वयोगटातील स्त्रियांची निवड केली व निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग किती असतो हे जाणून घेतले.

चर्चा विश्लेषण - प्रस्तुत संशोधनात मारेगाव तालुक्यातील आदिवासी स्त्रियांच्या निर्णय प्रक्रिया व जबाबदारी मध्ये स्थान कशा पद्धतीने आहे याकरिता 50 स्त्रियांची निवड केली व टक्केवारी पद्धतीने विश्लेषण केले.

1. आदिवासी स्त्रियांचा वयोगट दर्शक तक्ता

वय	21 ते 30	31 ते 40	41 ते 50	50 चे वर	एकूण
संख्या	9	13	21	7	50
प्र.श . क्रमांक	18%`	26%	42%	14%	100%

सर्वेक्षण करिता नमुना म्हणून 50 स्त्रियांचा विचार करण्यात आला .

2. आदिवासी कुटूंबाचा प्रकार दर्शक तक्ता

प्रकार	संयुक्त	विभक्त	एकूण
संख्या	18	32	50
प्र.श . क्रमांक	36%	64%	100%

वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते की संयुक्त कुटुंब पद्धतीपेक्षा विभक्त कुटुंब पद्धती जास्त आहे .

3. आदिवासी स्त्रियांच्या महत्त्वाचे निर्णय घेण्याविषयी तक्ता

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

विवरण	समूहाने	वैयक्तिक	अनुभवाने	एकूण
संख्या	21	18	11	50
प्र.श . क्रमांक	42%	36%	22%	100%

वरील सारणी वरून 50 पैकी समूहाने निर्णय घेणाऱ्या 42% स्त्रिया आहेत तर वैयक्तिक निर्णय घेणाऱ्या 36% आहे तर 22% स्त्रिया अनुभवाने निर्णय घेतातजास्तीत जास्त स्त्रिया समूहाने . . निर्णय घेतात असे दिसून येते

4. कामाची आखणी/नियोजन यशस्वी घेण्यासाठी घरातील मदतनिस

विवरण	स्वतः	पती	सासू	सासरे	एकूण
संख्या	30	15	3	2	50
प्र.श . क्रमांक	60%	30%	6%	4%	100%

वरील सारणीत स्वतः नियोजन यशस्वी करण्यात सहभागी असलेल्या असे सांगताना स्वतः 60% स्त्रिया आढळल्या .

5. आदिवासी स्त्रीयांच्या घरातील सर्व कार्यावर नियंत्रण तक्ता

विवरण	कामाची विभागणी करून	सर्वांना कामासाठी प्रोत्साहित करते	स्वतः कार्य करून	कोणाचीही देखरेख नसते	एकूण
संख्या	8	10	30	2	50
प्र.श . क्रमांक	4%	20%	60%	4%	100

					%

वरील सारणी वरून स्वतःहा कार्य करून कार्यावर नियंत्रण ठेवतात अशा सांगणाऱ्या 60% आदिवासी स्त्रिया आढळून आल्या .

निष्कर्ष - प्रस्तुत लघुशोध निबंधात 50 आदिवासी स्त्रियांचा विचार करण्यात आला व निर्णय प्रक्रियेमध्ये नियोजन, नियंत्रण व जबाबदारी या प्रक्रियेद्वारे यांची माहिती संकलित करण्यात आली. निर्णय घेताना समूहाने निर्णय घेणाऱ्या 21 (42%) स्त्रिया जास्त आढळून आल्या व घरातील जबाबदारी व नियोजन यशस्वी होण्याकरिता स्वतःहा जबाबदार आहे असे सांगणाऱ्या 30 (60%) स्त्रिया जास्त आढळून आला तर कार्यावर नियंत्रण ठेवण्याकरिता स्वतः कार्य करून नियंत्रण ठेवतो अशा सांगणाऱ्या 30 (60%) स्त्रिया आढळून आल्या.

वरील लघुशोध निबंधात असे आढळून आले की सर्व स्त्रिया घरातील निर्णय प्रक्रियेत नियोजन नियंत्रण करण्यात स्वतःहा पुढाकार घेतात पण निर्णय हा समूहाने घेऊनच कार्य केले जाते म्हणजे सामूहिक निर्णय प्रक्रिया ही यशस्वी प्रक्रिया असू शकते.

संदर्भसूची:

1. सामाजिक मानसशास्त्र, मंगेश प्रकाशन, रामदास पेठ नागपूर, खडसे डॉ.भा . की.1999
2. शिरोळे डॉ. धैर्यशील 2002 आदिवासी कथा व व्यथा
3. गृहअर्थशास्त्र - पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिकेशन्स, नागपूर, फेब्रुवारी 1990 प्रा.डॉ . श्री. भाग्यलक्ष्मी, प्रा.डॉ . नंदनी
4. Home management and family housing, sheth publishers Private Limited Mumbai July 2007
5. आधुनिक गृह व्यवस्थापन आणि गृहसजावट, पब्लिशर्स अंड डिस्ट्रीब्यूटर, नागपुर 2004 डॉ. सौ.कोल्हेटकर विद्या

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

नव्या माणसाचे आगमन : शैली विचार

प्रा. मिलिंद साठे
सहाय्यक प्राध्यापक मराठी
डॉ. ह. आ. कला–वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर
मो.क्र. 9422823365

प्राचीन मराठी काव्याच्या तुलनेत आधुनिक मराठी काव्याचा विचार केल्यास जी ठळक वैशिष्ट्ये आढळतात त्यात 'शैली विचार' हे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये होय. अर्वाचीन मराठी काव्याचा विचार केल्यास केशवसुत यांच्यानंतर जवळपास 50 वर्षाच्या कालखंडात मर्ढेकरांची कविता प्रभाव पाडत होती. पुढे मुक्तिबोधांची मार्क्सवादाने संस्कारलेली 'क्रांतिलक्षी'[1], पु.शि. रेग्यांची 'संवेदनालक्षी'[2] व बोरकर, इंदिरा संताची 'भावलक्षी'[3] चित्रे–कोल्हटकरांची 'वास्तवलक्षी'[4] कविता वेगळेपण ठेवून होती. या कवींनी आधुनिक काव्यप्रवाहात एक स्वतंत्र अस्तित्व प्राप्त केले. त्यानंतर साठोत्तरी साहित्याच्या कालखंडात नारायण सुर्व्यांची कविता उदयास आली. सुर्व्यांनी स्वतःची स्वतंत्र मुद्रा जपणारी काव्यशैली निर्माण केली. सुर्व्यांच्या कवितेच्या चिकित्सेआधी 'शैली' म्हणजे काय? या संकल्पनेचा अर्थ काय? या संकल्पनेच्या अनुषंगाने विचार मांडणे आवश्यक आहे.

शैली म्हणजे काय?

शैली या संकल्पनेसाठी इंग्रजीमध्ये ैजलसमश तर भारतीय साहित्य मीमांसकांनी रीती ही संज्ञा वापरली आहे. ''मानवी व्यवहाराच्या अनेक क्षेत्रात शैली ही संज्ञा रीती, पद्धत, लकब, वळण, ढब, धाटणी, कौशल्य, वैशिष्ट्ये, तंत्र अशा अनेक अर्थानी वापरली जाते.''5 तरीही साहित्य व्यवहारात मात्र शैली या संज्ञेचा अर्थ प्रामुख्याने 'भाषाशैली'[6] असा घेतला जातो. तसेच एखाद्या विशिष्ट वाङ्मयप्रकाराच्या लक्षणानुसार शैलीचा अर्थ बदलत जातो. जसे की, काव्यात्मक शैली, नाट्यात्मक शैली किंवा कालखंडानुसार विचार केल्यास यादवकालीन शैली असा बोध होतो. त्याचप्रमाणे शाहिरी शैली, महानुभाव शैली, पंडिती शैली यातून साहित्यिकांच्या सांप्रदायांनी रुढ केलेल्या शब्दकळा अभिप्रेत असतात. तर विशिष्ट मनोवृत्ती दाखविण्यासाठीही रोमॅंटिक, शालीन, सोज्वळ अशा नावांनी शैली संबोधली जाते. जुनी शैली, आधुनिक शैली या प्रयोगात काळाचे संदर्भ असतात.[7]. प्रचलित साहित्य व्यवहारात शैलीला नानाविध अर्थ प्राप्त झाल्याने तिचे मूळ स्वरूप समजून घेणे अवघड झाले आहे.

साहित्याच्या व्यक्तिमहात्मतेचे सूत्र वापरून ब्यूफॉने 'स्टाईल इज द मॅन हिमसेल्फ' शैली म्हणजेच लेखनच हे सूत्र मांडले आहे[8]. प्लेटोन शैलीत सहज, सरळ व मिश्र असे तीन प्रकार मानले. हे प्रकार रीतीच्या वैदर्भी, गौडी व पंचालाशी खूप जवळचे वाटतात.[9] सिरेरोने शैलीच्या चार गुणधर्मांचा समावेश केला. उपयुक्त शब्दाची निवड, स्पष्टता, सुसंगत पदरचना आणि वर्णगुण म्हणजे मधुर स्वर व्यंजनाची शब्द संहिता.[10] मात्र पाश्चात्त्य शैली संकल्पनेशी मिळतीजुळती आणि विलक्षण साम्य असलेली वामनाची 'विशिष्टा पदरचना रीतीः!' हीच संज्ञा आहे.[11]

साहित्य कृतीच्या संहितेत लेखकाने जाणीवपूवक योजलेल्या भाषेचा अभ्यास हा शैलीचा अभ्यास ठरतो. एरिन व लेंडर या साहित्य मीमांसकांनी कलावंताच्या व्यक्तित्वासोबतच

सर्वसामान्याहून वेगळी 'भाषा' हा शैली विशेष मांडला. पेंटर श्रेष्ठ कलेत बाह्यरूपापेक्षा अंर्तत आशयालाच जास्त महत्त्व देतो. त्यांच्या ष्जीम `जलसम जीम उंददमत ूवनसक इम जीम उंद दवज पद ीपे नदतमेंवदमक ंदक चमंससल नदबींतंबजमतपेजपब बंचतपबमेए पदअवसनदजंतल वत ेमबजमक ींज पे उवेज चमंस जव ीपउण्ष[12] शैलीचा संबंध बुद्धीशी व आत्म्याशी माणूस व्यक्तित्वाचे अभिन्न अंग तो मानतो. याबाबत ग.त्र्यं. माडखोलकर यांच्या ''कलावंताची शैली ही एका मर्यादेपर्यंत त्यांच्या वैशिष्ट्यांची निदर्शक असते.''[13] हा अभिप्राय योग्य वाटतो.

एकंदरीत `जलसम व रीती या संकल्पनेबरोबर शैलीचाही आवाका वाढत आणि बदलत गेला. शैलीचे साहित्यशैली आणि भाषाशैली असे दोन भाग मानून अभ्यास होऊ लागला. तसेच शैलीचे स्वरूप ठरविण्यासाठी साहित्यमीमांसा, टीकाशास्त्र आणि भाषाशास्त्र या तीनही अंगाने अभ्यासाला महत्त्व प्राप्त झाले. त्या शिवाय शैलीचे सत्त्व सापडणे कठीण आहे हे सर्वश्रुत मान्य झाले.

वरील सर्व विवेचनावरून शैली म्हणजे कलावंताचे व्यक्तित्व, त्याचे अंतरंग, अभिव्यक्तिची साधनसामुग्री आणि भाषा अविष्काराची पद्धती या सर्वांच्या अभिसरणातून लेखकाला प्राप्त होणारे विशिष्ट स्वरूप असे म्हणता येईल.

नारायण सुर्व्यांची कविता : शैली विशेष :

आधुनिक मराठी काव्यातील एक प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यातील शैली वैचित्र्य होय. अभिव्यक्ती माध्यमांचे त्याच्या मनोवृत्तीतून अभिव्यक्त झालेले ते वेगळेपण होय. त्याचे प्रतिबिंब आपल्याला त्याच्या काव्यातील स्पष्ट, स्वच्छ, नितळ, कवी व्यक्तिदर्शन या वैशिष्ट्यातून जाणवते. हा प्रवाह केशवसुत तांबे, गोविंदाग्रज, बालकवी, मर्ढेकर, कुसुमाग्रज तसाच तो नारायण सुर्व्यापर्यंत येवून ठेपतो.

व्यक्तित्वदर्शी काव्यशैली :

नारायण सुर्वे यांची कविता आत्मनिष्ठेकडून समूहनिष्ठेकडे तशीच व्यक्तिनिष्ठेकडून समष्टीकडे जाणारी आहे. यातून माणूसतेचे मोल प्राणपणाने जपणारा, जिवंत काळजाचा, शोषित–पीडितांच्या जीवनरसात बुडून गेलेला कवी आपल्याला जाणवतो. त्यांच्या कवितेतील व्यक्तित्व अत्यंत संथ गंभीरपणे उगवणाऱ्या हिमनगासारखे आहे. जीवनातील प्रतिकुलता स्वीकारल्यानंतर मात्र हे व्यक्तित्व अधिक संथ व जोरकसपणे जीवनातील विषारी तत्त्वांना छेद देत जाते. उदा.

'... गोल्डन ट्रेझरी'त ब्राह्मण नाही, हिंदूही नाही.' असे काही होते का हो?

... शिवाशिव, जातपात, व्रतवैकल्ये, स्त्रीविषयी तुच्छता, धर्माचा बडिवार, तिथे होता का हो?[14]

अशी प्रतिकूल परिस्थिती स्वीकारून, कधी उपहास करून तर कधी जोरकस प्रतिकार करून, व्यवस्थेचा डाव उधळून लावते. प्रचारकी वादापेक्षा समोरचे जीवन अधिक महत्त्वाचे मानते. म्हणूनच 'उस्मान अली'ची मीमांसा सुर्वे कुठल्याही इझमच्या चौकटीत करीत नाहीत. केवळ माणुषतेच्या कसोटीवर ते उस्मान अलीच्या जीवनाचा अन्वयार्थ लावतात.

> ''हारे तो नाही, लेकीन
> हारे के बराबरही यह मंजर था''[15]

असे नितळपणे सुर्वे मांडू शकतात. माणूस शोधण्याची, पारखण्याची त्याची दृष्टी, 'कबुतऱ्या', 'सर कर एकेक गड', 'मनीआर्डर', 'तुमचंच नाव लिवा' अशा अनेक कवितांतून स्पष्ट होते. ही त्याची वृत्ती ''हृदयाने धरावा शाहणा धीर, आवरावा, उतावळा स्वभाव.''[16] या पठडीतील आहे. कधी परिस्थितीशी दोन हात करीत, तर कधी पराभवाने पराजय पत्करीत अशा प्रकारची स्वतःच्या व्यक्तित्वाची मुद्रा त्याच्या कवितेतून प्रतिबिंबित होते.

चित्रमय काव्यशैली :

सुर्व्यांच्या कवितेत चित्र रेखाटण्यासोबतच उत्कट जीवनभाष्यही येतात. 'आगमन', 'उस्मान अली', 'मनीऑर्डर', 'तुमचंच नाव लिवा', 'कुटुंब', 'व्हिजीट' या प्रमुख कवितांमधून सुर्व्यांच्या चित्रमय शैलीचा परिचय घडतो. 'व्हिजीट' या कवितेत –

> ''थांबली, थांबली
> एस.टी. थांबली
> धुरळाच धुरळा
> डॉक्टर मळला
> नाकातोंडावर रूमाल धरत
> एस्टीतनं खाली उतरला.''[17]

अशी रूढ ग्रद्यप्राप्त शब्दशैली ही सुर्व्यांच्या जीवनवेधी प्रवाहात काव्यपूर्ण ठरते.

'कुटुंब' या कवितेत, दिवस अंगावरील वस्त्रावर व रात्र पूर्ण नग्नावस्थेत काढणाऱ्या कष्टकरी, दरिद्री कुटुंबांचे चित्रणही ते बारीकसारीक तपशीलासह रेखाटतात, 'उस्मान अली' या कवितेत 'कफन बांधे', 'झेंडे फहराये', 'गोले दागे', 'लिडर नयी आये' या ठळक बाबींनी स्वातंत्र्याच्या काळातील नाविकांच्या बंडाचे चित्र ठसठसीत व जोरकस अभिव्यक्तितून उभे करतात.

संवाद प्रधान शैली :

सुर्वे त्याच्या सर्वच काव्यसंग्रहात त्यांना अभिप्रेत असलेला काव्याक्षय ते पात्राच्या संवादातून उभे करतात. 'उस्मान अली', 'तुम्ही असं का वागलात वं?', 'कबुतऱ्या', 'मनिऑर्डर' या कवितातून उस्मान अली, दलित शाळेकरी मुलगा, लाईनमन, देहव्यापार करणारी स्त्री या सर्व व्यक्तिरेखा संवादातून साकारल्या आहेत. 'उस्मान अली' या कवितेतील परिणामकारक शैली ही ''हारे तो नही, लेकिन हारने के बराबरही यह मंजर था'' या भावना व्यक्त करताना सारे काही सांगून जाते. स्वतःसोबतच देशाच्या वास्तवाचे संकेत कथन करून जातो. सुर्वे त्याच्या पात्रातून एकूण सगळे वातावरण उभे करतात. सुर्वे स्वतः बोलत नाहीत तर माणसे त्याचे अंतःकरण बोलतात. या संवादाला बरेचदा आत्मकथनाचे स्वरूप येते. कामगार, शेतमजूर, भल्याबुऱ्या मार्गाने आयुष्य रेटणारे घटक या सर्वांचे बोली भाषेतील तपशील सुर्व्यांच्या कवितेतून प्रगट होतात. प्रतिमा, अलंकार नसणाऱ्या सुर्व्यांच्या काव्याचे ते श्रेष्ठ अलंकार आहेत.

विधानरूप अभिव्यक्ती :

नारायण सुर्व्यांची कविता मुक्तछंद आणि काव्यातील अर्थपोषकतेसाठी शब्दांची उलथापालथ यापासून पूर्णतः अलिप्त राहिली आहे. लोकजीवनाशी समरस झालेली, त्यात बुडून गेलेली लोकस्वभावी शब्दकळा सुर्व्यांना लाभली. 'माझे विद्यापीठ' या काव्यसंग्रहापासून हा प्रवास सुरू झाला. त्याचा प्रभाव सुर्व्यांच्या पुढील सर्व कवितेवर जाणवतो.

केशवसुताच्या काव्यात प्रथमतः अशी लोकस्वभावी विधानरूप शब्दकळा आढळते. केशवसुतांच्या 'नवा शिपाई'मध्ये 'जिकडे जावें तिकडे माझी भावंडे आहेत', 'ब्राह्मण नाहीं, हिंदूही नाही, न मी एक पंथाचा' यासारख्या काव्यपंक्ती सरळ सरळ विधान करून प्रकटल्या आहेत. त्यातील आशय घनता हे या विधानांची बलस्थानं आहेत. नाराया सुर्व्यांच्या 'ऐसा गा मी ब्रह्म'मधील 'सावध असा तुफानाची ही सुरवात आहे' हे केशवसुताच्या कवितेसारखेच सरळ सरळ विधान आहे. सुर्व्यांच्या या विधानरूप अभिव्यक्तीचा साठोत्तरी काव्यावर प्रभाव पडला आहे. सुर्व्यांच्या काव्यातील काव्यपंक्ती लोकस्वभावी अन् निलंकृत आहे. त्या पोकळ आवेशी प्रचारकी नसून आशयगर्भ आहेत.

जीवनार्थदर्शी सुभाषिते :

सुर्व्यांच्या काव्यातील भाषा विधानरूप, निलंकृत, गद्यप्राय आणि बोलीरूपातील आहे. परंतु ही अशिष्ट भेसळ वाटणारी बोलीभाषा सुर्व्यांच्या कवितेतील माणसे बोलतात तेव्हा तिला व्यंजकतेचे मोल प्राप्त होते. जसे –

''दुःख रडून संपत नाही,
त्याची कारणे शोधल्याशिवाय
ते कमीही होत नाही.''[18]

''जे सुंदर असते ना मर्ढेकर,
तेच सत्यही असते आणि जे सत्य असते
ते क्रांतिगामी अन् गतिमानही असते.''[19]

''ह्यो कातडं लई वंगाळ बगा
माणूस गोचीडीवानी चिकाटतं''[20].

या सारख्या अनेक विधानांनी मानवी जीवनाला कवेत घेतले आहे. सुर्व्यांच्या आत्मनिवेदनात अशी जीवनदर्शी सुभाषिते अनेक ठिकाणी विखुरलेले आहेत. मानवी जीवनाचा अन् अस्तित्वाचा वेध घेणाऱ्या सुभाषितांनी सुर्व्यांच्या कवितेला उदात्तता, वैश्विकता आणि महात्मता बहाल केली आहे.

प्रयोजक भाषा आणि लय :

नारायण सुर्व्यांच्या काव्याचे परिशीलन केले तर सुर्व्यांच्या काव्यशैलीतील स्थित्यंतरे नजरेस भरतात. 'ऐसा गा मी ब्रह्म!'मधील कविता काव्यविषयाने व काव्यानुभवाने नवी असली तरी अभिव्यक्तिचे जुनेच तंत्र प्रमाण मानले होते. 'माझे विद्यापीठ'मध्ये सुर्वे कवितेच्या स्वभावगत लयीपेक्ष अलंकारिक लय सांभाळताना दिसतात. परंतु 'जाहीरनामा' आणि 'नव्या माणसाचे आगमन' या संग्रहात मात्र अलंकारिक लयीचे स्थान प्रयोजक आणि उच्चार स्वभावी लयीने घेतले आहे. सुर्वे या कवितासंग्रहात पारंपारिक लयींना नाकारून नवनव्या अनुभवसापेक्ष प्रयोजक लयीच्या शोधात होते. दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांनी ''... तर सुर्वे अवघड शैलीवादाला शरण गेलेले आहेत.''[21] घेतलेल्या या आक्षेपासून सुर्व्यांची आजची कविता पूर्णपणे मुक्त झाली आहे असे वाटते. या काव्यशैलीने आपल्याच मर्यादा निकालात काढल्या आहेत. अशा प्रकारे 'नव्या माणसाचे आगमन'मधील काव्यानुभव आणि शैली संदर्भात हा काव्यसंग्रह नव्या उंच पातळीवर पोचला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1) अक्षयकुमार काळे : दै. लोकमत (साहित्य जत्रा पुरवणी), नागपूर, 18 ऑगस्ट 1996
2) तत्रैव
3) तत्रैव
4) तत्रैव
5) विजया राजाध्यक्ष : मराठी वाड्मय कोश, खंड चौथा महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, 2002, पृ. 352
6) तत्रैव
7) तत्रैव
8) तत्रैव
9) ब. लु. सोनार : भारतीय साहित्य विचार, प्रज्ञा प्रकाशन, अंमळनेर, 1988, पृ. 55
10) तत्रैव
11) विजया राजाध्यक्ष : उ.नि. पृ. 352
12) ॅसजमत च्नजमत रू ।चचमबपंजपवद ूपजी ंद म्ेंतल वद ॅजलसमए डंबउपसंसद – ब्ण्ए 1913ए चण् 36
13) केळकर वाढदिवस मंडळ : केळकर ग्रंथ, पुणे 1932, पृ. 116
14) नारायण सुर्वे : नव्या माणसाचे आगमन, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, 1995, पृ. 2
15) तत्रैव
16) तत्रैव
17) तत्रैव, पृ. 32
18) तत्रैव, पृ. 13
19) तत्रैव, पृ. 43
20) तत्रैव, पृ. 53
21) दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे : 'शैलीने पोखरलेली अविष्कारी कविता' (संपा. वसंत शिरवाडकर : 'सर्व सुर्वे') डिंपल प्रकाशन, ठाणे, 1985, पृ. 298

गडचिरोली जिल्हयातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांनी केलेल्या विकास शीर्ष – कृषी व संलग्न सेवा अंतर्गत योजनांचे अध्ययन

डॉ.तात्याजी काशीनाथ गेडाम
(सहाय्यक प्राद्यापक)
वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा
नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय ब्रम्हपुरी, जिल्हा– चंद्रपूर
E - Mail ID: - tatyajigedam@gmail.com
Mobile No.:- 9423619805

सारांश (Absrtact) :–

जिल्हयात गडचिरोली,अहेरी व भामरागड असे तीन एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प आहेत. आदिवासी लोकसंख्या ५०टक्के पेक्षा जास्त असलेली गावे आदिवासी उपयोजना क्षेत्र म्हणून जाहीर करण्यात आलेली आहेत. सन १९९३–९४ पासून आदिवासी उपयोजना आदिवासी विकास विभागामार्फत तयार करून त्याची अमलबजावणी करण्यात येत आहे.२० कलमी कार्यक्रम १९८६ कलम ११(ब) हे अनुसूचित जमातीसाठी कल्याण कार्यक्रमा संदर्भात असून या मधिल विविध योजनांची अमलबजावणी करण्यात येत आहे. विकास शीर्ष –कृषी व संलग्न सेवा अंतर्गत आदिवासी शेतकरी सुधारीत मशागत पध्दतीचा अवलंब करीत आहेत. सुधारीत बियाने, अवजारे,जंतूनाशक औषधे,निविष्ठा संच, तुषार व ठिंबक सिंचन इत्यादी वस्तुंचे पीक संवर्धन या उपशीर्ष अंतर्गत प्राप्त अनुदानातून आदिवासी शेतकऱ्यांना वितरित करण्यात येतात. उपशीर्ष फलोत्पादन अंतर्गत आदिवासी युवकांना प्रशिक्षण देवून रोजगाच्या संधी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केल्या जात आहे.उपशीर्ष मृद व जलसंधारण अंतर्गत सर्व समावेशक पाणलोट विकास योजना केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रिय जलविकास कार्यक्रम, प्रादेशीक अनूशेष दूर करणे यासाठी (रोहयो,जरोयो,पश्चिम घाट विकास कार्यक्रम) इत्यादी विविध मार्गानी पैसा उपलब्ध करूण दिला जातो. उपशीर्ष पशुसंवर्धन अंतर्गत पशुवैधकिय संस्था मार्फत आजारी जनावरावर औषधोपचार प्रतिबंधक लसीकरण करण्यात येत आहे. उपशीर्ष दुग्ध व्यवसाय विकास अंतर्गत शासनाच्या २० कलमी कार्यक्रमात दुग्धव्यवसाय विकास संबंधाने विविध विस्तार योजना राबविल्या जात आहेत. उपशीर्ष मत्स्यव्यवसाय अंतर्गत आदिवासी क्षेत्रात मोठे व मध्यम पाठबंधारे प्रकल्प घेण्यात आल्यामुळे मोठया संख्येने जलाशये निर्माण झालेली आहेत उपशीर्ष वने अंतर्गत ठेकेदारी पध्दतीचे निर्मुलन करून आदिवासींच्या विकासासाठी कामे करणे व वैयक्तीक कुटुंबांचा फायदा घेणाऱ्या योजना राबविण्यात येत आहेत. उपशीर्ष सहकार अंतर्गत निरनिराळया योजनांची यशस्वी अमलबजावणी करून आदिवासी लोकांचे राहणीमान उंचावण्यासाठी सहकार क्षेत्र हे प्रभावी माध्यम ठरले आहे.

मुख्य शब्द (Key Word):– आदिवासी, विकास, शेतकरी, उपशीर्ष, यथार्थ, सुधारणा.

प्रस्तावना (Introduction)

स्वतंत्र भारतात संविधानामध्ये अनुच्छेद ३८ तथा अनुच्छेद ४६ चा समावेश करून गरिब आदिवासींचे शोषन थांबवून आर्थिक मदत व सामाजिक संरक्षण देण्याचे निश्चित केलेले आहे. भारत सरकारच्या सामाजिक न्याय तथा अधिकारीता मंत्रालयाचे विभाजन करून १९९९ मध्ये अनुसूचित जमाती (आदिवासी कार्य)मंत्रालयाचे गठण करण्यात आले.महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी सन १९७२ मध्ये आदिवासी विकास संचालनालयाची स्थापना केली. १९९१ च्या जनगणे नूसार महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ९.२७ टक्के एवढी आदिवासींची लोकसंख्या

आहे.त्यांच्या सर्वांगिण विकासाकरिता १ एप्रील १९७६ पासून महाराष्ट्र राज्याच्या आदिवासी विकास विभागाव्दारे जनजाती क्षेत्र उपयोजना तयार करून त्याची अमलबजावणी सूरू करण्यात आली.

शासनामार्फत सामाजिक व आर्थिक विकासाचा २० कलमी कार्यक्रम हा प्रथम १९७५ मध्ये सूरू करण्यात आला. " २० कलमी कार्यक्रम १९८६ कलम ११(ब) " हे अनुसूचित जमातीसाठी (आदिवासीसाठी) कल्याण कार्यक्रमा संदर्भात आहे. भूतकाळातील प्रगती अनूभव व सातव्या पंचवार्षीक योजनेची उद्दिष्टे लक्षात घेवून गडचिरोली जिल्हयाच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी ७५.५३ टक्के क्षेत्र जंगलव्याप्त आहे. सन १९९३ मध्ये गडचिरोली जिल्हयातील गडचिरोली,अहेरी व भामरागड असे तीन प्रकल्प पूनर्गठीत करण्यात आले आदिवासी लोकसंख्या असलेली व जोडून असलेली गावे अशा क्षेत्रांचा गट ज्याची लोकसंख्या २० हजार आहे. असे क्षेत्र आदिवासी उपयोजना क्षेत्र म्हणून जाहीर करण्यात आले आहे. सन १९९३—९४ पासून आदिवासी उपयोजना आदिवासी विकास विभागामार्फत तयार करून त्याची अमलबजावणी करण्यात येत आहे. गडचिरोली जिल्हयातील एकूण १२ तालूक्यापैकी गडचिरोली, आरमोरी, देसाईगंज(वडसा), चामोर्शी व मूलचेरा या तालूक्यातील एकूण गावापैकी २३० गांवे आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील असून जिल्हयातील उर्वरित सर्व गावांचा समावेश आदिवासी उपयोजना क्षेत्रा अंतर्गत होतो. आदिवासींच्या शेती व इतर पुरक व्यवसायाच्या उत्थानासाठी कृषी व संलग्न सेवा या विकास शीर्षका अंतर्गत आदिवासी विभागाच्या नियोजन कक्षामार्फत प्रस्ताव तयार करून जिल्हा नियोजन कक्षाकडे सादर केल्यानंतर त्यात आवश्यक फेरबदल किंवा समायोजन जिल्हा नियोजन समितीव्दारा करून ही समिती राज्य स्तरावर चर्चा करवून त्या प्रस्तावाचा समावेश राज्याच्या वार्षिक योजनेत करून त्या योजना आयोगाच्या व केंद्र शासनाच्या मान्यतेसाठी सादर केल्यानंतर त्यात आवश्यक वाटल्यास बदल करून अंतिम वार्षिक योजनेत समाविष्ट करून जिल्हयावार नियतव्यय मंजुर केला जातो. या विकास शीर्षका अंतर्गत आदिवासींच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी व सुधारणा घडवून आणण्यासाठी विकासाच्या योजनांचे उपशीर्ष १.पीक संवर्धन, २.फलोत्पादन, ३.मृद व जलसंधारण, ४.पशुसंवर्धन, ५.दुग्ध व्यवसाय विकास, ६.मत्स्यव्यवसाय, ७. वने आणि ८.सहकार या व्दारे युध्दपातळीवर प्रयत्नांची पराकाष्टा करूण आदिवासींच्या विकासात मोलाचे योगदान देत असल्याने या योजनांच्या कार्याचा संशोधन कालावधी १९९३—९४ ते २००३—०४ मधिल आलेख सादर करण्याचा पूढीलप्रमाणे प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

विकास शीर्ष :— कृषी व संलग्न सेवा

आदिवासी बांधव मोठया संख्येने डोंगराळ भागात राहात असुन त्यांची शेती करण्याची पध्दत लगतच्या बिगर आदिवासी विभागापेक्षा जास्त मागासलेली आहे. म्हणूनच आदिवासीनां मशागतीच्या निरनिराळया पध्दतीमध्ये लगतच्या बिगर आदिवासी लोकांच्या बरोबर आणण्याचे काम फारच महत्वाचे व आवश्यक आहे. त्याच्या लगतच्या भागातील शेतकरी अद्यावत तांत्रीक ज्ञानाचा उपयोग करून सुधारलेल्या शेती पध्दतीचा अवलंब करीत आहेत. व त्यांच्या शेतामधून आदिवासी शेतकऱ्यांच्या तेवढयाच जमिनीमधून निघनाऱ्या उत्पन्नापेक्षा जास्त उत्पन्न काढत आहेत.याचे कारण असे की, लगतच्या भागातील शेतकऱ्यांनी सुधारलेल्या शेती पध्दतीच्या अवलंबनासाठी अनुदानाचे रूपाने मिळणाऱ्या निरनिराळया सवलतीचा फायदा घेतलेला आहे. मात्र आपल्या दैनिय आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीमूळे आदिवासी शेतकऱ्यांनी लाभ घेतलेला नाही. म्हणून आदिवासींच्या शेती व इतर पुरक व्यवसायाच्या उत्थानासाठी

कृषी व संलग्न सेवा या विकास शीर्षका अंतर्गत आदिवासी विभागाच्या नियोजन कक्षामार्फत प्रस्ताव तयार करून जिल्हा नियोजन कक्षाकडे सादर केल्यानंतर त्यात आवश्यक फेरबदल किंवा समायोजन जिल्हा नियोजन समितीव्दारा करून ही समिती राज्य स्तरावर चर्चा करवून त्या प्रस्तावाचा समावेश

राज्याच्या वार्षिक योजनेत करून त्या योजना आयोगाच्या व केंद्र शासनाच्या मान्यतेसाठी सादर केल्यानंतर त्यात आवश्यक वाटल्यास बदल करून अंतिम वार्षिक योजनेत समाविष्ट करून जिल्हयावार नियतव्यय मंजुर केला जातो.त्यानूसार कृषी व संलग्न सेवा या विकासशीर्ष अंतर्गत संशोधन कालखंडात (१९९३—१९९४ ते २००३—२००४) प्राप्त तरतूद व झालेल्या खर्चाची माहीती पुढील तक्त्यात दाखविण्यात आलेली आहे.

तक्ता क्र.१

आदिवासी उपयोजना क्षेत्राकरिता (टी.एस.पी.) (रूपये लाखात)

अ.क्र.	उपशीर्ष	प्राप्त तरतूद	टक्के	प्रत्यक्ष खर्च	टक्के
१	पीक संवर्धन	४०२.७४	१५.२९	४०१.१०	१६.२३
२	फलोत्पादन	७५.१९	२.८५	७८.७०	३.१८
३	मृसंधारण	९४२.३३	३५.७७	९४२.१३	३८.११
४	पशु संवर्धन	५९३.७७	२२.५४	४७५.०८	१९.२२
५	दुग्ध व्यवसाय विभाग	१०.२७	०.३९	१०.०८	०.४१
६	मत्स व्यवसाय	८६.१८	३.२७	८२.१६	३.३२
७	वने	४०२.४६	१५.२७	७७.५१	३.१४
८	सहकार	१२१.७३	४.६२	७७.५१	३.१४
एकूण		२६३४.६७	१००.००	२४७१.८८	१००.००

(स्त्रोत :— गडचिरोली जिल्हयाची वार्षिक आदिवासी उपयोजना आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील योजना प्रगती अहवाल वर्ष १९९३—१९९४ ते २००३—२००४)

कृषी व संलग्न सेवा या विकास शीर्ष अंतर्गत ज्या विविध योजनांचा अंतर्भाव होतो त्या उप—शीर्ष अंतर्गत आदिवासी उपयोजना क्षेत्राकरिता (टी.एस.पी.) संशोधन काळात एकूण प्राप्त तरतूद २६३४.६७ लाख रूपये होती आणि प्रत्यक्ष खर्च २४७१.८८ लाख रूपये झालेला आहे.

तक्ता क्र. २

आदिवासी उपयोजना बाहयक्षेत्रातील योजना (ओ.टी.एस.पी.)(रूपये लाखात)

अ.क्र.	उपशीर्ष	प्राप्त तरतूद	टक्के	प्रत्यक्ष खर्च	टक्के
१	पीक संवर्धन	७१.५०	६३.०६	६८.३८	६२.३३
२	फलोत्पादन	०.०७	०.०६	०.०१	०.०१
३	मृसंधारण	०.१०	०.०९	—	—
४	पशु संवर्धन	५.८६	५.१७	५.६०	५.१०
५	दुग्ध व्यवसाय विभाग	०.६९	०.६१	०.४७.	०.४३
६	मत्स व्यवसाय	०.४०	०.३५	०.३०	०.२७
७	वने	३४.७७	३०.६६	३४.९५	३१.८६
८	सहकार	—	—	—	—
एकूण		११३.३९	१००.००	१०९.७१	१००.००

(स्त्रोत :— गडचिरोली जिल्हयाची वार्षिक आदिवासी उपयोजना आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील योजना प्रगती अहवाल वर्ष १९९३—१९९४ ते २००३—२००४)

कृषी व संलग्न सेवा या विकास शीर्ष अंतर्गत ज्या विविध योजनांचा अंतर्भाव होतो त्या उप—शीर्ष अंतर्गत आदिवासी उपयोजना बाह्यक्षेत्राकरिता (ओ.टी.एस.पी.) संशोधन काळात एकूण प्राप्त तरतूद ११३.३९ लाख रूपये होती आणि प्रत्यक्ष खर्च १०९.७१ लाख रूपये झालेला आहे.

उपशीर्ष :— १ पीक संवर्धन

गडचिरोली जिल्हयाचे एकूण १५.४३ लाख हेक्टर क्षेत्र असून हया पैकी २.०६लाख हेक्टर क्षेत्र खरीप व रब्बी हंगामात लागवडीखाली आहे.जिल्हयात मुख्य पीक भाताचे असुन १.६६ लाख हेक्टर मध्ये भात पीक घेतल्या जातो. सिंचनाखाली ०.४१लाख हेक्टर क्षेत्र असुन १,२७८ किलो प्रती हेक्टर भाताचे सरासरी उत्पन्न होते. त्यामध्ये मका, भात,ज्वारी, गहू,तूर, जवस ही पीके प्रामुख्याने घेण्यात येतात. जिल्हयात कृषी उत्पन्न कमी असल्याचे मूख्य कारण म्हणजे सिंचनाची अपूरी व्यवस्था होय. उत्पादन अधिक प्रमाणात काढण्यासाठी मुख्यत्वे करून सुधारीत बियाने, अवजारे,जंतूनाशक औषधे, निविष्ठा संच, तुषार व ठिंबक सिंचन इत्यादी वस्तुंचे पीक संवर्धन या उपशीर्ष अंतर्गत प्राप्त अनुदानातून शेतकऱ्यांना वितरित करण्यात येतात.यात पुढाल यथार्थ योजनांचा समावेश होतो.

१)एकात्मिक भात विकास कार्यक्रम ही योजना केंद्र पुरस्कृत असून केंद्र व राज्य यांचा वाटा ५०:५० असतो.

२)रोप संरक्षण मोहिम ही योजना केंद्र पुरस्कृत असून यात शेतकऱ्यांना ५० टक्के सुटीवर किटक नाशके वाटप करण्यात येतात.

३) तुषार ठिबक सिंचन योजना यात शेतकऱ्यांना रू ५,०००/—च्या मर्यादेत ५० टक्के सुटीवर सहाय्य देण्यात येत असून केंद्र व राज्याचा ५०:५० वाटा असतो.

४)राष्ट्रिय पातळीवर धान्य या योजनेत राज्य व केंद्र शासनाचा ५० टक्के हिस्सा असतो.त्यामधून निविष्ठा संच, सुधारीत बियाने,खते,टिक नाशके, शेती अवजारे व पीक संरक्षण उपकरणे यांचे रूवरूपात रूपये ६५०/—मर्यादेत सतत दोन वर्ष लाभ देण्यात येतो.

५)नवीन किरकोळ खत विक्री केद्राकरिता अर्थ सहाय्य ही योजना केंद्र पुरस्कृत असून एका विक्री केंद्रोला रू.१२००/— अनुदान अनुज्ञेय आहे.

उपशीर्ष :—२ फलोत्पादन

गडचिरोली जिल्हयात पावसाचे प्रमाण सरासरी १४०० ते १५०० मि.मि. असले तरी पाणी वाहून जमिनित जिरत नसल्यामुळे पाण्याची पातळी खोल असून बारमाही पाणी नाही.तथा सिंचन व्यवस्था झाल्यास फलोत्पादन विकासाला बराच वाव आहे. जिल्हयातील एटापल्ली तालूक्यात कसनसूर व कुरखेडा तालूक्यात रामगड येथे फळरोप वाटीका अस्तित्वात असून विशेष कृती कार्यक्रमा अंतर्गत चामोर्शी तालूक्यातील कृष्णनगर व गडचिरोली तालूक्याजाल वाकडी येथे फळरोप वाटीका स्थापन करण्यात आलेली आहेत. जिल्हयात वडसा (देसाईगंज)येथे फलोत्पादन महाविद्यालयाच्या माध्यमातून आदिवासी युवकांना प्रशिक्षण देवून रोजगाच्या संधी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केल्या जात आहे.यात पुढील यथार्थ योजनांची अमलबजावणी करण्यात येते.

१) गावठी बोर व आंब्याच्या झाडाचे पुनरूज्जीवन व नुतनिकरणासाठी प्रोत्साहन सहाय्य :— या योजनेकरीता शासनाकडून आंब्याच्या एका कलमास ५ रूपये व बोरीच्या झाडाच्या कलमास ३ रूपये अनूदान दिले जाते.

२) अल्पभुधारक सीमांतिक शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन विकासासाठी भांडवली अनूदान (कर्जाशी निगडीत):— या योजनेत राष्ट्रियकृत भुविकास बॅंकेकडे कर्ज प्रकरणे पाठविल्या जातात हापूस आंब्याच्या लगवडीसाठी ५० टक्के व इतर फळझाडांसाठी ३३ टक्के सुट दिली जाते.

३) ५० टक्के अनूदानावर कलम रोपे वाटप :— या योजनेत आदिवासी व विशेष घटक वर्गाचे लाभार्थ्यांना ५० टक्के अनूदानावर रोपे दीली जातात.

उपशीर्ष ३:— मृद व जलसंधारण

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

मृद व जलसंधारण कृषी उत्पादन सुधारणाच्या कार्यक्रमाचे एक मुलभुत अंग आहे. आदिवासी क्षेत्रामध्ये जलसिंचनाच्या पुरेशा सोयी अभावी आदिवासींना मुख्यत: पावसावर अवलंबून असलेल्या शेती पध्दतीवर विसंबून राहावे लागते. मृद व जलसंधारणाच्या कार्यक्रमामध्ये अत्यंत निकटच्या सहकार्याची गरज लक्षात घेऊन सामाजीक वनिकरण विस्तार सेवा इत्यादी प्रकारच्या सर्व समावेशक व प्रभावी पानलोट विकास कार्यक्रम हाती घेण्यासाठी शासनाने १९९२–९३ मध्ये संबंधित विभागाची पूनर्रचना केली आहे. आदिवासी जमीन मालकाचे आर्थिक स्थैर्य सुधारणे शक्य होईल आणि त्यांना मृदसंधारण हया योजनेचा पूरेपूर फायदा मिळू शकेल हया उद्देशानेच कृषी विभागाने कमी निश्चित पावसाच्या प्रदेशात आदिवासींच्या लागवडी खालील शेत जमिनीत बांध बंदिस्तीचे काम घेण्यात येत आहेत.त्यामूळे जमीनीची धूप थांबविणे, जमीनीतील पोषक द्रव्याचे संरक्षण, जमीनीत ओलावा टिकविणे, भुगर्भातील पाण्याची पातळी वाढविणे, खालील भागातील तळयात गाळ साठू न देणे आणि मोठया प्रमाणावर केलेले संशोधन तसेच प्रक्षेत्र मुल्यांकन अभ्यासाव्दारे सिध्द झाल्यानुसार विविध प्रकारच्या उत्पादनात वाढ होणे असे निरनिराळे फायदे या योजने व्दारे देण्यात येतात. पानलोट विकास कार्यक्रमासाठी सर्व समावेशक पाणलोट विकास योजना केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रिय जलविकास कार्यक्रम, प्रादेशीक अनूशेष दूर करणे यासाठी (रोहयो,जरोयो,पश्चिम घाट विकास कार्यक्रम) इत्यादी विविध मार्गानी पैसा उपलब्ध करूण दिला जात आहे.

उपशीर्ष :– ४ पशुसंवर्धन

ही योजना आदिवासींना केवळ दृय्यम उत्पन्नचे साधन द्यावे एवढया पुरतेच मर्यादित नसुन त्या पासून सकस आहार सुध्दा मिळू शकतो.आदिवासी क्षेत्रात पशु संपती ही मुबलक प्रमाणात उपलबध आहे.जिल्हयात कार्यरत पशुवैधकिय संस्थां मार्फत आजारी जनावरावर औषधोपचार प्रतिबंधक लसीकरण निकृष्ठ पैदास कमी करण्याच्या दृष्टिने खच्चीकरण तसेच दुग्ध उत्पादन वाढविण्याच्या दृष्टिने कृत्रिम रेतनाव्दारे संकरीकरण या मुळ उद्देशा व्यतिरिक्त दुर्बल घटकाखालील लोकांचे अधिक जीवनमान उंचविण्यासाठी शासनाच्या पशुसंवर्धन विषयक विविध योजनांची अमलबजावणी केली जात आहे.या उपशीर्ष अंतर्गत पुढील यथार्थ योजनांची अमलबजावणी केल्या जात आहे.

१) पैदासी वळूंचा पुरवठा :– आदिवासी लाभार्थ्यांना जनावरांचे संकरिकरण करून पैदासी योग्य संकरित वळू देण्यात येते.सदर वळूंना तीन वर्षापर्यंत मोफत खाद्यपुरवठा करण्यात येतो.

२)पशुप्रथमोपचार केंद्र/ दवाखाने बांधने :–एक पशुवैद्यकीय दवाखाना श्रेणी – १,५ ते १० खेडयाकरीता असून त्या ठीकाणी पशुधनांना लागणाऱ्या सर्व सुविधा पुरविण्यात येतात.

३)पशुप्रथमोपचार केंद्राचा दर्जा वाढ :–शासनाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार १०,००० पशुधन घटकामध्ये एक पदविधर केंद्र या प्रमाणे जिल्हयात आठव्या पंचवार्षीक योजनेच्या पुर्वाधात ३१ केंद्र अस्तित्वात होती.

४)विशेष पशुधन कार्यक्रम:– अल्प अत्यल्प भुमिहिन शेतमजूर व दारिद्रय रेषेखालील लाभार्थ्याकिडिल संकरित कालावडिना ५० टक्के व ६५ टक्के अनूदानावर ४ ते ३२ महिण्या पर्यत खाद्य पुरवठा करण्यात येतो.

५)फिरते पशुचिकित्सालयाची स्थापना:– विविध रोगावर उपचार करण्यासाठी स्थानिक स्तरावर गडचिरोली व आलापल्ली येथे पशुचिकित्सालय कार्यरत आहेत.त्याच प्रमाणे राज्यस्तरावरील धानोरा व सिरोंचा येथे फिरते पशुचिकित्सालय कार्यरत आहे.

६)तोंडखोरी/पायखुरी रोगासाठी साहाय्यक अनूदान :– दुर्बल आदिवासी घटकासाठी लाभार्थ्यांच्या जनावरांच्या तोंडखोरी/पायखुरी रोगाचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टिने प्रतिबंधक लसीकरण करण्यात येते. यात आदिवासी लाभार्थ्यांना १०० टक्के अनूदानावर सुविधा दिल्या जाते.

उपशीर्ष :–५ दुग्ध व्यवसाय विकास

दुग्ध व्यवसाय शेतीला जोडधंदा म्हणून प्रचलीत असुन मान्यता प्राप्त झाला आहे.शासनाच्या गरिबी निर्मुलन कार्यक्रमात व ग्रामीण भागात दुग्ध व्यवसायाला महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे.ग्रामीण भागात उत्पादित दुधाचे संकलन दुग्ध सहकारी संस्थांमार्फत होत असल्यामूळे सहकारी संस्थांना महत्वाचे स्थान आहे.शासनाच्या २० कलमी कार्यक्रमात दुग्धव्यवसाय विकास संबंधाने विविध वस्तार योजना राबविल्या जातात.या उपशीर्ष अंतर्गत पुढील यथार्थ योजनांची अमलबजावणी केल्या जात आहे.

१) आदिवासी /मागासवर्गीय दुर्बल घटकातील कुटुंबांना प्रशिक्षण देण्याचे कार्यक्रम :– ग्रमीण भागातील शेतकरी कुटुंबांना दुग्ध व्यवसायाचे शास्त्रिय शिक्षण देण्याचे उद्देशाने ७ दिवसाचे प्रशिक्षण शिबीर आयोजित करण्यात येते.

२)एक वर्ष वयाच्या उच्च प्रजनन क्षमतेच्या पारडयांचा पुरवठा :– मुंबई तंबल्यातील उच्च प्रतीच्या दुधाळू म्हशीच्या पारडयांची खरेदी करून त्यांचे गोरेगाव येथिल पशुसंगोपन केंद्रावर ४५ दिवसापर्यंत संयोजन करून त्या नंतर प्रत्येक जिल्हयात शेतकरी कुटुंबांना सदर पारडया रू. ५००/– किंवा त्यांचेवर करण्यात आलेल्या एकूण खर्चाच्या निम्मे किमती पैकी जी रक्कम जास्त असेल जेवढया किमतीला देण्यात येतात.

३) भाकड गाभण/संकरीत गायींचा पुरवठा :– या योजने अंतर्गत नविन योजना प्रस्थापीत असुन गाभण भाकड म्हशी ऐवजी संकरित गायी खरेदी करून लाभार्थिना देण्यात येतात.

४) देशी गायींचे वाटप(वाहतूक व खाद्यासह):– जिल्हयात दुधाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी शतेतकऱ्यांना देशी गायींचे वाटप (वाहतूक व खाद्यासह)पुरविण्याची योजना कार्यान्वीत करण्यात आलेली आहे.

उपशीर्ष :–६ मत्स्यव्यवसाय

आदिवासी क्षेत्रामधिल मुख्यत: किनारा नसलेल्या जिल्हयामध्ये अदिवासी लोकांना मच्छिमारी व्यवसाय हा अर्धवेळ असतो. तसेच आदिवासींचा हा व्यवसाय परंपरागत पध्दतीने छोटे प्रवाह नाले व हंगामी नद्यापर्यंत मर्यादित असतो. आदिवासींची मच्छीमारी पध्दती फार जूनी आहे. जलाशयामध्ये मच्छीमारी करण्याच्या नविन पध्दती राबविल्यामुळे मच्छिमार मत्सोत्पादन करण्यासाठी व उपजिविकेसाठी मानवनिर्मित जलाशयाचा वापर करू लागले आहेत. मत्सव्यवसाय योजनेतील मुख्य लाभार्थी परंपरागत मच्छीमारी करणारे मच्छीमार आहेत ते मागासलेले असले तरीही अनूसूचित जमातीमध्ये त्यांचा समावेश करण्यात येत नाही.या उपशीर्ष अंतर्गत पुढील यथार्थ योजनांची अमलबजावणी केल्या जात आहे.

१)मत्सबीज उत्पादन :–जिल्हयात आठव्या पंचवार्षी योजनेच्या पूर्वार्धात आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर एक मत्सबीज संवर्धन केंद्र कार्यान्वीत असून जिल्हयात सिरोंचा या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात झिंगा संवर्धन केंद्र स्थापन करण्यात आलेले आहे.

२) मच्छीमार युवकांना प्रशिक्षण देणे:– जलाशयात मत्स्य संवर्धन कसे करावे व मासेमारी कसी करावी. मत्सबीजाचे संगोपण कसे करावे व नैसर्गिक मत्सबीज निर्मिती कशी करावी या बाबतचे प्रशिक्षण मत्सबीज केंद्रावर देण्यात यावे.

४)मच्छिमार सहकारी संस्थांचा विकास :— मच्छीमारी सहकारी संस्थांच्या सभासदांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्याचीही गरज आहे.म्हणून आदिवासी क्षेत्रातील संस्थांना या योजनेखाली व्यवसायकीय अनुदान भागभांडवल या स्वरूपात अर्थसहाय्य देण्यात येते. तसेच संस्थांना देण्यात आलेल्या भाग भांडवलाच्या रकमेची ५०टक्के वसुली १० वर्षानंतर व उरलेल्या ५०टक्के भागभांडवल रकमेची वसुली १५ वर्षानंतर करण्यात येते.

उपशीर्ष :— ७ वने

महाराष्ट्र अनूसुचित जमातीच्या भोगवटदाराच्या मालकीच्या झाडांची विक्री करणे अधिनियम १९९६ तसेच महाराष्ट्र आदिवासी आर्थिक स्थिती सुधारणा अधिनियम १९७६तसेच तेंदू आणि आपटा पानाचे राष्ट्रीयीकरण अधिनीयम १९६९ तसेच स्थानिक तलाठयाच्या मदतिने भोगवटदाराच्या जमीनीची सिमा रेषा निश्चित करून विक्री करावयाच्या झाडाची विक्री करणे तसेच आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामुळे कृषी उत्पादने व गौण वनोत्पादने बाजारात विक्री करण्यास्तव खाजगी अभिकरणाव्दारे होण्याच्या प्रयत्नांना आळा घालने असे आदिवासींच्या हिताचे अधिनियम अस्तित्वात आणल्या गेले आहेत. या उपशीर्ष अंतर्गत पुढील यथार्थ योजनांची अमलबजावणी केल्या जात आहे.

१)वन दळणवळण :— आदिवासी लोक वन क्षेत्रातील अगदी अंतर्भागात स्थायिक झालेले आहेत. त्यामुळे पावसाळयात वन क्षेत्राबाहेर दळणवळण करणे फार कठीण होवून बसते ही गैरसोय विचारात घेऊन दळणवळणाची सोय उपलब्ध करून देऊन आदिवासींना दारिद्रय रेषेच्या वर आणण्यासाठी त्यांच्या मिळकतीत वाढ करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

२) औद्योगिक व व्यापारी उपयोगासाठी लागणाऱ्या झाडांच्या लागवडीची योजना:—जलदगतिने होणाऱ्या औद्योगिक विकासामूळे साग व बांबू यासारख्या व्यापारी प्रजातीच्या झाडांची मागणी वाढलेली आहे. ही वाढती मागणी पूर्ण करण्याकरिता अश्या झाडांची लागवड करणे आवश्यक असून या योजनेचा आदिवासीना जरी थेट लाभ मिळत नसला तरी अश्या लागवडीमूळे स्थानिक आदिवासींना रोजगार मिळालेला आहे..

३)गौण व वनोत्पादन :— आदिवासींच्या उदनिर्वाहाचे किरकोळ जंगल हे एक उत्पन्नाचे साधन आहे. या योजनेखाली हिरडा, खैर,मोह,चंदन इत्यादी किमती गौण वनोत्पादनाची लागवड करण्यात येते.

उपशीर्ष :—८ सहकार

आदिवासी सहकारी संस्थांच्या समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी श्री. मधूकरराावजी पीचड यांच्या अध्यक्षतेखाली दिनांक २० जानेवारी १९८४ रोजी एका समितीची नियुक्ती करण्यात आली होती. त्या समितीने केलेल्या शिफारशीच्या आधारे शासनानी आदिवासी भागातील सहकारी संस्थांचे पुनरूज्जीवन करण्याचे ठरविल्या प्रमाणे गडचिरोली जिल्हयात एकूण ११९ विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था स्थापन करून ते पंजीबध्द करण्यात आलेल्या आहेत. पुनर्रचित आदिवासी विविध कार्यकारी सेवा

संस्थांना १९९०—९१ हया वर्षापासून व्यवस्थापकीय अनुदानाकरिता १०,०००/— रूपये व शासकीय भागभांडवलासाठी रूपये १०,०००/— देण्यात येत आहेत. पुनर्रचित आदिवासी विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थांना देण्यात येणारे अर्थसहाय्य पुढीलप्रमाणे आहे.

१) रास्त भावाचे दुकानाकरीता व्यवस्थापकीय अनुदान प्रति संस्थेस रूपये २५००/— प्रतिवर्षी २)व्यवस्थापकीय अनुदान प्रतीसंस्था रूपये २०,०००/— किंवा प्रत्यक्ष झालेल्या तोटयापैकी जी रक्कम कमी असेल ३)शासकीय भागभांडवल प्रतिसंस्थेस रूपये ५०,०००/— प्रमाणे फक्त एकदाच ४)मत्स्यव्यवसायाकरिता भाग भांडवल प्रत्येक मत्स्यव्यवसाय करणाऱ्या संस्थेस रूपये १०,०००/—एकदाच हे अतिरिक्त भागभांडवल देण्यात येते.५)मत्स्यव्यवसायाकरिता व्यवस्थापकीय अनूदान प्रतिसंस्थेस प्रति वर्ष रूपये ५००/— प्रमाणे अनूदान देण्यात येते.या उपशीर्ष अंतर्गत पुढील यथार्थ योजनांची अमलबजावणी केल्या जात आहे.१)आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांना दिलेले ऋण अनूदानात रूपांतरीत करणे.२)अनुसूचित जमाती व नवबौध्दांना सहकारी ग्राहक भांडाराचे भाग भांडवल खरेदी करण्यासाठी ७ वर्षीय व्याज मुक्त कर्ज३) अनूसुचित जाती, अनूसुचित जमाती व नवबौध्दांना सहकारी साखर कारखाण्यांच्या भाग खरेदीसाठी अर्थ सहाय्य कर्ज ४)आदिवासी सहकारी संस्थांच्या स्वस्त भावांचे दुकानासाठी व्यवस्थापकीय अनूदान ५) आदिवासी विविध कार्यकारी सहकारी संस्थांच्या पुनरूज्जीवनासाठी व्यवस्थापकीय अनूदान ६) अनूसुचित जमातीकरिता व्याज अनूदान ७) आदिवासी संस्थांना व्यवस्थापकीय अनूदान

निष्कर्ष :—

गडचिरोली जिल्हयात कृषी व संलग्न सेवा या विकास शीर्ष अंतर्गत ज्या विविध योजनांचा अंतर्भाव होतो त्या विविध उपशीर्ष अंतर्गत आदिवासी उपयोजना क्षेत्राकरिता संशोधन काळात एकूण प्राप्त तरतूद २६३४.६७/— लाख रूपये होती आणि प्रत्यक्ष खर्च २४७१.८८/— लाख रूपये झालेला आहे. तसेच याच विकास शीर्ष अंतर्गत आदिवासी उपयोजना बाहयक्षेत्राकरिता संशोधन काळात एकूण प्राप्त तरतूद ११३.३९/— लाख रूपये होती आणि प्रत्यक्ष खर्च १०९.७१/— लाख रूपये झालेला आहे. उत्पादन अधिक प्रमाणात काढण्यासाठी मुख्यत्वे करून सुधारीत बियाने, अवजारे,जंतूनाशक औषधे, निविष्ठा संच, तुषार व ठिंबक सिंचन इत्यादी वस्तुंचे पीक संवर्धन या उपशीर्ष अंतर्गत प्राप्त अनुदानातून शेतकऱ्यांना वितरित करण्यात येत आहेत. जिल्हयात फलोत्पादन महाविद्यालयाच्या माध्यमातून आदिवासी युवकांना प्रशिक्षण देवून रोजगाच्या संधी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केल्या जात आहे. आदिवासी लाभार्थ्यांना जनावरांचे संकरिकरण करून पैदासी योग्य संकरित वळू देण्यात येत आहेत. दळणवळणाची सोय उपलब्ध करून देऊन आदिवासींना दारिद्रय रेषेच्या वर आणण्यासाठी त्यांच्या मिळकतीत वाढ करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. अशा प्रकारे गडचिरोली जिल्हयात एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पा व्दारे कृषी व संलग्न सेवा या विकास शीर्ष अंतर्गत विविध विकासाच्या योजनांची अमलबजावणी करूण आदिवासींचे जीवनस्तर गतिमान करण्याचा प्रयत्न केल्या जात आहे.

संदर्भ ग्रंथः—

१) जनजातीय विकास मिथक एवं यथार्थ लेखक नरेश कुमार वैद्य प्रकाशन रावत पब्लिकेशन सत्यम अपार्टमेंट जैन मंदिर रोड सेक्टर ३, जवाहर नगर जयपूर

२) MADIA AT THE TURNING POINT Author DR.P.M. NAGTODE Publication Madan Dhankar Harivansh Prakashan Vidyanagar Gajanan Mandir Road Chandrapur

३) वैदर्भीय आदिवासी जीवन आणि संस्कृती लेखिका डॉ.सौ.शैलजा देवगावकर प्रकाशन श्री. मंगेश प्रकाशन २३ नवी रामदासपेठ नागपूर ४४००१०

४) नवसंजीवन योजना कृती आराखडा २००३—०४ प्रकाशन ए.आ.वि.प्र.गडचिरोली

५) केंद्रिय अर्थ संकल्प प्रगती अहवाल १९९२—९३ ते २००३—०४ ए.आ.वि.प्र.कार्यालय गडचिरोली,अहेरी,भामरागड

६) जिल्हा वार्षिक योजना आदिवासी उपयोजना व आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील योजना प्रगती अहवाल १९९३—९४ ते २००३—०४ ए.आ.वि.प्र.गडचिरोली

७) दैनिक वर्तमानपत्र लोकमत, दैनिक लोकसत्ता, दैनिक तरूण भारत, दैनिक भास्कर, The Hitwada

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2015
Issue – I, Volume – II

Social Work Research in India

Mr.Raju V.Kasare
Assistant Professor, Athawale College of Work,Chimur,Chandrapur-442903
*Corresponding Author Email: kasareraju@gmail.com
Contact: 9421721180

Abstract : India is commemorating the seventh decade of social work education. To suggest that social work is a profession with strong roots in India is, in fact, rather brave. Every profession undoubtedly faces the challenge of separating from other fields and establishing itself as a methodical, strategic, empirical, and legally binding one. According to the author, social work is currently in a position to improve its operations, results, and foundations. The days of discussing standards, knowledge bases, history, and evolution, as well as expanding the range of social work institutions, are long gone. Due to our lack of visibility, acceptability, and accountability—often asked, "Where are you?"—we are at risk of repression at this time. The article envisages the present scenario about social work research in India and how research will be instrumental to form social work as a profession in our country and its irrefutable demand.

Key words: research, profession, higher education, research experience, social work.

1.1 Introduction

No one has a reservation about that 'social work' is everybody's piece of cake in general, except those who are formally educated and proclaimed to be expert in social work. Those who are inside the kingdom have a presumed burden of professional social work, its theories and practice modules considering the individual professional experiences and wisdom. But those who are outside the realm of social work education and fieldwork training and practice; for them doing social work is still an act of 'altruism' or 'political' leaned activity to gain some favour from almighty or vested interests. The culture dominated societies like India have many folded challenges for human service professions and professionals who dare to practice them. One can see the case of Dr. Dabholkar to realize it. The growth of any human service profession is largely based on the individuals who make them enough capable to practice it. It is also based on the scientific record keeping of the efforts one has taken to internalize and practice ones profession. It is an invariable necessity of any profession to record its ongoing events, responses and professional experiences in various forms of recordings which can be used as 'evidences' for further advancement in service delivery and adding into indigenous practice knowledge-base of that profession. After careful review of the available literature in India about professional social work, social work practice, evidence based practice, service delivery in social work; the author of the paper would like to phrase his argument as 'social work research in India is no man's land'. The amount of social work institutes and colleges that offer social work course is quiet promising to catch the attention of people from different walks of life and other human service profesions. There are people around us who too got puzzled with the number of social work institutions and draw the line that quantitative growth has little meaning without quality education and training (Desai, 2003; Garain, 2010). Quality education is something about the academic and field experiences which make students of higher education enough competent to practice what they

have learned. And, it has been an issue of continuous debate in social work education and social work practice in India since its beginning (Desai, 1981; Gore, 1981; Mathew, 1981; Pathak, 1989; Siddiqui, 1989; Mohan, 1999; Subhedar & Lawani, 2005). It is widely accepted phenomenon that theory of social work is altogether different than what is being practiced under the umbrella of social work. But there is a stark change that happened afterIndian government adopted a liberalization, privatization and globalization policy in the last decade of 20th century. This policy made all of us, especially social work educators gradually believe that knowledge has no boundaries confined to particular individual, region, state or nation. It has cleared our understanding that in this market led economy, the universities and colleges are just knowledge providers, teachers are like knowledge managers, students are knowledge consumers and parents' are knowledge customers (Channaveer, 2006). It has demanded from us to be systematic and authentic in our interventions and approaches in teaching, trainig, fieldwork and reserach. But unfortunately there are no evidence-based practices and researches come up in last seven decades. What social work educators and practitioners must have had engaged into is professional social work research; documenting maximum in's and out's of social work which author calls as 'no man's land'.

1.2 What is Professional education & professional research?

At many junctures, we academicians even feel proud that social work education has completed its golden jubilee year and calling it 'professional social work education'. Let's see what does it mean by being a profession? How professions have been defined? The traditional approaches to defining the professions characterise them as including a series of indispensable features viz. being founded on a mission of service, use of a specialist and definable body of knowledge and set of skills; and the regulation of entry to the professional group by a professional body (Greenwood, 1957; Jacob, 1994). Whereas Johson (1970), Parry and Parry (1976) and Hugman (1991) highlights the idea of another perspective on the professions, which recognises that professions are also defined in status terms: an important part of their definition lies in their ability to lay claim to and control a body of specialist knowledge, which in turn legitimates their social position. The process of professionalization can therefore be seen as a process of defining, laying claim to, and controlling a distinct body of knowledge and skills or expertise. Then we can see that professionalism involve three key elements i.e. a knowledge dimension, a value dimension and a control dimension (Fook, 2000). This is similar to what UGC report (1980) and Desai (2003) worked upon by emphasizing social work knowledge, attitudes and skills to deliver professional service of helping. Therefore what we are intended to call as 'professional research' must include these imperatives that research must strive for developing specialist knowledge, theories; value in practicing this knowledge and legitimizing/controlling the practice (Garain, 2010; Jagdale, 2013). But it is very unfortunate part for us to accept that our social work professional research does not include the above said areas. Discussions with the various stake holders of social work profession enable author to list out some of the barriers in doing professional research.

1.3 Barriers in practicing research

- Internal barriers can include (a) lack of knowledge, (b) lack of instruments and research environment, (c) lack of vigour, (d) lack of interaction between subjects, (e) quality politics and (f) corruption in state agencies etc.
- External barriers can include (a) lack of certification, (b) lack of universal training and assessment, (c) lack of knowledge networks, (d) politicised social work education and (e) discrimination by state and national agencies etc (Jagdale, 2013).

1.4 Why Social Work Research – No Man's Land?

Research is something like discovering truth, verifying old conclusions, theories and rejecting or modifying them. It may be defined as a careful critical enquiry or examination in seeking facts or principles; diligent investigation in order to ascertain something (Ghosh, 1982). Social work research is the use of the scientific method in the search of knowledge, including knowledge of alternate practice and intervention techniques, which would be of direct use to the social work profession and thus enhance the practice of social work methods (Ramachandran, 1990). Therefore, research in social work is nothing but applying research knowledge in the fields of social work. Dr. Laldas (2000) revealed that social work research may be defined as systematic investigation into the problems in the fields of social work. The study of concepts, principles, theories underlying social work methods and skills are the major concern of social work research. Research in social work, in broad sense is related with concerns and the problems faced by social workers/ human service professionals while working with different clientele viz. individual, group, community and society and developing new strategies suitable for interventions. Being social scientist social workers/ human service professionals have overlooked many urgent areas which need continuous research inputs to build strong literature on our social problems. Dr. Cliford Manshardt (1936) had a vision while starting social work education in India, to say social workers must work for teaching, practice and research. Our researches are not touching the core problems of society. There are hardly studies on corruption money, communal tension and its political impact, honour killings, terrorism, violence, social protests and movements, displacement, functions of state institutions, social welfare institutions, politics of languages, beneficiaries of welfare schemes, problems in service delivery systems, law and social work, institutionalizing social work practices/experiments with needed evaluations and policy related researches. We being part of human service professional have deliberately overlooking the research; we are forgetting that ignorance is not freedom. Even ignorance at mass level shows the depth of organized crime based on the 'social loafing' principle given in social psychology. This principle understands that if I don't work in total, its ok somebody will do it. If I don't do it, it will not harm much. But, one must understand that if everybody is thinking alike, it means nobody is thinking at all. There is mass ignorance of research in both qualitative and quantitative methodologies. Still, it has a long way to accept social research would contribute better in field, knowledge and controlling practices of social work. If professional social work research is not aimed at this then social work research in India is as no man's land.

1.5 Social work research and future of social work profession

Today's world is more convinced by the findings those are based on empirical researches. As we all know that research needs 'perticularization' which many of us may not like; what we have to do is 'operationalizing each component of social work', 'developing specific tasks for practising that component'; and 'develop visible, measurable indicators for the same', 'practice it and systematically record it'. It is quiet certain that it is not an easy task but there is no other way to demand fair, impartial, transparent and even democratic benefits for those who are some or other way attached to social work education and practice in India be it NGOs, academicians, researchers, consultants or social work students. In other words, if we could answer couple of questions i.e. whether we serve people? Whether we are human service professionals? If yes, then only we can have researches on service delivery, users satisfaction, burden on human service professionals, variations in practices of social work, proficiency in practice, professional ethics which is popularly known as 'evidence based practice' of social work. And if our answer is no then it is an issue of great debate, confrontation, introspection and collective ownership of current scenario of social work education, research and practice in the country. If we do not collectively act upon to change this scenario of social work research in India, we cannot hide for long from the popular question 'where you are?' It will further endanger the future of social work profession in India (Jagdale, 2014; Jagdale et al, 2012). It is learned that many grass-root workers, actionists opined that quantitative researches have very less role in social work practice. And we must go for qualitative research methodologies more than quantitative ones. Some of them also opined that the available research methodologies do not reach either content or depth of the concern that people have. According to them we must come up with the new research methodologies/ indigenous research methodologies those are more suitable for culturally complex societies like ours. But until we record and report it in systematic way nobody will pay the attention towards it.

1.6 Ending remark

21st century people are self sufficient, and conscientiously elevated. Therefore they are surely aware of their rights and even they are ready to pursue them too. In such awakened state of society, social service professionals must be cautious every time that they will be thoroughly questioned for their practices, procedures and even results of their interventions in social work. In fact, in other way, such situations are invariably helps a profession as a whole to grow professionally. Therefore, social service professionals need to be more social researchers than mere social service renders. The author also makes a humble appeal to all the stake holders of the social work profession that let there be a criticism from every nuk & corner; it is worth to be a catalyst to gain professional identity with legal control rather than living over no man's land. Practice based research is the only mean to achieve professional identity, dignity, and control over social work education and practice in India.

References:

1. Channaveer, R.M. (2006). Student unrest and quality management in colleges. Pune: Vishw Sona Publishers.

2. Desai A. S. (1981). Social Work Education in India: Retrospect and Prospect. In T.K. Nair (Ed.), Social Work Education and Social Work Practice. Madras: Association of Schools of Social Work in India.

3. Desai, Murli. (2003). Perspective for Quality in Social Work Education in Report of National Seminar-Standards for Assessment of Quality in Social Work Education. Mumbai: Tata Institute of Social Sciences.

4. Fook, J. (2000). Deconstructing and reconstructing professional expertise. In B. Fawcett, B. Featherstone, J. Fook and A. Rossiter (eds.) Practice and Research in Social Work. London: Routledge.

5. Garain, S. (2010). Social Entrepreneurship: Towards an Emerging Methods of Social Work Intervention. In Ilango P. (Ed.). Professional Social Work in India. New Delhi: Allied Publishers.

6. Ghosh, B. N. (1982). Scientific Method and Social Research. New Delhi: Sterling Publications.

7. Gore, M. S. (1981). The Scope of Social Work Practice. In T.K. Nair (Ed.). Social Work Education and Social Work Practice, Madras: Association of Schools of Social Work in India.

8. Greenwood, E. (1957). Attributes of a profession. Social Work, Vol. 2, (3), pp.44-55.

9. Hugman, R. (1991). Power in Caring Professions. London: Macmillan.

10. Jacob, K.K. (1994). Social Work Education in India: Retrospect and Prospect. Delhi: Himanshu Publications.

11. Jagdale, S. (2013). The Issues of Governance in Social Work Education in India. University News, 51 (31), August 05-11, pp. 14-17.

12. Jagdale, S. (2014). Leadership for Competence: Crisis in Social Work, Samaja Karyada Hejjegalu (Social Work Footprints), Vol. 3, Issue - 9, pp. 7-14.

13. Jagdale, S. (2013) Known Ignorance is an Organized Crime: Research in Social Work in Social Work Education & Practice in India (Eds.) Mahesh Chougule & Jitendra Gandhi, Pune: Centre for Social Research and Development.

14. Jagdale, S.B. & Channaveer, R. M. (2012). Issues of Governance in Social Work Education. In Quality Concerns in Higher Education (Eds.) B.T. Lawani & Jagdish Jadhav, Pune: Centre for Social Research and Development.

15. Jagdale, S.B., Jadhav, J. U., and Chougule, M.P. (2012). Is Doing Research Too Complex? Some Reflections, Social Work Chronicle, Vol-1, Issue-2, pp. 100-106.

16. Johnson, T.J. (1970). Professions and Power. London: Macmillan.

17. Lal Das, D. K. (2000). Practice of Social Research-Social Work Perspective. New Delhi: Rawat Publications.

18. Mathew, G. (1981). Current Social Work Practice: Content and Dimensions. In T.K. Nair (Ed.), Social Work Education and Social Work Practice. Madras: Association of Schools of Social Work in India.

19. Mohan, B. (1999). Unification of Social Work: Rethinking Social Transformation. Westport, CT: Praeger.

20. Parry, N. and Parry, J. (1976). The Rise of the Medical Profession. London: Croom Helm.

21. Pathak, S. (1989). Social Development and Social Work: Some Unresolved Issues. In R. K. Nayak and H. Y. Siddiqui (Eds.), Social Work and Social Development, New Delhi: Gitanjali.
22. Ramachandran, P. (1990). Issues in Social Work Research in India. Bombay: Tata Institute of Social Sciences.
23. Siddiqui, H. Y. (1989). Rethinking Social Work Education. In R. K. Nayak and H. Y. Siddiqui (Eds.), Social Work and Social Development. New Delhi: Gitanjali Publishers.
24. Subhedar, I.S. & Lawani, B.T. (2005). Social Work Perspectives. Delhi: Om Publications.
25. University Grant Commission. (1980). Preview of Social Work Education in India – Retrospect and Prospect. New Delhi: UGC.